

43054

ТАМАН ЗЕЛЕНИЙ

Написав КЛИМ ПОЛІЩУК

Друге Поправлене Видання

Ціна Один Доляр

6910
КЛИМ ПОЛІЩУК

Отаман Зелений

(Сучасний Роман в Трьох Частинах)

Друге, перероблене й доповнене видання.

1925.

З ДРУКАРНІ "НАРОДНОЇ ВОЛІ"
524 Olive Street, Scranton, Pa.

19054

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

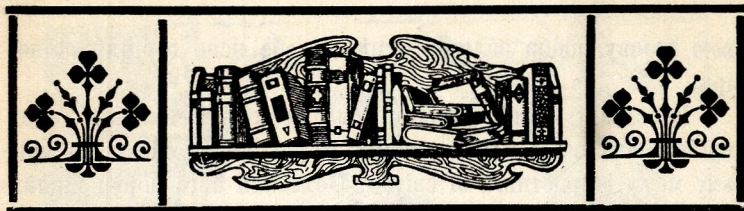
Ш5(2-Vu)5-644

2523.

Львівська державна
наукова бібліотека

№

4685

ЧАСТИНА ПЕРША: ВІД ГРУНТУ

ПРОЛЬОГ

Стогне й зітхає Земля Українська. — Великих змагань жадає могутня душа поневоленого народу... Тужить вона із року в рік і марить довгими віками, коли встануть чисті серцями і знайдуть між собою одного, що зможе стати святим местником за кривди лихоліття...

З ранньої весни і до пізньої осені движать і дихають трівожно родючі ґрунти чорноземні, чуючи собі ще непочату силу вірних дітей своїх, яким треба тільки підвестися на лікті, як голови їх порушать блакить небесну...

В годину найбільшого терпіння, коли вперше розкрилися очі незрячих мільонів, повстав один світлий і добрий, що своєю чистотою незаплямованою і силою непереможною зачарував світ цілий...

Будуть згадувати його не тільки одні хутори та села, але й сам Золотоверхий Київ не забуде славного повстанчого ватажка Отамана Зеленого, якого мужицька доля обрала провідником поневолених мас і дала в його мозолисті руки казкову шаблю Хвастівського лицаря Палія, перемога якої радісним чуттям освітлювала душі віками гнoblених.

Сумний і ніжний, як колискова пісня матері, міцний і дужий, як зітхання косаря у спасівчану спеку, він непохитно йшов шляхом великого терпіння до всенародньої Волі, а коли прийшов на криваву межу, то чесно і гордо зложив на ній

свою голову, щоби залишити після себе ясне горіння вічної віри.

В осінній мразі третього року Великої Революції, серед спустошених полів Брацлавщини старої, він прийшов на криваву межу і простивсь зі світом. Поховали його поруч інших повстанчих могилок і тепер спить він там непробудним сном, а над ним тільки один кущ калини зеленіє...

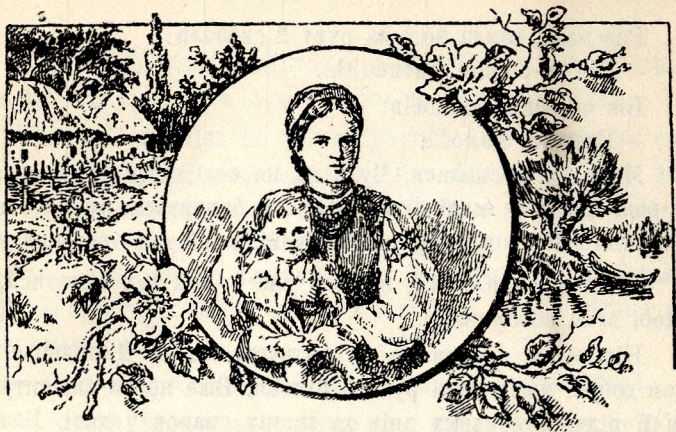
Поклали його в домовину дружні руки вірних йому, закрили очі побратими щирі, та не було коли проспівати йому —“Вічну Пам'ять!...” Злетілося в темних гаїв гайвороння чорне і, під гуркіт ворожих гармат, прокричало сумно своє: —“На добраніч”...

І із ночі в ніч, як тільки в снах буденних стуляються повіки мільйонів очей, з тривожної пітьми нерозгаданого буття виринає добрий Дух славного Отамана Зеленого і говорить їм:

—Я з вами вічно, бо не вмірав ніколи!...

І голос його чує вся Україна і вірить йому, що він прийде знову, як тільки настане година в боротьбі і як тільки вона зітхне до нього:

—Сину!...

І. СВІТ БІЛИЙ

Прийшов на білий світ, як треті півні проспівали... Мати була певна, що буде щасливий, бо в “сорочці родився”... Тільки сталося так, що сорочка запропастилася, бо повитуха поклала її на припічок сушитися, а вона якось попала в піч і так згоріла там...

При хрещенню святому назвали Данилом, а мама в любистку та конюшині купала, “щоби здоровий ріс і щоб люде любили”...

Згодом, як на світ з'явився малий братік Олекса, про Данила перестали турбуватися і він став рости, так як сам хотів... Та з перших-же днів свідомості своєї, став він черпати мудрість мужицького життя і вчився працювати так, як працювали—батько Степан і мати Оксана, і як працювало все село...

Вдачею своєю дивний був, бо не любив тих забав та іграшок якими бавилися його ровесники. Завжди сумний якийсь і замислений, все своє щось думав. Любив ходити з батьком до церкви і дивитися на той образ, що “Спасителя з хреста здійсмають”... А в дома, часто було, забереться десь у коноплі, насипле там невеличку могилку, поставить на ній маленького хрестика з лободи і молиться до нього...

Раз мама взяла його за руку й сказала:

—Що ти робиш, дитино?!...

Він спокійно відповів:

—Голготу, мамо!...

Мати аж злякалася. Чула як на селі старі люди казали не раз, що коли малі діти хрестами бавляться. то не житимуть довго. Росповіла про це батькові, а той так і розсердився.

—Як ти, шибенику, ще хоч раз будеш так бавитися, то я тобі вуха пообриваю!...

Нічого не сказав на це батькові малий Данильцьо, бо знав добре, яка важка рука в батька. Вже не раз закоштував він її підчас голодних днів та паних сварок у хаті. Батько Данильця хоч був і трудящий, але часами цілими неділями пиячив і тоді в їх маленькій хатині робилося холодно й голодно, сумно й невесело. Як би так не старанок матері, то, напевне, давно пішлоб усе прахом. Дивився малий Данильцьо своїми оченятами на світ білий і не міг зрозуміти, через що в мами такі великі синяки під очима і чого вона так гірко плаче, коли колише маленького Олексу? Дивувався з того, що як просив у матері їсти, то вона плакала й нарікала гірко:

—І доки так буде, Боже?!...

Тоді він більше не казав нічого, а залазив куди небудь у темний куточок і зачинав своє думати... І те, що думав він, заколисувало його і він так солодко засипляв там, що потім мати не могла добудитися...

Одного разу прийшла до матері та сама повитуха, що колись “щасливу сорочку” спалила.

—Чогось ваш Данильцьо людських дітей цурається... Завжди собі сам, як бурян дикий...—сказала вона.

Мати в той час коло печі поралася і як почула це, то мало-що горшка не перевернула від злости.

—Добре йому й такому! Що це вас так турбує?...

—Бачите,—заговорила баба,—як що ви й далі так триматимете його в хаті, то він довго не проживе на білому світі.

—Не ваше діло!—відрубала гостро Данильцьова мати.—Кожний хай своє знає, а до чужого не втручається!....

Бідна! Вона ніяк не могла простити їй того, що та спалила в печі сорочку старшенького сина. Відчувала свою провину й сама повитуха. але нічого вже було робити, хіба-що помагала Оксані важко зітхати та нарікати. Стала вона зітхати і на цей раз, але слова малого Данильця, які він сказав тоді, заставили її забути за свої зітхання і вона тільки руками сплеснула:

—Перший раз чую, щоб така дитина таке говорила!...

А малий Данильцьо говорив про те, як він “вилосте” і стане “левиким”, то піде на “лоботу”, заробить там багато грошей і купить на них стільки хліба. що його за цілий рік ніхто не зможе зісти.

—А ви, бабо, не дивуйтеся!—сердито сказала Оксана.—Краще вже й не говорилиб нічого, коли самі знищили дитяче щастя!...

—Яке щастя?! — пробувала було сперечатися баба, але Оксана так сердито кинула в коцюбник коцюбою, що та зараз-же поспішила вийти з хати.

—Не дай, Боже, щоби бідний розум мав, бо тоді цілий світ стане його ворогом!—говорила сама до себе Оксана, витираючи крадькома сльози, щоб “часом Данильцьо не побачив!”...

А малий Данильцьо все бачив, та не все розумів. Його молоденький мізок, роспіраючи ще слабкі кости черепа, напружено думав про те, чому так мало хліба в світі, а так багато праці? Звідки беруться сльози, коли не хочеться плакати і що таке за люде, оті вороги?...

Про те, як малий Данильцьо говорив з бабою, мати якось розповіла батькові, а той вирішив, що його пора вже вчити читати й писати, “щоб не марнувався дарма”...

Батько малого Данильця, був чоловік письменний і ко-

лись думав “справжнім дяком” бути. Ото він і став учити свого сина:

—“Аз, буки, віди, глагол—і різка після кожної букви...

—Нехай бють,—думав про себе малий Данильцьо,—але кричати проте не буду!...

—Залізо якесь, а не хлопчисько!—сердито казав батько, кидаючи в куток різку.

—Як буду “левикий”,—думав Данильцьо далі свої думи,—то я тоді все пригадаю...

Одначе, до того залишалося довго ждати і малий Данильцьо за якогось пів року вже читав часословця і псалтиря. Дорого, дуже дорого далася Данильцьові ця наука, але вже до року знав на пам'ять не тільки “Помилуй мя Боже”, але “Вську шаташася людіє”... Останній псалом дуже подобався батькові і коли він приходив до дому паний, то зараз-же заставляв його проказувати собі і, тоді, як Данило проказував цей жалібний псалом, батько журно хитав головою і плакав, а мати дивилася й думала про себе:

—Ой, що то буде з цієї дитини?!... Що то буде?!... Певне десь смерть свою чує!...

І жахалася своїх думок, боючись усяких пошестей дитячих, що не переводилися в селі. Але, одначе, Данильцьо щасливо переніс не тільки кір та шкарлятину, але й самий дифтерит. Було це тоді, як умірав батько. Через це саме Данильцьо мало що й пригадував його смерть. Знав тільки, як приходили в хату якісь люде, як відчинялися навстіж двері, коли виносили труну, і як від того було зимно на горячій печі, де він лежав з меншим братом Олексю. Пригадував ще, як потім плакала над ними мати і як приказувала:

—Діточки мої любі, діточки мої милі, що-ж я тепер почну з вами?!...

Весною мама показала на цвинтарі батькову могилу з великим дубовим хрестом, але вже не плакала й не зітхала. За цей час вона вже встигла призвичаїтися бути самою і по-

чувала себе навіть краще, бо не було кому сваритися і товкти кулаками...

Покійний, крім довгів та злиднів, залишив після себе невеличку скриньочку з різними казочками та життями святих, яка перейшла до розпорядимости Данила. Звідси він довідався про “Соловія Розбійника”, який свистав “на дванадцять миль”, про могутнього Сампсона, якому хитра Даліла обрізала волосся, а поза тим узнав багато де чого инчого, від чого солодко замірала душа й радісно тремтіло його маленьке серце.—За цю скриньочку з казочками він охоче простив батькові всю його суворість та жорстокість і з вдячністю згадував той час, коли той учив його трудного “аз, буки, віди”...

З виду свого Данильцьо нагадував батька, але вдачу мав своєї матері. Русява головка з розумними сірими очима хилилася на груди і так марила бути могутнім Сампсоном, який не чуючи ніякої болі від ворожих ударів, сміливо йде широким полем на зустріч ворогам, що тьмою тьмущою сунуть на рідне Трипілля...

Згодом, як йому вже стало десять літ і він пас сільську череду, ці мрії змінилися. Сидячи в степу на могилі, він дивився на широкий, битий шлях, що тягнувся аж до самого Києва і думав про те, як колись покине своє село і піде разом з невідомими прочанами до святого Печерського Монастиря і зробиться там великим преподобником, до якого звідусіль будуть іти за порадами бідні люде і як він ніколи не буде відмовляти їм...

В довгі зимові вечері він сидів і в стосотний раз перечитував про Сампсона, або слухав, як розповідала мати про страшну Бендерську Джуму та про Гайдамаків... А мати знала це все ще від сього діда, батько якого наклав головою у Кодні за те, що ходив колись у Мотронецький монастир присягати Залізнякаві. Иноді вона й співала і то так чуло, що Данильцьо ховав лице в долоні і крадькома плакав, почувуючи

в своїй душі не відоме майбутнє, яке тайлося по темних кутках їх убогої хатини й заздрісно чигало на нього... Особливо зворушувала його оця пісня:

“Ой, гай мати! Ой, гай мати!
Ой, гай зелененький,
Помандрував із Трипілля
Хлопець молоденький!...
Помандрував, шапочку зняв,
Низенько вклонився:
—Прощай, прощай вся громадо,
Як що з ким сварився!...
Чи сварився, не сварився,
Так, може, змагався,
Гей, простіте, Трипільчине,
Щоб гай не цурався!”...

Скінчить мати і гляне на Данильця, а він сидить собі чудний якийсь та дивний і не знає-де він, і що з ним... Дивиться кудись у куток темний, а руками міцно-міцно стискає пошарпану книжечку із Сампсоном дужим...

—Може й ти, Данильцю, підеш колись?—спитається мати, скінчивши пісню.

—Хто знає, мамо...—скаже він і знову замислиться.

А в матері вже свої думки й турботи.

—Може-б ти води приніс, а то вранці й не дотовпитися за тими людьми коло криниці?—скаже йому.

Він ставав, накладав батькову шапку, брав відро і йшов по воду. Мати сумно дивилася йому в слід і думала:

—Ой, що то буде?!... Що то буде?... Далебіг непевна дитина!...

Несвідомо передчувала весь жах майбутнього і боліла мовчазною тривоگوю, якої не могла зрозуміти своїм пригнобленим недолею мізком і, щоб хоч на хвилину не думати про це, зверталася поглядом на біляву головку свого меншого сина,

як він радісно метушився коло своєї нової забавки,—саночок, які змайстрував йому Данильцо.

—Підмети хату, Олексю! Не все-ж Данильцові робити! —казала вона до дитини і та бігом кидалася до коцюбника, де стояв віник, але в той час у хату входив Данильцо і забірав від Олекси віника.

—На що ви його заставляєте замітати, як він ще такий маленький?—казав він до матері і замітав сам.

Так жили собі в біді та злиднях, але ніколи не сварилися між собою. Смерть батька, який помер з білої горячки, зробила глибоке вражіння не тільки на Оксану, але й на Данильця і вони разом зберігали той спосіб, що прийшов до них після голодних днів та сварок. Часами тільки починав кричати маленький Олексю, який був “вилитим батьком”, — як казала Оксана,—але до нього зараз-же приходив Данильцо, починав лагідну розмову і він забував за все, що сердило його.

Згодом, коли маленький Олексю почав уже ходити до школи, Данильцо мусів сидіти в дома, бо треба було матері допомагати. І допомагав він так, що їй не треба було молодника наймати, бо все це збіже, що дісталось їм з їх півтора морґа поля, Данильцо сам перемолочував і перемелював.

Дивлячись на Данильця, як він працює, Оксана цілком заспокоювалася й думала, що “якби так забрати від нього ті всі книжки, так нічого булоб боятися”... Але малий Данильцо чим далі, тим більше кохався в книжках і добував їх, де тільки міг. Ходив за ними по всьому селу і скрізь діставав їх цілими оберемками. Просиджував над ними весь свій вільний час, а часто цілі ночі, так, що вранці вставав до роботи з блідим лицем з великими синяками під очима.

—Покинув-би, ти Данильцю, оті книжки! Тож хліба з них не будеш їсти!... скаже иноді Оксана, а в самої серце так і затремтить чогось.

—Але-ж у нас, мамо, ще досить хліба!—відповість на

те Данило і знову йде за книжками, коли не до вчителя, то так до когось.

Сусіди близькі бачили це все й часто казали Оксані:

—Ви, Оксано, напевне думаете панією стати?...

—Чогось то так?—питалася вона здивовано.

—Один синок до школи ходить. а другий в дома з книжками ледащіє...

—Чого він ледащіє?—починаа вона сперечатися. —Аджеж він по вулиці не шляється і ніякої шкоди нікому не робить!...

—Еге-ж, по вулиці не шляється, але й пастухом не хоче бути...—казали їй на те добрі сусіди.

А Данильцо і справді вже не захотів пасти череди, бо задумав сам господарювати, а це було не до сподоби тим, що обробляли “наспіл” їх землю.

Одного разу, після такої розмови з “добрими” сусідами, Оксана прийшла до дому, розпалила в печі “як на хліб” і вкинула в огонь всі його книжки, навіть із батьківською скринькою. Робила це похашцем, боючися, щоб не надійшов Данильцо, який у той час був у клуні. Мішала їх в огні коцюбою, щоб “швидше зітліли”... Колиж від книжок зосталася тільки купка блискучого попілу, який нагадував собою гадюче лущиння, вона сіла на лаву і гірко заплакала...

Прийшов Данильцо і стрівожено кинувся до неї:

—Чого плачете, мамусю?!...

Ще гірше заридала і, важко хлипаючи, сказала:

—Книжки твої спалила, он що!...

Прожогом кинувся до печі, а там один тільки попіл чорніє... Схпився і став таким, яким не був ніколи. Кулаки стиснув, сам випростався, а очі так і горять... не сказав, а закричав:

—У-у-у... прокляті!...

Ніколи ще вона не бачила його таким, і ніколи не чула від нього таких слів, а через те й не зогляділася. як вхо-

пила залізну коцюбу і вдарила його просто в зуби. Він тільки похитнувся, але не впав, а закривши рукою скріавленого рота, помалу, гордо так, вийшов з хати і пішов за ворота.

Розлючена Оксана метнулася по хаті, не знаючи, що робити і їй було не то соромно, не то жаль, що вона так ударила, але, разом з тим, була вражена його словами і сама до себе обурено говорила:

—Правду казали люде, що це до добра не приведе!... От, так воно й є!...

Метнулася до печі і стала розбивати попіл, щоб і сліду не лишилося ніякого... Довго розбивала і аж на порошок стерла його. Забрудилася, стомила й ослабла. Вийшла в сіни, сіла на порозі і стала ждати, заки вернеться. Ждала так до полудня,—не прийшов. Після полудня посилала Олексу шукати його,—не знайшов. Вечером злякалася дуже і вже сама шукала, але дарма...

Тільки вже аж на другий день він сам прийшов до дому. Лагідний і тихий, підійшов до матері, поцілував її в руку і сказав:

—Вибачайте. мамо! Я не про вас, а про їх сказав так!...

Показав рукою на вікно і сумно всміхнувся. І коли всміхався, то Оксана побачила, що в нього нема одного зуба.

—Дитино моя!—заплакала вона.—Хіба-ж я винна?!...

Малий Олекса, який у той час стояв коло порога, дивлячись на матір з під лоба, понуро сказав:

—Мама завжди спершу роблять збитки, а потім плачуть... Добре вам було, як вас тато били!...

—Ой дітки мої, дітки!—Тільки й сказала Оксана.—Хто вчить вас говорити так?!...

Затихла...

Разом з тим стало тихо і в хаті.... Тихо, аж сумно.... І ця надзвичайна тиша стрівожила серце Оксани до того, що вона не могла навіть в ночі заспокоїтися... Тривожилася, що не

знала, де був він тоді, як пішов із дому і тільки вже від людей довідалися, що він ходив на Дніпро і цілу ніч блукав між береговими чагарниками. Хтось із рибалок чув навіть, як він говорив сам до себе: — “Тільки й застається, що світ білий... що світ білий!...”

Для когось иншого це нічого не означало, але для Оксани, яка стільки вже перетурбувалася, цього було досить щоби стратити спокій... Відчувала і знала, що це так легко не минеться, тим більше, що тепер Данильцьо став зовсім инший, чужий наче, якого вона стала навіть не то боятися, не то поважати. І це чудне почуття вже не кидало її ні на одну хвилину, навіть тоді, коли Данильцьо став тим Данилом, якого всі вважали за найрозумнішого і найповажнішого чоловіка в селі. Вона відчувала, що ніжна нитка, яка досі вязала їх, нагло перервалася і тепер він став чужим для неї. Правда, вона примічала це ще тоді, коли він ходив до клуні читати ті книжки, які невідомо звідки діставав далі, і як він сидів та думав про себе, з таким чудним лицем, як то було в нього тоді, коли вона співала: — “Ой, гай мати!”...

Відчувала, що не втримає його коло себе і що він колись подасться в світи далекі, слідом за своїми думками і з трівогою в серці чекала того страшного часу...

II. З ПРИРОДОЮ

Десь уже сама Трипільська природа спріяла його розвиткові. Містечко стояло коло самого Дніпра, а навколо нього розгорталися чудові краєвиди невеликих гір, порослих дубовими та липовими лісами і широкі поля з давніми могилами. В цих лісах були такі затишні закутки, куди, здавалося, ніхто й не заглядав ніколи і туди-то, часами, ходив малий Данило читати й марить на самоті. Забравшись у лісову гушавину і слухаючи врочистого гомону столітніх дубів, забував

за те, що є звичайний собі селянський хлопчина, і здавалося йому, що він невідомо звідки з'явився сюди і що він навіть не людина, а частина того шуму, який наповнював собою ці ліси. І тоді, коли йому так здавалося, його душа випростовувалася й робилася великою, з чого чудовався він сам і, щоб перевірити себе, що це йому не сниться, кусав свого великого пальця на лівій руці, на якусь хвилину приходив до себе, а там знову починав марити аж до самого смеркання...

Часто було, в свято, йдучи в цей ліс, Данило брав із собою малого Олексу і тоді разом ходили на старі руїни якогось палацу, що стояв у лісі над самим Дніпром і про який трипільські люде говорили багато різних казок. Казали, що начеб-то тут ще до Хмельницького жив якийсь польський магнат і що сюдою в 1648 р. зимою переїздили польські комісари з Варшави, які їхали до Переяслава на мирові переговори а коли ці привели до миру, то козаки зайняли Трипілля і спалили цей палац, разом із тим магнатом. Хто був той магнат, — невідомо. Казали, що він був “з нашого роду і нашої віри”, тільки запродався... Після того, як так сталося, кажуть, в самісеньке підповня місяця, серед руїн блукає якась темна людська постать в магнатській кереї і гірко ридає чогось... Данила більше всього цікавила ця таємнича постать і він раз у раз ходив туди, надіючись хоч раз власними очима побачити її і переконатися в правдивості старої казки...

Блукаючи серед руїн старого палацу, Данило вилазив аж на гору, а в той час, малий Олексю злякано притискався де небудь внизу і жалібно просив:

—Данильцю, пошукай там горобчиків!

Але Данило наче й не чув нічого. З вершини старої башти було видно безмежні поля за лісом і безкінечну срібну бинду Дніпра, по якій рухалися якісь чорні цяточки.

—Кораблі плывуть... — говорив замислено і зараз-же згадував про Байду Вишневецького, про Гамалію і про все інше, що вчитав із добытих книжок.

—Поїхати-б отак...—шептав зачаровано і не міг відірвати своїх очей від того широкого простору, що розгортався навколо Трипілья.

—Данильцю, я боюся,!—чувся внизу плаксивий голос Олекси. Тоді Данило відривався від краси неосяжної і помалу злізав в низ.

Як часами вони довго не приходили, то мати сердилася й погрожувала, що не пустить їх на будучий ярмарок, чого вони найбільше боялися, бо цей ярмарок, який відбувався чотири рази на рік,—був єдиною трипільською радістю. Та не завжди вона сердилася довго, бо й як було сердитися їй, коли не далі, як через годину після прогульки, Данило вже справлявся коло хати: носив воду, рубав дрова, косив траву в саду і клав корові на ніч. Словом сказати, сам за трьох працював, дарма що всього п'ятнадцять літ мав.

Оксана досить уже мала часу на те, щоб спочити трохи, а тому й про красу своєї вбогої оселі стала дбати. Мстила хату з середини і з надвору, синькою вікна обводила, а над ліжком і коло стола птахів та рослин різних намалювала, щоб "веселіще було глянути"... Купила ще пару нових образів у хату, а старі повиносила до комори й повішала над скринєю, в якій було вже трохи й полотна придбаного за останній час. Під самими вікнами квітничок завела: посадила рожу і півонію, посіяла ласкавців та чорнобривців і тільки ще одної красольки не було, хоч усе збиралася завести...

Сусіди, бачучи, як вона загосподарюється, навіть заздрили їй і казали, що вона тішила себе надією, що через два-три роки оженить свого Данильця і тоді вже не буде ні в що втручатися і ні про що турбуватися. Про випадок з книжками вона встигла забути й заспокоїтися настільки, що вже й збулася з душі тієї тривоги, що все тривожила її.

І не раз під час ярмарку, йдучи з хлопцями через містечко, сміливо дивилася кожному в вічі, бо була певна того, що її діти чесні настільки, наскільки чесна вона сама і що

вони ніколи, ніде і нікому не зроблять найменшої прикрости, —не то шкоди,—як то робили інші, навіть господарські, діти. Мало по малу стали люди поважати й саму Оксану, дарма, що була бідна, і охоче допомагали їй—хто плугом та бороною на полі, а хто й так чим небудь прислужувався у господарстві, бо тепер кожний знав, що за нею не пропаде нічого і коли вона сама чим небудь не відробить, так Данило читанням віддячить.—В осені, як справлялися з сівбою і робили “поминальні обіди”,—Данило читав на них псалтиря... А читав він так гарно, як не читав сам дяк, що неаби як подобалося людям...

Ходючи по ярмадку, Данило ніколи не стояв коло яток, де продавалися бублики та цукорки, а ходив усе по кінській торговиці, де було багато всякого народу з других сел і де так гостро пахнуло кінськими кізяками та свіжим сіном. Тут він бачив саме нутро мужицької душі і з цікавістю прислухувався до того, як скаржилися на свої злидні, через які мусіли вивести з двору останню “гриву” і як другі, ситі й задоволені, жартуючи, торгували й за безцінок купляли ту “гриву”, а потім разом пили могорича, цілувалися, лаялися, тягалися за чуприну і проклинали один другого.

Данило до всього прислухався і придивлявся і порівнював його з тим, що вичитував з книжок і страшно робилося йому за своє власне життя, бо бачив тут все своє майбутнє і це гнітило його. Бачив і знав, що й він такий самий мужик, та ще й злиднений, буде весь свій вік горювати лише для того, щоб чим небудь набити свого живота, а потім сконати й зігнати на порох в якому небудь запусченому закутку зарослого вишнями цвинтаря й не лишить після себе сліду ніякого... І так, в його голові стали виникати нові думки про те, як би так усі повстали за одним разом і забрали до своїх рук усі ті землі, які знаходяться в панів, та розселилися-б по ній вільними хуторами, тоді напевне не булоб таких злиднів...

І чим далі, тим більше непокоїли його такі думки. Не

давали вони спокою навіть у церкві, куди він що неділі ходив “на крилос”. Помагаючи дякові співати величне “Тебе Бога хвалимо”, він думав: — “І за що його хвалити, як він такий несправедливий? Скільки отих святих, а всі вони з богачів, панів, купців та архиєреїв і ні однісінького такого святого, щоби з мужиків був”!...

Своїх думок боявся й не говорив про них навіть матері. Одним однісенький раз не стримався і щось таке сказав, та й тоді, як був зворушений розповіддю матері про її вжитки з батьком.

“В десять літ сиротою залилася,—казала вона. — В наймах дівувала. Служила в панів і вони не злі були. Була-б і довше там, якби не мусіла заміж вийти.—Ти в мене першенький.—Не любив тебе батько і все через щось байстрюком називав... Мене до пів смерти вбивав... Думала, що не витримаю і не хотілося жити, але через горілку він сам пішов на той світ. Як умірав, то ще й тоді погрожував:—“Я до тебе з того світа ходитиму!”... Спершу боялася вечером на двір вийти, щоб часом не показався, а потім заспокоїлася якось”...

—Мертві не встануть ніколи!—сказав на те Данило.

—Дитино, що ти говориш?!—скрикнула мати.— А як же вони на Страшний Суд прийдуть?!...

—Страшний Суд, це наше життя, мамо!—почав було говорити Данильцо, але враз щось пригадав і затих.

—Боже, Боже!—зворушено говорила мати. — Невже це ти до цього з псалтиря дочитався!?...

Нічого не відповів на те Данило, а тільки звів на неї свої сумні очі і спокійно подивився їй в лице. І тут вона побачила давнього малого Данильця, яким він був тоді... Тоді... коли згоріли його книжки.

Тоді відвернулася і вийшла чогось у сіни...

III. ЖИТТЯ ВЧИТЬ

Ще пара літ і Данило став справжнім парубком. Якось серед зими на селі заговорили про якусь війну десь аж у Манджурії, а потім була мобілізація і проводи на війну. Як виражали в дорогу, то плакали, а як вирядили, так і по троху стали забувати. Молодші “салдатки” з хлопцями “водилися”, а старші просто за пиятику взялися... В сльозах і співах пройшла зима, а потім настала турботна весна, а за нею тривожне літо...

Серед жнив у полукіпках на полі стали знаходити якісь листочки з червоними печатками, а в тих листочках писалося про те, як то важко жити в світі бідному селянству та робітництву, як його всі обкрадають і як кривдять...

Якось Оксана прийшла з поля і принесла з собою два таких листочки:

—А ну-но прочитай, сину!—простягла Данилові.

Той тільки глянув і зразу-ж сказав:

—Це вже всі знають!...

Вона хотіла спитатися, чи бачив він де такі листочки і коли глянула йому в очі, то побачила в них якісь чудні вогні. Хотіла спитатися-що з ним діється, але він раптом сказав:

—Книжки мої нащо спалили?...

Схопилася як опечена. Сама не своя, розлючено закричала: :

—Як ти смієш так до матері говорити?... Ти... Ти...

Стрималася. Зім'яла ті листочки, кинула їх у піч і відійшла до порога.

—Коли то ще було, а він тепер випомінає...—сказала в голос сама до себе й тихо заплакала.

Але, на її здивовання, він не підійшов до неї і не заспокоїв її, якто було завжди, а мовчки вийшов з хати й подався кудись. Оксана враз затихла і стала думати про своє минуле.

—Боже мій! Невже покійний говорив правду? Невже він

байстрик?—блиснула на мить у її голові страшна й несподівана думка.

Аж на ноги встала:

—Ні. Ні!...—шептала до себе.—Чи-ж то не все одно?... То-ж я його породила і тільки я...

Коли вечером він вернувся до дому, то Оксана цілком заспокоїлася і пішла в містечко по якійсь там справі. .

Данило й Олекса zostалися самі в дома і довго сиділи мовчки. Слухали, як десь далеко гуркотів грім, потім стала блискати блискавка, а ще через якийсь час зашуміла справжня буря і декілько великих крапель дощу бризнули по шибках маленьких віконць.

Олекса здригнувся і промовив:

—От, щоб так у полі застукало!...

—Ну, так що булоб?—спитався Данило.

—Страшно...—сказав Олекса і раптово схопив його за руку.—Дуже страшно...

—Чого?—знову спитався Данило, але Олекса не сказав йому нічого. З хвилину сиділи ще так і слухали, як торохтить дощ по лопухах під хатою і як брязкотить краплями по вікнах, а потім Олекса знову заговорив:

—Данильцю—а для чого оті листочки хтось розкидає?

—Щоб революцію робили люде...—Поважно відповів Данило.

—А що таке революція?—допитувався Олекса.

—Це значить боротьба за землю й волю, за рівність і братерство всіх людей...

—А для чого тоді батюшка в школі казав нам, що революцію Жида для бунту видумали?...

—То не правда!—гостро промовив Данило.—Революцію роблять не для бунту, а для того щоб не було панів і мужиків і щоб однакове життя було... Щоб було всім так, як тепер панам...

—І нам також?—схопився Олекса.

—А тож як?!—майже скрикнув Данило.

—Звідки-ж ти про це все знаєш?—допитувався Олекса.

—Селянська Спілка тут є... Там знають...

—А мама про це знає?...

—Ні, братіку!... Мама не знає і їй не треба знати... Це тайна справа...

—Для чого тайна?...

—Для того, щоб пани про це не довідалися...

Затихли. Кожний щось своє думав. І знову заговорив Олекса:

—Вчитель розповідав нам про Тараса Шевченка, який також був проти панів...

Данило хитнув головою:

—Знаю... Він для нас і заповідь свою дав...

—Яку?...

—Сказав: “Борітеся—поборете!”...

—І це правда?...

—Правда...

—А звідки ти знаєш це?... Також, може, і з тієї Спілки?...

—Ні! Просто із життя!...

—Так ти від життя все знаєш?—цікаво зазирнув Олекса в його очі.

—Еге-ж...—лагідно відповів йому Данило і пригорнув його до своїх грудей.—Згодом ти сам знатимеш це, а тепер...

Останнє слово замерло в нього на устах.

—Дивись, Данильцю!—скрикнув якимсь дивним голосом Олекса, показуючи рукою на покуття, де стояв старий деревляний образ святої Марії Єгипетської.

Данило дивився, куди йому показував Олекса, і серце в його грудях перестало битися. На мить єдину в його очах щось наче блиснуло й засяло, а потім він ясно побачив, як передвічна, струнка й чорнява Марія Єгипетська, одягнута в селянську свиту і прибрана в гетьманську шапку, раптово

якось заворушилася на темному тлі образу і всміхнулася до них...

—Мамо!—з невимовним жахом скрикнув Олекса.

Данило схопився і прожогом кинувся до образу. Марія Єгипетська здригнулася і стала нерухомою, як була завжди, тільки від її голови наче сяйво било.

—Всміхалася, як мати всміхається часом...—подумав про себе Данило і сказав у голос:—То нам так показалося від блискавки...

Олекса тремтучим голосом ледве промовив:

—Вона була така, як мама наша...

Данила враз обгорнула незрозуміла тривога. Взяв Олексу за обидві руки, притяг до себе і сказав тихо:

—Сядьмо коло вікна, та послухаємо трохи, чи не йде мама...

Олекса притисся до нього і так оба прилипили лицами до вогких шибок. На дворі було темно, як у мішку. Хвилинами спалахувала блискавка і тоді вони бачили навіть пригнуті бурею квітки у квітнику, але коли тільки блискавка згасала, то робилося ще темніше і ще страшніше. В такі хвилини їм здавалося, що мати вже не вернеться ніколи, а люта буря не скінчиться до самісенького ранку...

І коли серед дощового шуму почулися знайомі кроки, то обоє радісно скрикнули:

—Мамо!... Мамо!...

—Чого, мої любі?—озвалася вона трівожно ще з над двору.

—Тут свята із образу всміхалася до нас!—крикнув Олекса. Данило швидко закрив йому долонею рота:

—Мовчи!... Це тільки так показалося нам!...

В хаті Оксана довго придивлялася до них і не могла зрозуміти, що сталося з ними. А вони оба мовчали і так-же трівожно стежили за кожним її рухом.

...Лягаючи спати, вже в ліжку, думала:

—Ой, що то буде?! Що то буде?!...

Потім згадала спалену повитухою сорочку й перехрестилася:

—Скарай тебе, Боже!...

IV. ПОЧАТОК ЗМАГАНЬ

Тільки скінчилася возовиця, як і почалося. Невідомо звідки і як приходили до села дивні чутки про волю. Між людьми говорилося про те, що на тім боці Дніпра вже всю землю панську простий народ собі забрав. Говорили про це тихо й побожно, наче святу молитву читали. І, от, заворушилися в Тарапці, загомоніли у Сквирі, захвилювалися у Умані й запалало навколо Трипілля. Заметушилися скрізь і всюди червоні півні. Заграла на обріях неба червона заграва. Тільки заходило сонце і стелилася сутінь вечіря, як не приборканим полум'ям спалахували панські скирти на полях; горіли старі й затишні маєтки. Метушилися й кидалися на всі боки злякані пани й тяглися до Київа, наче на прощу, бо там було досить стражників, жандармів, козаків і так війська всякого...

З дня на день чекали чогось і в Трипіллі, але тут була Селянська Спілка, яка чогось стримувалася. Ніхто із селян не знав, що таке та Спілка і хто в ній порядкує, але всі знали, що там повинні були сидіти розумні люде, а через це саме й слухалися її. Ніхто не знав, також і того, що в "Спілці" був Данило і що він намовляв усіх товаришів не палити хліба, бо то "дар Божий", а радив зійтися всім разом і поділити його по рівній частці, щоб "нікому не було ніякої кривди"...

Нічого про це все не знала Оксана, бо й звідки-ж вона могла знати, як Данило мовчав. Знала тільки те, що він часто зникав кудись із дому і вертався аж по півночі. Ранійш з ним цього не було, що властиво так її й турбовало тепер. Часами тільки, як крізь сон догадувалася, що її Данило, коли не ходить до тієї самої "Спілки", так напевне знається із "суцїли-

стами", які останніми часами часто навідувалися до Трипілля. Один такий "суцїлист" був навіть у їх хаті. Данила в той час не було в дома, то він так посидів у них трохи, а йдучи з хати залишив для Данила велику книжку, яку він потім весь час читав. "І гарна та книжка, що Боже!"—не раз думала Оксана, слухаючи, як Данило читав у голос:

"Погибнеш, згинеш, Україно,

Не стане знаку на землі!

А ти пишалася колись

В добрі і роскоші! Вкраїно,

Мій любий краю неповинний!"...

І плакала Оксана від цих болючих слів Кобзаря і вже не сердилася на Данила, що він з книжками "час марнує"... Сама не своя, слухала оті страшні слова:

"Кругом неправда і неволя,

Народ замучений мовчить"...

—Ой, свята правда!—шептала сама до себе.—Свята правда, та що ти його в світі Божому подієш?... Треба терпіти... Так у церкві батюшка каже...

Одного разу так і Данилові сказала, а він тільки головою крутнув:

—Ні, мамо, насильників треба бити!...

—Бійся Бога, моя дитино! Що ти говориш?!... — скрикнула вона.

—Правду кажу, мамо!—відрізав Данило.—Всі, що не працюють, не мають права їсти... Це сказав сам апостол Павло, а не який небудь піп...

—Так ти вже й Бога не шануєш—сплеснула руками.

—Чому ні?!—озвався Данило.—Бога я шаную, але попам не віру...

Зітхнула Оксана і більше вже не сказала ні одного слова. Боялася, щоб "до якого гріха не довів"... Пішла до комори і до "схочу" виплакалася там, а коли вернулася в хату, то вже не застала його. Думала, що скоро вернеться, але на цей

раз він прийшов уже на світанню. Сів коло стола й зами-
слився, а лице його стало блідішим від крейди. Олекса, який
у той час робив на завдання вчителя якусь арифметичну за-
дачу, підвів голову і спитався:

— Чогож такий?...

— Який? — незадовольнено озвався Данило.

— Зляканий, чи що таке... — говорив Олекса, пильно ди-
влячися йому в очі.

Оксана поралася коло печі, але зачувши цю розмову,
також підійшла до стола.

— Ти, Данильцю, чи не до “Спілки” тієї ходиш часом?
— спиталася, сама не знаючи, що каже правду.

— Ходив, але тепер не буду... — сказав Данило сумно,
встаючи від стола. — Колись ще самі прийдуть до мене!...

В той час почувся голос гвалтового дзвона. Глянула Окса-
на у вікно, за яким уже сіріло, і скрикнула:

— Ой Боженьку, як же горить!...

— Ну тепер будуть мати чим тішитися! — сказав Данило,
беручись за шапку.

— Куди ти?! — кинулася до нього Оксана.

— На Трипільське свято... — з гіркою усмішкою відпо-
вів він.

Вийшов з хати, а вона й собі за ним. Стали коло воріт
і зацікавилися. В передранковій млі пів неба палало червоним
огнем. — Горіли не тільки всі панські скирти на полі, але
й весь панський двір, що стояв на краю містечка. Вітер був
від села й велетенські клубки диму котилися просто в поле.
Там, де горіло, чувся крик і галас, а на селі тільки собаки
сполохано вили...

— Суд страшний наближається... Кінець світа йде... —
шептала Оксана поблідлими губами, а Данило стояв поруч неї,
дивився на море огню і щось думав.

— Ти не боїшся? — спиталася вона його.

Він тільки рукою махнув: “Ті, що бояться, всі вже там, бо в гурті легше забувається, те, що завтра буде”...

—А що-ж таке може бути?...

—Прийдуть стражники, жандарми, козаки...

—І пани також?!...

—Пани тепер ще не вернулися, бо вони ніжне серце мають і власними очима не зможуть дивитися на свою роботу...

Коли стало сходити сонце, пожежа стала ущухати. Полум'я вже не здіймалося до неба, а тільки рудий дим котився по землі й неможливо смерділо згарищами. Крик і галас перенісся в містечко, де скоро почулися якісь глухі удари, від чого шум ще збільшився...

Поуз них пробіг якийсь чоловік без шапки і в пірваній сорочці. Озирнувшись, засміявся і крикнув:

—А ви чого тут стоїте?... Там монополюку розбили... Горілку беруть люди!...

Оксана заклопоталася:

—Може й нам піти?... То-ж усе село там...

—Мамо!...—тільки й промовив Данило і Оксана враз заспокоїлася. Вразила її дуже його поведінка і вона, мовчки, наче старшого від себе, послухала його...

—Підемо, може, до хати?—спиталася його через якусь хвилину.

—Підемо!—сказав він лагідним голосом і не чекаючи на неї, пішов попереду.

Йдучи слідом за ним, вона міцно засунула засовку коло дверей і сама не знаючи для чого, підперла їх коромислом, яке стояло в сінях. У хаті Данило ліг на ліжко поруч Олексі і зразу-ж заснув, а вона довго ще дивилася на заграву пожежі, що змагалася з вранішнім сонцем, і промовляла відому тільки їй одній свою молитву.

V. “ОТЕЦЬ ДУХОВНИЙ”

Було так, як сказав Данило і як мусіло бути. Приїздили стражники, жандарми, а з ними й “Дончаки”. Дві неділі пили та гуляли і “росправу” чинили. Жорстока була та “росправа”. Пять господарів на той світ пішли, а решта й так до віку пам'ятатиме. Спершу все село зганяли до волости і там били всіх нагаями доти, доки була охота, а потім стали по хатах розїздитися. Заїде який небудь “Дончак” на подвір'я і просто з конем у хату суне. Поставить коня коло стола й зараз-же каже дати йому вівса, а сам розляжеться на подушках і командує. А тоді мусіли годувати, догоджати, а тремтіли й бо-ялися навіть дихнути вільно...

Довго шукали вони Селянської Спільки, але ніяк не могли знайти її. Як не били, як не випитували, але ніхто нічого не міг про неї сказати. Де хто казав, що Селянською Спількою були оті самі господарі, яких було вбито в перший день “росправ”, бо “не даремно-ж вони у себе рушниці мали і все село на ноги підіймали”, а інші говорили щось про Данила, але в справу вмішався піп і жандарми залишили його в спокою.

Проте Данило не дуже-то йняв цьому віри і доки в селі панували жандарми та “Дончаки”, він весь час блукав у лісах і ночував серед тих руїн, з гори яких милувався колись мальовничими просторами. До дому вернувся лише тоді, як зникли жандарми і як у селі стало тихо, наче в домовині. Прийшов змучений, худий, блідий, маче хорий. Ранійш ніж щось зісти, добув зі своєї схованки “Кобзаря” і так зацікавив над ним коло стола.

Оксана, поспішаючися, насипала в миску борщу і поставила перед ним.

— Їж, сину! Годі тобі сушити мізок отими книжками! — промовила тихим голосом, в якому вчувалися сльози.

Данило склав книжку і здивовано повернувся до матері.

— Що саме? — спитався.

Вона хотіла сказати йому щось таке, що вразило б його,

але глянула на його струнку юнацьку постать і замовкла. Помітила, що він зовсім не той став, як був перед тим і що тепер він виглядає справжнім парубком. Дивлячись на його струнку постать, на смаглаве лице з продовгастим, трошки горбатим носом і сірими замисленими очима, стала в своїй думці вираховувати його літа. І виходило так, що йому всього тільки вісімнадцять літ, хоч із виду здавався далеко старішим. Дивилася і не могла надивитися. Забула навіть за те, що хотіла докладно розповісти йому про те все, що тут діялося, коли його не було в дома. Але в той час він сам заговорив:

—Так, виходить, що він гнівається на мене за те, що я перестав співати в церкві?...

Оксана не зрозуміла про що він говорить, але догадалася, що про цюпа і сама не знала, що на це відповісти. Їй не хотілося говорити йому як раз про те все, що в цей час робив піп, бо знала наперед, що добра з цього не буде, а через те обережно заговорила:

—Він говорить, що ти добрим дяком можеш бути, а через те й обороняв тебе..

Данилові уста скривилися гіркою усмішкою. Він згадав минулі роки свого дитинства, коли єдиною його радістю було ходити до церкви помагати дякові читати та співати. У великий піст він ходив майже що дня і, як коли не приходив, то за ним прислали старого сторожа Семена. Часто було, що він навіть заміняв дяка, за що той уділяв йому де що зі своїх доходів, а піп обіцявся зробити його “справжнім” дяком. Одначе, вже тоді, як у полукіпках стали знаходитися оті листочки з червоними печатками, він не тільки-що перестав співати на крилосі, але й зовсім не ходив до церкви. І тепер, згадуючи це, йому було наче ніяково як міг так прислужуватися попові, що без наймешного сумління дер із живого і мертвого, дбаючи лише про себе. Навіть і тепер коли він заступився за ним перед жандармами, не можна було вірити у щирість.

Данило мав досить роботи, а через те день до вечера пройшов скоро й непомітно. Пораючись коло господарства, він не переставав думати про те, що й справді булоб добре помиритися з попом і попросити його, щоб він відіслав його на зиму до Київського Печерського Монастиря, звідки на весну вийшов-би справжнім дяком, діставби собі десть у маленький парафії місце і сидівби тихо. Однак, дивно було те, що як добре не складалися в нього ці думки, але всі вони плуталися й мішалися, коли тільки приходили ті, що були вчитані із подарованого невідомим агітатором “Кобзаря”. А приходили вони часто, цілком несподівано й негайно.

“А на апостольським престолі чернець годований сидить” — починало ворухитися в мізку. Він кидав роботу, підводився і думав:—“Звідки це”? Через хвилину згадував, що це з подарованого “Кобзаря” і заспокоєно продовжував свою роботу. Але тільки починав вертатися думкою до дяківства, як враз мізок пронизувало: — “Людською кровію торгує і рай у найми віддає”...

Знов підводився, знов думав і знов пригадував, що це було з того самого “Кобзаря”...

—Треба буде в матері спитатися, що він таке говорив про мене?—думав Данило йдучи вечером до хати.

Після вечері, коли вже лягли спати, Данило підійшов до матері.

—Мамо!...—сказав він тихо, щоб і Олекса не чув.

—Розкажіть, що говорив піп...

—Оксана здвигнула плечима і промовила:

—Що-ж я тобі розкажу?...

—Все...—сказав він.

—Вона погасила каганця,лягла в ліжку і стала розповідати. Почала з того, як він відмовився поховати на цвинтарі забитих господарів і як їх вивезли на роздоріжжє, де ховають вішалниківів. Далі говорила про те, як і кого саме він радив жандармам скарати, а потім стала казати й про те, як жан-

дарми приходили за ним і як вона встигла якось вискочити з хати й побігла до попа просити ради. Той довго не хотів навіть слухати її і все приказував: “Безбожний став твій Данило, так нехай краще загине”!... Тоді вона стала перед ним на коліна і, цілючи його руки, зі сльозами на очах стала благи́ти заступитися. Він змяк і сказав:—“З твого сина, Оксано, добрий дяк може бути”! Я заступлюся за ним, але ти скажи йому, що коли він не буде робити того, що я казатиму, то знай що я тоді сам повідомлю жандармів!”...

Данило слухав це все і хвилинами тільки промовляв сам до себе:

—Ну й чого він хоче з мене?!... Чого?!...

Оксана говорила і в п'їтмі не могла бачити його палаючих очей і дивувався її його хрипкий, наче простужений, тремтучий голос.

—Які ми бідні, мамо!...—говорив він.—Які бідні!...

Вона слухала й не знала, що він цим хотів сказати і, засипаючи, була певна, що з цього часу Данило стане слухатися доброго попа який хоч і не охоче, а все-ж таки заступився за бідного.

—Які ми бідні... Які бідні...—шептала вона вже крізь сон у той час, коли Данило йшов сонною вулицею в напрямі церкви, де був попівський дім.

Йшов він з одною тільки думкою—поговорити з ним по ширости і сказати йому про все, що турбувало його мізок і непокоїло душу. Йому здавалося, що піп як освічений і старий чоловік, скорше всіх зрозуміє його й порадить, що робити...

Підійшовши до попівського дому він тихесенько переліз через паркан і зазиркнув у вікно. Піп був сам один у кімнаті, і, заклавши руки в кешені під'ясника, розміреним кроком ходив із одного кутка на другий. Він дивився на його широку, лопатовидну сиву бороду і величезну блискучу лисину, навколо якої стирчали на всі боки остатки давнього волосся. Старе й зморщене, як печене яблуко, лице було похмуре і чогось сер-

дите. На якусь хвилину Данило завагався—“Чи варто йти до такого”?—але зразу-ж махнув рукою і вирішив, що—“сердиті люди, завжди щиріше говорять”...

Підійшовши до дверей, обережно став стукати. Через хвилину на ганок вибігла наймичка і сказала йому, що “батьошка вже сплять”... Одначе він не звернув на це ніякої уваги і ввійшов просто в “прохожу”, де пахло ладаном і старими кальошами. За дверми чулися важкі кроки “батьошки”, як він усе ще не переставав ходити.

—Скажіть батьощі, що я дуже хочу бачитися з ним!—сказав він до наймички.

Наймичка невдоволено щось забурмотіла про те, що “вже пізно”, але проте пішла і сказала.

—Пушай вайдьоть!...—як із бочки, озвався за дверми глухий голос. Данило ввійшов і вклонився.

—Ну!—суворо повернувся до нього піп.

—Хочу порадитися з вами...—сказав Данило.

—Ну?!—знову нахмурився піп і його борода сердито затанцювала.

—Я не знаю, що тут робилося і я хотів би...—почав було говорити Данило, але піп раптом перебив його.

—Ну?!—підійшов ще ближче і якось чудно махнув перед його лицем правою рукою.— Ну, а руку?!...

Данило, не розуміючи, простягнув до нього свою руку, але піп відступив назад і закричав:

—Безбожник!..... Бунтовщик!..... Зволоч!..... Руку!..... поцілувать!.....

—Вибачайте!.....—зняюковів Данило.—Я той..... я до вас, як до чоловіка.....

—Вон!—крикнув не своїм голосом піп—Я тобі не чоловік, а отець духовний!..... Паршивець!..... На Сибір!.....

На його крик прибігла розпатлана попададя, а слідом за нею наймичка, наймит і ще якийсь підстаркуючий, довгоногий,

з невеличкою лисиною на голові добродій у міському убранню,
—випадковий гість, чи родич.

—Вижени його!—показав під рукою наймитові.

Той, як встеклий пес кинувся на Данила, але незнайомий добродій зупинив його.

—В чому річ?—спитався він.

Під не сказав нічого. Одвернувся і схвильовано сів у крісло.

—Я хотів порадитися!...—промовив Данило і скоренько вийшов з хати.

Йдучи коло церкви, він зупинився. Глянув на стародавні хрести на маківках і згадав з того-ж таки “Кобзаря”—“А роспятиєм добито”...

Зітхнув і став думати:

“Дивне! Такий же чоловік, як і всі, а диви, видумує! Руку, каже, руку цілуй!”...

“Ну, гаразд! А що буде тоді, як і справді народ колись таки зрозуміє, що його дурили і стрепенеться і стрясе із себе дармоїдів?... Що тоді робитиме цей отець духовний?”.

“Подумати тільки, скільки він бере й дере з цього, а все то іменем Христа!... Ні, мені такого Христа не треба!... Не потрібні мені його і слуги!.. Можу-ж я, наприклад, сам собі бідувати. То чому-ж не можу, так-же й боротися?”...

На дзвіниці задзвонив маленький дзвоник. Старий Семен, що вже тридцять літ із лишнім вартує церкву, давав знак, що він не спить і чесно виконує свої обов'язки. Цей дзвоник скерував його думки в другий бік.

“Ні! Так не можна. В Христа треба вірити!—подумав він.—Тільки треба вірити якимось инакше, по новому, по своєму, щоб із щирого серця було?...”

Раптом здригнувся. Згадав собі давнього образа, на якому був намальований Христос у мужицькій свиті. Той образ був у цій самій церкві і під наказав спалити його, яко “непотребную пам'ять уніятських врем'янь”... Тепер він зрозумів, що той

Христос був справжнім і що не дарма його знищив “отець духовний”....

—Отець духовний!...—якось дико скрикнув він.— Не отець, а жрець нечестивий!...

“Молиться під фігурою і сидить чорт поза шкурою”...— згадалося йому в той час місцеве прислів'я.

—Звичайно, що чортові догоджають, а Христом прикриваються...—говорив сам до себе.—Але коли Христос визволиться із ваших невиданих хитонів і з'явиться в мужицькій свиті, то хочби й схотіли покаятися, так буде вже пізно....

З великою образою в душі і гострою біллю в серці йшов Данило до дому і думав лише про те, як би так непомітно ввійти в хату і не розбудити матері...

VI. ПЕРШИЙ ПРОМІНЬ

Вранці Данило встав раніше матері й заходився обкладати соломою хату “на зиму”.. На дворі було сіро й холодно. Гострий північний вітер гнав на південь цілі отари важких хмар і в повітрі легко кружляли перші сніжинки. Навколо було якось незвичайно порожньо і тихо, тільки одні ворони літали між хатами і своїм пронизливим криком будили насторожену тишу. Здавалося, що й сам Бог нагнівався на синів чорної ріллі і забрав від них їх єдину радість,—сонце, щоб обдарувати електричним світлом тих, що мешкають у великих містах.

Носячи з клуні соломі, Данило думав про те, що булоб добре залишити це все і піти в світ за очі, ген аж туди, де нема “монополок” і поліції де нема такого брехливого попа і таких покірних людей, як тут. Хотілося жити так, щоб можна було відчувати хоч найменшу приємність життя, а головне — щось робити...

Дев'ятнадцять весен і дев'ятнадцять зим прожив він серед Трипільських гір і все чекав якогось чуда, яке взялоб і пове-

лоб його тим широким шляхом, що йде аж до самого Київа, але—дарма! Роки минали, а чудо не приходило. Ждав довго, але вже більше не міг ждати. Чув, що далі не зможе так терпіти, як терпів досі і коли не сьогодні, так завтра, обірветься остаточно та нитка, яка почала рватися ще тоді, як згоріли його книжки....

Думаючи так він і непомітив, як до нього підійшов якийсь підстаркуватий добродій у чорному плащі і з двома кокардами на вчительському кашкеті.

—Добридень!—привітався добродій.

—Доброго здоров'я—відповів Данило, придивляючись до чудного добродія.—Я вас наче десь бачив уже...

—А, так!—сказав добродій.—Вчора вечером у попа.

Данило почервонів і опустив очі до долу

—Я знав, що вам неприємно буде згадувати вчорашнє, але, надіюся, ви на мене не можете гніватися?—заговорив добродій.—Тим більше, що я до вас зі щирим серцем і добрими думками....

—Ходім до хати!—запросив тоді Данило і той охоче згодився.

В той час із хати вийшла Оксана і Олекса. Оксана була з якимсь горнятком у руках, а Олекса, з книжками під пахвою, йшов до школи. .

—Це, може ваша мати?—спитався добродій.

—Так—відповів Данило.

—А цей хлопець?

—Брат мій... До школи йде...

—Що він вчиться?...

—В четвертій класі початкової...

—О, то дуже добре!—задовольнено промовив добродій.—Гарного брата маєте!...

—Я люблю його...—просто сказав на те Данило.

—О, то надзвичайно мило!... Надзвичайно люблю!...

—Добродій говорив якось просто і в його мягкому голосі

чулася справжня щирість. Оксана, яка спочатку було налякала цього незнайомого пана, заспокоїлася й цікаво придивлялася до його невеличкої цупинної борідки і лагідних карих очей, що так ласкаво визирали з під золотих окуляр і, разом з тим, думала про себе:

—І чого йому, такому панові, треба від мого Данила?!...

Думав про це й сам Данило, ніяк не можучи зрозуміти причини приходу цього добродія і думав, що коли він прийшов у їх просту хату, так тільки для того, щоби довідатися про щось і випитати про те, чого в свій час ніяк не могли дошукатися жандарми. Однак, як тільки дивився в його очі, то відчував у своєму серці щось таке ніжне і тепле, з чим хотів-би бути завжди.

Коли ввійшли в хату, то добродій скинув кашкета і голосно промовив:

—“Я в хаті виріс тій колись!”

—Що це ви, з “Кобзаря”?—спитався Данило.

—А ви звідки знаєте?!—здивувався добродій. — Мені піп казав про вас, що ви все духовні книги читаете...

—Я багато читаю...—сказав Данило тихо, щоб мати не чула.

Добродій сів на лаву і замислився.

—Гм....Тепер я розумію....,тепер я розумію....—раз у раз промовляв він сам до себе, розглядаючись по хаті.—Гм.... затишно тут у вас....

Раптом замовк і став прислухуватися. В димарі, як навіжений, слигив осінний вітер і забивав у печі вогонь, який розпалила Оксана. Їдкий дим котився просто в хату і ліз у вічі.

—Зима йде...—ні з того, ні з сього промовив добродій.

—Через те я й хату соломою обкриваю... — сказав Данило.

—А хіба то щось помагає?—спитався добродій.

—Якби не помагало, то не обкривав би—відповів Данило.

Добродій вийняв з кишені записну книжечку і щось записав у ній.

—Це я для газети...—всміхнувся.

—То ви пишете щось?—спитався Данило.

—Де що пишу для нашого партійного часопису, — відповів той.

—А яка-ж ваша партія?—зацікавився Данило.

—Українська партія... Революційна...—сказав добродій.

—Чого-ж вона хоче?

—Вона бореться за Землю і Волю....

—То й Селянська Спілка також цього домагається, — промовив Данило.

—Добродій задовольнено всміхнувся і підсунувся ближче.

—Ви, здається, Данило Терпило?—спитався він.

—Так!—відповів Данило.

—Ви, здається, тепер єдиний член тутешньої Селянської Спілки?

—Я тепер ні до чого не втручаюся...—відповів Данило.

—Нічого, нічого!—сказав добродій.—Не бійтеся! Я маю до вас одно діло. Уповноваження від самого Цека Селоспілки....

—А хто-ж ви такий?—обережно запитався Данило.

Добродій вийняв з кишені невеличкого папірця і показав йому.

З першу всього помітив так добре знайому з тих листочків, що знаходилися у полукіпках, червону печатку й перестав читати.

—Як бачите,—заговорив добродій,—то я рідний брат вашої попаді... В посвідці написано по партійному “Онуфрієнко”.... В дійсности-ж, я Всеволод Онуфрієвич Липовський.... Постійно живу у Києві, а сюди приїхав, яко гість....

—А я про вас ніколи й не чув нічого!....—щиро признався Данило.

—Та й звідки-ж ви могли мене знати?—сказав добродій.

—Сестра мене не любить і цілком забула мене, а я сам був тут двадцять літ тому назад....

Данило допитливо подивився на Онуфрієнка і подумав:

—Бідний! Він також напевне зазнав чимало всякої всячини.

Онуфрієнко наче відчув його думку. Нахилився ще ближче і сказав:

—Тепер у Києві роблять труси та арешти, то я ще й через те мусів на якийсь час виїхати.

—А в нас жандарми були з “дончаками”....—промовив Данило.—Також переховувався....

—Знаю....—сказав Онуфрієнко.—Але то ще не все.... Революції ніхто не зможе задушити.... Революція, то сама душа народня.... Сьогодні спить, а завтра на просторах ходить....

—Народ тепер такий, що не повстане!....—зітхнув на те Данило.

Онуфрієнко схопив його за руку і глибоко зворушеним голосом, в якому бреніли сльози, заговорив:

—Боже мій! Там вішають, розпинають, на Сибір женуть, у тюрмах мордують, а тут....

—Тут!....—спалахнув Данило.—Тут потрібна нова віра!....

—Що ти говориш, сину?!—скрикнула від печі Оксана.

—Ах, мамо!—схопився Данило і замовк.

Онуфрієнко підвівся з лавки і, так-же мовчки, став дивитися йому в очі.

—Одначе, ви досить горячий!....—промовив нарешті.

—Тут не зручно говорити нам про такі річі....—пошепки сказав йому на те Данило.

—Тоді вийдім куди будь із хати...—так-же тихо прошептав Онуфрієнко.

Оксана зляканими очима дивилася на них і їм обом було ніяково перед нею, наче крали щось....

Вийшли з хати і через спустошені городи, на яких валялося посохле картоплиння, пішли до того лісу, де стояли руїни

стародавнього палацу. В лісі було тихо, тільки верхи високих дубів гомоніли, наче розмовляли між собою. Пахнуло гнилим листям, яке товстою верстовою вкривало скрізь землю. Любив Данило це листя. Особливо тоді, як були тихі соняшні дні і воно було сухе. Йдеш собі отак помалу, совгаєш ногами, а воно тільки—шш.... шш.... шш....—і всякі думки з голови вилітають і так спокійно на душі стає....

—От ці руїни щасливійші за нас!—промовив Онуфрієнко.—Їх тепер ніщо не обходить і ніщо не турбує....

—За те колись напевне обходило й турбовало, — сказав Данило.

—Було колись....—заговорив Онуфрієнко.— Тепер також є.... Пройде сотня літ, а такого Трепова не забудуть....

—Що-ж то за птиця така?—спитався Данило.

—Це начальник Правобережжа, який сказав “не жалість патронів” і тепер розстрілює робітників та селян....—відповів Онуфрієнко.

—У нас “дончаки” пять членів Селянської Спілки вбили....—промовив Данило.

—Е, що таке пять членів Селянської Спілки в порівнянні з тим, що загинуло в Києві! — роздратовано якось сказав Онуфрієнко.

—Нехай і так!—згодився Данило.—Але, подумайте, коли з кожного села згине тільки по одному, то скільки-ж то буде зі всієї України!?...

—А чому не зі всієї Росії?—повернувся до нього Онуфрієнко.—Тож революція для всіх одна!...

—Можливо, що революція одна для всіх, але ми не одні для неї!—сказав Данило.

—А ви що, Українець?....

—А ким-же я міг би бути?!—повернувся до нього Данило.

—Звідки ви це знаєте?

—Як то звідки?!—здивувався Данило.—Адже-ж моя мати Українка!....

—Цікаво....—промовив Онуфрієнко, розтягаючи слова.—Цікаво знати, скільки у Трипіллію може бути таких людей, що називають себе Українцями?....

—В Трипіллію називають себе мужиками, але то все одно....—сказав Данило.—Мужик, це те саме, що й Українець....

—Он, що, товаришу!—тихо заговорив Онуфрієнко.—Українці є й пани, а не тільки одні мужики, а тому простий народ мусить іти за соціалізмом, а не націоналізмом...

—Як то так, мусить іти?!—видивився на нього Данило.—Я вважаю, що всяка добра справа повинна робитися щиро!....

Онуфрієнко згідливо всміхнувся:

—Про це вже колись іншим разом, а тепер нам треба поговорити про те, як би так наших мужиків зеднати в одну громаду, щоби один за одного трималися?....властиво, це був би початок організації революційних сил і....

—Тепер важко щось починати тут.... — перебив його Данило.

—А ви попробуйте....

—Як?....

—Ну, от, хоч би з “Просвіти”, чи із “Споживчої крамниці”....

—Але-ж то націоналізм!....

—Нічого!—почервонів Онуфрієнко.—Нічого!.... Ви самі тут не будете.... Ми з Київ'ва допомагатимемо вам....

—Я з великою охотою, тільки мені самому важко висидіти тут.... Чули ви вчора, як мені було у попа?....

І враз відчув на своєму лиці щось горяче. Замок. Схилив голову. Сціпив зуби. Забувся і про Онуфрієнка. Відразу уявив собі своє становище звичайного селянського парубка, який чогось хоче, чогось шукає і вже тим самим викликає підозріння не тільки серед міщан та підпанків, але й серед своїх-же побратимів-селян. Згадав недавні наради Селянської Спілки,

пожежу панського двора, паний крик і гомін, жандармів та “дончаків”, стримані розмови з матіррю і, нарешті, старого попа. Все стало перед ним непрохідними чагарниками, через які треба дертися тільки з важкою сокирою в руках і він відчув у серці таку гостру біль, що мало не скрикнув.

—От Гарібальді змагався!....—почувся голос Онуфрієнка.

—Що там Гарібальді!—як крізь сон озвався Данило. — Чим гірший наш Залізник, або Гонта?....

—Той за державний порядок змагався, а ці гайдамачали....

—А хіба Залізник не хотів держави?

—Якої там держави?!—вимушено якось засміявся Онуфрієнко.—Невже ви також хотілиб такої “держави”, яку він створив у Лисянці, або в Умані?....

—Чому ні?—Майже скрикнув Данило.—Раз український нарід окремий, то чому-б йому не створити своєї, навіть мужицької, незалежної держави?....

—Ну, так що з того?

—То-ж вільний був-би...

—А куди-ж діються українські пани?....

—Панів українських у нас нема, а чужих можна булоб викинути....

—Ого! Що-ж ви тоді називаєте Україною?

—Гречкосіїв-мужиків....

—Ніяк не розумію!—захвилювався Онуфрієнко.— Ніяк не можу собі уявити такої мужицької держави! Та й де-ж це видано!.... Ні, нам, соціялістам, треба триматися своїх московських товаришів! Не треба, брате мій, забувати того, що з Москви вся революція починається....

—Але-ж на Московщині селяне ще ніколи не повставали!

—Як так?—скрикнув Онуфрієнко.—А Стенька Разін?! А Омелько Пугачов?!

—Обидва вони Палієвого сліду не варті!—тремтючим голосом заперечив Данило.—Вони були сліпі бунтовщики і

самі не знали, чого хотіли....

Онуфрієнко засміявся й співчуваючо поплескав його по плечу:

—Вам ще вчитися треба!... Розумієте мене?....

—Дуже добре розумію вас і так-же знаю себе!....

—Звідки така певність?!—суворо глянув йому у вічі Онуфрієнко.

Данило спокійно відступився від нього і сказав:

—А ви чого хотіли?.... Ви, що називаєтеся революціонером, дивуєтеся з певности мужицького парубка?!....

Онуфрієнко задріжав і кинувся до нього:

—Бога ради, не так жорстоко! Вірте мені, що я не про себе, а революцію дбаю!.... Я так боюся за розпорешенність революційних сил!....

—Я віру,—сказав Данило, що ви не про себе турбуєтеся, але бачу, що ви поза свою програму не вмієте дивитися на світ Божий... Ви не знаєте того народу, якому служите...

—Я не знаю свого народу?—....

—Як би знали, то не говорилиб так зі мною!....

—Ви до певної міри не такий як інші, а тому...

Данило перебив його:

—Ви дивуєтеся з моєї певности і радите вчитися... Знаю й сам, що треба вчитися, але треба також знати й ту науку, що панує в сільській церкві, монополії, ярмарці, косовиці, оранці й сіянці та поминальних обідах...

—Ну вибачте мені!.... Я й справді трохи не так сказав!.... Тепер такі часи, а я стільки зазнав!....

—Я нічого.... Я мужик.... Що мені?.... — всміхнувся Данило.

—Бачите, коли я йшов до вас, то думав, що ви цілком інший....

—І тепер жалкуєте?....

—О ні! Ви дуже мені подобається!....

Данило допитливо глянув йому в вічі.

—Ви дуже сподобалися мені!—говорив Онуфрієнко далі.—Скажу вам по правді, що ви почувалиб себе ліпше, як-би так виїхали кудись... З вашим досвідом можнаб було багато де чого зробити....

—Ех, як-би так знайшлася нарешті яка праця!—зітхнув Данило.

—Нічого, товаришу! Якось-то буде. Ви, поки-що беріться за працю тут, а я поговорю зі своїми товаришами, а тоді, як-би що до чого, так ви просто до нас.... Згода?....

—Я-ж вам сказав, що тільки зможу,—робитиму... Але... Онуфрієнко схопив його за руку:

—Знаю, товаришу! Не турбуйтеся! Робіть, що зможете, а ми вже вас не забудемо....

Стиснули один другому руки і так замовкли. Почули якийсь холод. Глянули навколо себе, а руїни старого палацу вже в снігу.

—От і сніг!—промовив Онуфрієнко.

—Зима йде....—сказав Данило.

—Може й ми підем?

—Ходім....

Йдучи назад, Онуфрієнко жартома розповідав про себе.

З його слів виходило, що він колись учився в семінарії, звідки його вигнали за якісь “злочинні книжечки”. Після семінарії перейшов до Уманської Сільсько-Господарської Школи, якої також через щось не скінчив. Потім тримав іспит народного учителя і вчителював на Волині—спершу в Рівному, а потім Овручі. Років шість тому залишив учителювання і переїхав до Києва, де служив у якійсь страховій агенції і працював у партії.

—А з цими ви нічого не маєте?

—З попами?—повернувся до нього Онуфрієнко. — А ну їх до сто чортів! Я сам з найстарішого попівського роду, але попів ненавиджу. Остогидли! О цей Лобинський, з яким ви вчора мали справу, препоганюща скотина! Я його знаю ще

із Семинарії. Коли я був у першій класі, то він тримав випускні іспити. Перед ректором ганчіркою стелився. Часто навіть хлопці били його за це, але нічого не помагало. Одним словом—зволоч!....

На узліссі Онуфрієнко зупинився:

—Найкраще розійдімся тут, щоб нас не бачили в селі....

Прощаючись з Данилом, він міцно стиснув його руку і сказав:

—До вас я ще напишу! Памятайте, що ви тепер не самі. Данило відповів радісною усмішкою:

—Вірю вам!...

Попрощавшись і залишившись сам, він довго дивився в слід Онуфрієнка, думаючи, що це був перший промінь з того широкого світа, яким він так мріяв і якого так прагнув. Думав, бо ще не знав і не передчував, що в тім “широкім світі” вже давно чекає його важкий хрест мужицької недолі, якого він мусить узяти на свої плечі і нести його крівавими полями, ген, аж до своєї страдницької могили....

ВІІ. В ЛЮДИ

Змінився Данило і як не той став. Зробився веселим, жартовливим, цікавим, як ніхто на селі. Він на сільському сході, він на вечерницях, він між хлопцями на вулиці і скрізь і всюди. Якось помирився і з попом і знову став ходити до церкви, та ще й не сам. Зібрав коло себе гурт хлопців та дівчат, впорядкував хор і сам управляв ним. Завдяки цьому, що неділі і що свята церква була повнісінька народу, чого вже давно не було.

—Ой, будуть люди з того Данила!....—говорили про нього господарі.

І полюбило його все село і для всіх став він своїм чоловіком, рідним наче. Вже перед самісеньким Різдом став він

намовляти господарів, аби зійшлися десь та поговорили разом, як-би веселіше довгі зимові вечери провести, щоб “скучно не було і щоб користь із того була”....

Знайшлося чимало охочих, що прийшли й поговорили. Говорили всякого і дуже довго, а нарешті вирішили зробити так, як Данило радив. А він радив закласти Споживче Товариство, яке малоб свою власну крамницю з усім, потрібним для селян крамом, і щоб при тій крамниці ще й читальня була.

Вістка про те, що Данило задумав закладати таке товариство, дуже занепокоїла місцевих крамарів, але разом з тим, дуже потішила господарів, які побачили в цьому “добру прикмету”. Правда, була ще й инша перешкода цій справі, але її перемогли. Піп, почувши про якесь селянське товариство, став радити, аби члени свого товариства вступали до якогось “руського союзу” і щоби своє товариство назвали також “союзним”...

Одначе, ніщо не спинило Данила і вже після Водохрестя, серед містечка, над дверми одного звичайнісенького будиночка, що стояв серед містечка, все село читало нову вивіску:

*“Трипольськое Потребительное Общество
й Библиотека—Читальня”.*

Хотів було Данило написати по українському, але поліція не дозволила. Отже написав так, як вимагалось, аби не було зайвого клопоту, що моглоб тільки перешкодити роботі. А роботи було дуже багато і справлявся він з нею так добре, що за це навіть Онуфрієнко хвалив його перед своїми товаришами.

Данилова хата голосним дзвоном стала і слухало її голосу село ціле. Покотилися гомінкою луною сумні пісні, бо вони також бралися щось “приставляти”, але з того так і не виходило нічого. В четвер на м'ясицю в селі аж гуло від радості, бо Данило справді “акторщиком став” і так “приставляв кіятри”, що й не снилося нікому... Що вже піп, але й той зм'ягчився і хвалив його.

—Способний парень!....—казав він учителям після вистави “Бурлаки”.

А люде на селі тільки й мови мали, що про “Бурлаку” говорили.

—Диви ти!—казали один до другого.—І в кіятрі також буває правда!....

Тільки один монопольщик та синок пристава Шкуратова —Стьопа все чогось вовком дивилися на нього. Перший сердився на Данила через те,що людей від “монопольки”віднадив, а другий сам не знав, за що зненавидів його, але знав добре, що дякова донька Маруся, до якої залицявся,після тієї вистави не хоче й дивитися на нього.

Данилові було байдуже до того, що там робив Стьопа. Захоплений своєю справою в крамниці та читальні, він горячково брався за приготування Шевченківського свята і був радий, що знайшов собі таку гарну помішницю, як “панна” Маруся. Торік вона скінчила місцеву школу, де й Олекса вчиться. Хотіла виїхати до Києва на якісь курси, але батько став на перешкоді.

—Вважай, дочко!—казав він.— Тобі нічого вчитися там.

Отже, раділа з того, що тут могла робити. Не раз і не два допомагала Данилові читати “казети” і пояснювати слухачам те, чого вони не могли розуміти. Люде від того пом'якшали наче, але якісь певніщі стали. Менше вже скаржилися на своє безталання, але більше шанували самі себе і все менше згадували про “монопольку”.

—Горілка хіба-що для якоїсь казії потрібна, а так вона ні до чого!...—говорили між собою господарі.

Монопольщик аж чуприну рвав на собі від злости, але нічого не міг вдіяти. Що не день, так усе зменшувався його торг і, щоби привабити до себе людей, став звідкись одержувати й роздавати дурно якісь газети та книжечки. В тих газетах великими буквами писалося—“за веру, царя і атечестов”, а книжечки називалися—“Пий, та діло розумій!”...

Однак, це все мало-що допомагало і спричинилося до того, що вже навіть при якійсь “оказії” не купляли горілки великими “журавлями”, а все маленькими “кручечками”, аби лише за кожним “кручечком”, “паперу” принести. Тим “папером” вистеляли в хатах не тільки столи та лавки, але й долівку, “щоби не топталася”...

—От проклятутий парубок—скаржився монопольщик Стьопі.

—Революціонер паршивий!—відповідав на те Стьопа, стискаючи кулаки і заленіючи від злости.—І як би ево убрать?!...

Обидва часто про щось потай змовлялися і так щось лихе замишляли...

Часто було, коли в Даниловій хаті ясніше звичайного світилося, а сумнолагідні звуки, що виривалися далеко за ворота, свідчили про чергову співку хору, — Стьопа блукав навколо хати і злосливо тільки скреготав зубами.

—Маруся!....—хрипів він і з усієї сили стискав у кешені батьківського револьвера, якого навмисне узяв для того, щоб....—Та, як-же так?... Маруся-ж там, у нього!...

Стьопа, як гідкий смок, залазить у квітничок перед вікнами, важко ступає по вогкому снігу і тиснеться коло вікон, слухаючи голос Марусі, як вона співає:

“Зоре моя, зоре моя,
Зійди над горою”....

—Какая глупая песня!—лається про себе Стьопа і тут-же дає собі слово обов'язково “поставить точку”.

Якось про свій намір Стьопа похвалився монопольщиківі, а той відрадив його від цього, кажучи:

—Не хорошо!.... Донос куда чіще будет!—

Постановив Стьопа в щоби не стало, а таки “пролізти в компанію” і вивідати про все так, щоби потім можна було відразу “накрити”...

Після такого рішення, Стьопа відразу повеселішав і заз-

далегідь тішив себе тим, як-то буде доказано ним, що Данило небезпечний чоловік, як його арештують і повезуть геть із Трипілля..

Радий з цього, лагідно став заговорювати з Марусею, просячи її, щоб вона познайомила його з Данилом ближче, бо, мовляв, — “дуже мені не терпиться так дарма сидіти”...

—Добре—сказала йому на те Маруся й пообіщала взяти його з собою на слідуючу співку.

—Харашо!—аж скрикнув від радості Стьопа і, коли тільки попрощався з Марусею, зразу-ж побіг до свого друга монопольщика.

І коли якось разом з Марусею ввійшов у Данилову хату Стьопа, всі зрозуміли, що не для доброго діла прийшов він сюди і всі дивувалися з того, як цього не могла зрозуміти сама Маруся.

Підчас “співки” Стьопа все крутився коло Данила, улестливо заглядав йому у вічі і, одночасно, нишпорив своїми сизими очима по всіх закутках, що цікавило не тільки стару Оксану, але й дивувало всіх, що зібралися “на співку”. Один тільки Данило наче не помічав нічого. Говорив, жартував, сміявся, навіть, разів зо два шепнув йому щось на вухо, від чого той страшно реготався і дуже був задовольнений. Але ніхто того не бачив, що вже тоді, як розходилися всі, Данило на хвилинку відвів Стьопу на бік і сказав:

—Вам більше нічого нишпорити в мене!....

І при цих словах майже під самісенський ніс збентеженого Стьопи підніс свого кулака.

—Оце знайдеш!—додав тихо.

Стьопа швидко витися в двері і зник десь зразу-ж коло порога, а Данило тільки сплюнув у його слід і спокійно собі робив своє діло далі, будучи певним того, що доки в його серці жевріє огонь кохання до Марусі, а в душі палає велика віра в правду нічого боятися тих, що з пійми нетлею лізуть.

Коли тут, десь на другім тижні великого посту, невідомо

звідки і як, хтось такий почув десь, що Данило “суцилист”. Спершу всього цю чутку принесли попові, потім матері, далі передали її всім господарям і аж нарешті самому Данилові. Коли монопольтчик стрівся з ним на вулиці й закинув йому про це, то він відповів місцевою примовкою:

—Дурному вічная память!....

—Розумному також!...—хитро сказав монопольтчик, показуючи з кешені ріжок якоїсь червоненької брошурки. — Чи ця штука відома вам, добродію?...

—А що саме?—спитав Данило, намагаючись удати здивованого.

Однак це йому невдалося вже тільки через те, що мав надто чисті і надто ясні очі. Тільки рукою махнув:

—Пусте все!...

Решту того дня просидів у дома і тільки вже вечером вийшов на село. Йдучи дорогою, по якій весело дзюркотали весняні струмочки, він думав про те, що його працю викрито що годі сидіти тут далі. Коло церкви на хвилиночку зупинився й задивився на небо. Далекі зорі спокійно собі мерехтіли в недосяжних просторах і лагідно всміхалися до нього. Згадав, що вже тиждень минуло, як не бачився з Марусею і в його серці щось затремтіло, задріжало й заридало.

—Мушу побачити!—промовив у голос і пішов до воріт дяківського двору.

Однак до хати не наважився піти, а став проходжуватися коло вікон, надіючися, що вона побачить і вийде до нього. В той час надійшли його хлопці, а між ними улюблений його товариш Петро Гонтаренко, син сільського старости.

—Кепські справи, товаришу!—промовив Петро.

—Кепсько, кажеш?—байдуже спитався Данило.

—Дуже!—відповів той.—Там поліцейський пристав усі книжки забрав з нашої читальні, і кажуть, цієї ночі має ще по всіх хатах трусити... В тебе в першу чергу....

Данило слухав і мовчав. Петрові він не міг не вірити, бо

той був одним з найкращих його товаришів і завжди допомагав йому в праці. Одначе його зібрав якийсь сумнів і він спитався:

—Ти звідки це все знаєш?....

—Стьопа казав....

І тут Данило згадав усі “залицяння” Стьопи, як він намагався пролізти в їх Товариство і як він його так сміливо відтрутив і тепер усе зрозумів. Той довгоногий, з пташинним носом Стьопа, таки вивідав щось про нього і тепер зачав мститися.

—Ви балакали з ним?—спитав Петра.

—Я й не бачив його, але наші хлопці навіть чарку пили з ним...— сказав Гонтаренко, киваючи головою на хлопців.

—Ви пили з ним?—повернувся до них Данило.

—А як дає, то чому не пити?!—задиркувато озвався один з гурту.

—Та-ж він вас за язика тягнув!—скрикнув Данило.

—Ну, так що з того?

—Як то що?!—Таж тепер усе пропало!....

—Кому пропало, а кому й ні!—нахабно засміявся той самий голос.

Данило тільки об поли вдарився:

—Та-ж це зрада чорна!

—Заспокійся, товаришу!—сказав йому Гонтаренко. — Нічого вже робити. Краще ходім та подумаємо, що робити далі?....

Побралися за руки, як малі діти і так відійшли на бік. Парубки постояли ще трохи, щось поговорили між собою і рушили далі. Один з них затагнув на весь голос:

“Ми гайдамаки, ми всі однакі,
Всі ми ненавидим пута і ярмо”...

Решта підхопила і бунтарна пісня залунала на все село.

—Як дивно!—сумно промовив Данило.—Йдуть за ворогами, а співають моєї пісні!....

—Колись вони з нами будуть!—упевнено сказав на те Гонтаренко.—Колись вони в ноги кланятимуться! Але тепер вони п'яні і думають про веселі вечерниці.... Стьопа залевнив їх, що від тепер ніхто ніяких вечерниць не буде розганяти....

—Що-ж нам робити в такому разі?—притишеним голосом промовив Данило.

—Книжки свої мені дай, а сам вибирайся!....

—Куди?.... До монастиря, чи що?....

—У Київ, до Онуфрієнка йди!....

—А й справді!—згадав Данило.—Він-же обіцяв допомогти!....

Подумав трохи:

—Тільки, як-же так без паспорту?!....

Гонтаренко зітхнув і замислився. Стояли собі так під плотом і думали, а дорогою поуз проходили люди і ніхто ними не цікавився і не говорив нічого. Небо на сході заясніло: починав сходити місяць.

—Якось то воно буде!—промовив Данило з глибоким смутком.

—Я вже видумав!—скрикнув раптом Гонтаренко.

—Що саме?

—Знаєш, у мого батька є паспорт того подорожного, що помер у нас у Пилипівку...

—Ну?

—Я його викраду у батька і віддам тобі....

—Для чого?

—Ти підеш із ним....

—Але-ж той подорожний, здається, був далеко старший від мене!

—Ти не голися, той добре буде.

—Згода! Тільки, коли-ж ти його даси мені?

—Навіть у сей час! Ти йди до дому і приготуйся в дорогу, а я через годину зайду до тебе....

—Я хотів-би ще з Марусею побачитися! Ти-ж знаєш....

—Не турбуйся! Я перекажу їй, щоб вона через дві години чекала тебе за селом на Київській дорозі, а тепер....

Схопився і, майже підбігці, подався до дому.

Треба було-б уже й йому йти, але він стояв непорушним каменем. Не будучи певним того, чи вийде вона, як сказав Петро, він не міг піти так у світ, не попрощавшись з нею. І коли нарешті, почув скрип дверей і чийсь дрібні і легкі кроки, він прожогом метнувся до воріт.

—Маруся?!

—Ціхо!....—прошептала темна постать.

Придивившись ліпше, побачив наймичку Гапку.

—Як там панна Маруся?—спитався.

—Панна Маруся сидять і плачуть...—засміялася вона.

—Чого?

—Пан її лаяли через вас! Казали, що ви “суцилист” і вас на Сибір зашлють....

—За що?

—А за те, що намовляли людей панський двір спалити?...

—Хто це сказав?

—Так сьогодні пан до панни Марусі говорили і лаяли її... Ти, кажуть, про нього й не згадує нічого.... Такий палій ніколи в світі дяком не буде!....

—І чорт з ним!—несподівано скрикнув Данило і швидко—швидко пішов від воріт. .

Пройшовши кроків тридцять, зупинився. Щось болючо-велике підкотилося до горла міцним клубком і стиснуло дихання. Хотів крикнути, але не стало голосу і він гірко заривав:

—Прости їм, Господи, вони не відають, що творять!....

А коли заспокоївся трохи, то відчув, що так легко розстатися з Марусею не зможе і що мусить її побачити. Мусить, колиб навіть у той час і справді могли його забрати й попровадити на Сибір...

—Як-же це все несподівано!...—говорив він сам до себе, підходячи до своєї хати.

В хаті було тихо, як у вусі. Оксана притулилася до теплої грубки і пряла кужіля, а Олекса сидів коло стола і тихо плавав.

—Що сталося?—звернувся до нього Данило.

—Боже мій, Боже!—раптом заголосила Оксана. — Коли-ж нарешті той спокій буде?!

—Не плачте, мамо!—лагідно промовив Данило. — Ось я на який час зійду з очей і вам тут лекше стане!...

Оксана й за кужіля забула. Схопилася, як не своя.

—Куди-ж ти підеш, сину!....—закричала.

—Куди очі бачать, мамо!

—Не йди, сину!....

—Мушу йти, мамо!

—Де-ж я тебе шукатиму і звідки виглядатиму?!....

—Десь у Києві лихий час перебуду, а колись і сам вернуся....

Хотів ще щось сказати, але глянув якось в її очі і побачив у них ту пісню, яку вона співала колись, і глухим стоном відкликнулося в душі оте: “Ой, гай мати!”.... Тепер воно прийшло до нього і він ледве стримався, щоб не заплакати самому і тим самим не виявити свого хвилевого безсилля....

—Ти-ж у мене надія єдина!—почувся зойк матері.

Він тільки зуби сціпнув:

—Ой, не плачте так! Я-ж не вміраю!....

Одвернувся і крадькома, витер болючу сльозу. Поспішаючи, став збирати і складати на одну купу всі свої книжки.

—Закопай їх у клуні під сіном.... Сьогодні трус буде.... Здадуться колись....—кидав окремими словами до Олекси.

Той злякано схопився і скоренько став складати у мішок синенькі, зелененькі й червоненькі книжечки, а в самого сльози так і капали з очей, так і рослилися....

—Чого-ж ти плачеш так?—з біллю в голосі спитався Данило.

—Чого я плачу?—якось дивно повернувся до нього Олекса.—Та хіба-ж ти не брат мені?!...

Данило здивовано дивився на нього і не міг ніяк зрозуміти його.

—Я люблю тебе, брате!....—залився сльозами Олекса.

—Дивно!—думав про себе Данило.—Як же це я не помітив цього раніш?....

Завжди тихий, усе мовчазний і наче байдужий до всього Олекса, все якось був осторонь від усього того, що робив і чим захоплювався Данило, але тепер він стояв перед ним з очима повними сліз, як живий докір і як співчуття безмежне.

—Ти завжди був заклопотаний з чужими і все про чуже думав... Ти ніколи навіть не поговорив зі мною як слід, хоч я все турбувався за тебе....—говорив Олекса.

—Що мені діяти з вами, мої діточки любі!—плакала Оксана.

—Нічого, нічого! Я піду до Києва, буду заробляти й вам допомагати, а вам тут і з Олексою буде добре! — заспокоював її.

В той час у хату увійшов Петро. Привітавшись з Оксаною, він тільки всміхнувся до Данила.

—Є!....

Вийняв з кешені зелененьку пашпортову кинжечку і подав її Данилові. Той швиденько розгорнув її і став дивитися. Прочитавши кожний рядок, підійшов до маленького зеркала, що було вліплене в стіну і став уважно розглядати своє бліде лице, темно-русяве волосся на голові, високе чоло, сірі очі, невеличкі вуси й кучерявий пушок на бороді.

—Трохи не підхожу! Занадто молодий. А то навіть і називаюся так само.

Розгронув пашпорта і подивився ще раз:

—Гм.... Данило Зелений.... Зелений.... Бог зна звідки.... Був такий і згинув, а тепер знову буде.... Хто він такий і що він таке?....—замислено говорив Данило.

—Ти не думай довго!—промовив до нього Петро. — Вставай та підем! Я проведу тебе.

Тепер єдиною думкою Данила було: як найобережніше попрощатися з матіррю, щоб не дуже засмутити її. Боявся й стримувався говорити, щоб не розплакатися самому й не чорувати в собі тієї сили, яка буде єдиною його опорою. Взяв на плечі тумака з хлібом і салом, поцілував брата і підійшов до матері.

—Благословіть, мамо!

—Куди-ж ти, синку, вибірався!—тільки й могла промовити. Залилася сльозами і стала його хрестити. Руки дріжали, а вона все хрестила і хрестила. Потім зняла зі стіни обазка Божої Матері і дала йому.

—Хай береже тебе Мати Божа! Не забувайся, сину, та за свою маму!....

Поцілував її в обидві руки й вийшов з хати. .

—Я проведу тебе, сину!—скрикнула враз.

—Не треба мамо!—сказав Данило вже з-за дверей. — Я мушу сам іти....

Вискочила слідом за ним.

—Що-ж я скажу, як прийдуть і будуть питатися?

—В монастир послужником пішов.... Вони усі знають, що я збірався колись....

Заскрипіли ворота і Оксана зосталася сама. Стала і довго прислухалася, як затихали на сонній вулиці поспішні кроки Данила і Петра. Коли-ж стало зовсім тихо, сіла на поріг і так заніміла. Вийшов Олекса і взяв її за руку:

—Ходім до хати, мамо!....

Наче зі сну пробудилася:

—Сину мій єдиний!....Не кидай хоч ти мене!....

—Я мамо, завжди буду з вами!—сказав Олекса.

Вхопилася за нього обома руками і так затихла, наче маленька дитина коло своєї матері.

А тим часом Данило з Петром скрадалися вздовж села під плотами, наче злодії які.. Коло дякової хати Данило на хвилинку зупинився.

—Ти казав їй що?—повернувся до Петра.

—Казав....—ніяково відповів той.

—Ну, що-ж?....

—Нічого.... Сидить і плаче.... Батько заборонив їй навіть на село виходити, доки ти не воли.

—Так вона не вийде?!

—Ні!.... Її й на двір сьогодні не пускають....

—Тоді я також не підую звідси!—майже скрикнув Данило, кидаючись до воріт.

—Ціхо!—коротко промовив Петро.—Ти мусиш іти і то, як найскорше!....

Данило заспокоєно зітхнув:

—Але-ж не сила моя піти так просто!....

—Знаєш що,—сказав Петро,—як що хочеш її побачити, то давай подивимось через вікно!....

—Якось воно не годиться...—почав було говорити Данило і не скінчив.

Петро був уже на подвір'ю і пошепки кликав його за собою:

—Ходи сюди.... Тільки обережно....

Обидва підійшли до освітленого вікна світлиці і обережно стали дивитися. Вся родина сиділа коло стола. Вечеряли, чи чай пили, бо на столі парував самовар, а поруч самовара стояло дві пляшки з чимсь червоним.

—Саме вечеряють....—шепнув Петро до Данила.

—Де-ж вона?—питався себе Данило, прилипаючи лицем до холодної шибки.

—Ах!—скрикнув він раптово й кинувся до воріт.

Петро спочатку наче здерев'янів, але враз здригнувся й побіг за Данилом.

Догнав його на вулиці.

—Що сталося?—спитався.

—Ходім скорше!—сказав Данило.

—Але скажи-ж мені, що тебе так вразило? — допиту-

вався Петро.

—Нічого.... Мені показалося, що там Стьопа....

—Стьопа?!...

—Так-.... Поруч Марусі....

Через усе село йшли вже мовчки. За коловоротом так-же мовчки розпрощалися і Данило zostався. Навколо нього одні лише поля чорні, на яких вже де-не-де сумно білили снігові плями. Повітря пахнуло першою ніжною зеленню і свіжою землею. Озираючись навколо себе, він думав: — “Грунт ди-хає.... Грунт.... Я-ж іду від нього!”....

Звернувшись з дороги, припав чолом до вогкої землі і, зі сльозами на очах, мовив:

—Прости мені, що йду від тебе, але я ніколи не зраджу тебе!.

VIII. ОНУФРІЄНКО

Через два дні Данило був у Києві. Спершу всього подався до Печерського монастиря і, замішавшись у гурті подільських прочан, забрався в “странну”, де на довгих “нарах” спали в суміш чоловіки й жінки, Москалі й Білоруси, Грузини й Українці і взагалі ті всі, що вірили в “єдиного православного бога” або так собі заблукали до невільної столиці України і не мали пристановиська. Притулившись у куточку на “нарах”, Данило залишив там свого тлумака і подався шукати Онуфрієнка.

В редакції, де працював він, Данило не застав нікого, але якийсь низький і присадкуватий, з рябим від віспи лицем чоловік, що відчинив йому двері, сказав:—“Онуфрієнко, певне, сьогодні і не прийде.... вчора в редакції був трус і двох товаришів забрали й посадили в “Лукіянівку”....

Данило перший раз чув про тюрму “Лукіянівку”, але відчув, що це мусить бути щось дуже страшне, а через

те й сказав:

—Тоді у вас не ліпше, як і в нас!....

Сторож подивився на нього сонними очами і спитався:

—А ви звідки?

—Я з Трипілля... Там тепер труси і я втік.

—Та ви, краще, в лісі заховали-бся....

—Я говорив колись з Онуфріємком, що як що до чого, то він допоможе....

—Ага!—поважно промовив сторож.—То ви зайдіть і почекайте трохи. Може згодом хто небудь надійде.

Скоро прийшов якийсь білявий студентик у купецькій тужурочці, широкому кашкеті і з окулярами на носі. Ввійшовши до помешкання, він зразу-ж звернувся до чоловіка з рябим лицем.

—Ну, що?

—Нічого! Все благополучно.

—А це хто?—кивнув головою на Данила.

—Я з Трипілля, до Онуфрієнка!—відповів сам Данило.

—А що там такого сталося?

—Викрили організацію.... Труси роблять....

Студент сів на сталець, заложив ногу на ногу і став закуривати папіроску. Закуривши повернувся до Данила і, пускаючи в його лице дим, важно заговорив:

—Чув і я про Трипільську організацію. Слабенька вона і націоналістична. Той Онуфрієнко взагалі не вмів, як слід керувати справою на місцях. Потім, надто вже горячий він та нетактовний. Якось пропонував зробити напад на “Лукинівку” і випустити політичних арештантів....

—А хіба-ж то зле?—спитався Данило.

Студент іронічно приплющив ліве око і всміхнувся.

—А ви гадаєте, що добре?

—Мені здається, що так і мусить бути....

—Ех, селюх ви, селюх!—сказав студентик, плещучи Данила по плечу.—Нічого ви тут не розумієте!....

Данилові він рішучо не сподобався. Не сподобався він не тільки з одної розмови, яка по своєму тону нагадувала розмову Онуфрієнка під час першої зустрічі, але й не сподобався він ще й тим, що з перших же слів став зменшувати значіння свого товариша, і так з висока дивився на його поступовання. Своім чулим селянським серцем він зрозумів відразу, що й у самій центральній партії нема ладу й провадиться дрібязкова боротьба одиниць. Слухаючи як студентик “критикував” Онуфрієнка, називаючи його за щось навіть “партійним компромітатором”, Данило думав:—“і чим він ліпший від сина Трипільського пристава—Стьопи. І цікаво було-б знати, як би так Онуфрієнко випровадив його за двері, як то я зробив зі Стьопою?.... Чи не такі самі були-б результати?”.

Як виявилось пізніше, то думки Данила не були хибними і він про це не раз згадував.

—Такі революціонери, як Онуфрієнко, нагадують мені зірваного з привязі коня, який, задерши хвоста, летить не знаючи куди....—говорив студентик.

—Мені тепер хоч яке небудь місце....—сказав Данило, скорше відповідаючи своїм думкам, ніж говорячи до студентика.

—А!.... Ось воно що!....—простягнув студент, розглядаючи Данила.—Ну, так.... Звичайно.... Що-ж....

Але в той час у двері хтось постукав і сторож побіг відчиняти. Студентик схопився й відійшов у куток. В кімнату жваво вскочив якийсь худий чоловік, в якому Данило відразу впізнав Онуфрієнка.

—Товаришу! Земляче!—радісно кинувся він до Данила. Схопив його за обидві руки і міцно став їх тиснути:

—Який я радий!.... Який радий.....

—Що викрили?—питався зі смутком.

—Так!—коротко відповів Данило.

—Зовсім?

—Ні!.... Кінці, поки-що, вдалося заховати, але тепер

ідуть труси і хто знає, що ще може бути....

—Ну, а ви як прибули сюди?

—Прийшов пішки....

—Маєте якогось документа?

—Маю паспорт....

—Покажіть, бо це найважливіше тут.

Данило вийняв з кишені паспорт і подав Онуфрієнкові.

—Ага!.... Так!.... Зелений значиться, з чим і поздоровляю!

—Мимоволі позеленієш....—промовив Данило.

—Нічого! Нічого! Товаришу!.... Якось—то буде!....

Білявий студентик ходив по хаті й винувато всміхався. Скориставши з нагоди, коли Онуфрієнко вийшов на хвилину до другої кімнати він підійшов до Данила і сказав:

—Познайомімся! Я студент медицини Микола Кононенко. По партійному Конько.

Данило стиснув простягнену руку.

—А я трипільський селянин Данило...

—Зелений!—Підказав Онуфрієнко, підходячи до них. — Данило Зелений!

Мій гарний земляк, а для всіх товаришів — товариш певний!....

Данило зніяковів і, червоніючи, тихо промовив:

—Досі я був—Данило Терпило....

—Пусте! — сказав Онуфрієнко. — Скажіть, ви ще не обідали?

—Ні! Я й ходити тут боюся сам....

Студентик раптово заметушився.

—Я, товариші, підү трохи раніш... Якось воно не зручно виходити всім разом на вулицю.... Як дивитися з боку, то підозрілим видаватиметься...

—Йдіть собі, як хочете, страхопуде—жартома сказав Онуфрієнко до студента.

Студент, низько зігнувшись, наче його давила стеля, швидко вийшов із кімнати.

—Бестія!—промовив Онуфрієнко до Данила, коли тільки той вийшов.—На сластьони до “Тараса з Полтавщини” побіг.... Знаю я його, смакуна такого.... Ну й нехай собі, а ми з вами в робітничу їдальню підемо...

ІХ. ЗАВОД ГРЕТЕРА

В робітничій їдальні, яка находилася аж на передмістю, недалеко страшної “Лукіянівки” завжди було повним повно всякого народу. Ця їдальня була чимсь середнім між клубом і звичайною “пивною”, куди сходилися всі Лукіянівські робітники і де бували, різного роду партійні інтелігенти, геть аж до звичайних “просвітян” включно. Коли Онуфрієнко прийшов сюди разом з Данилом, то до них зразу-ж підійшло де-кілько робітників із заводу Гретера й розпочали розмову. Данило їм сподобався з перших слів. Особливо припав він до сподоби якомусь здоровому, широко-грудому, чорному, з великими руками й кістявим голеним лицем робітникові, якого називали — Супонею. Супоня присів коло їх столика і з цікавістю слухав Данила, як він оповідав про своє життя на селі і своє бажання вирватися з нього у світ білий, щоб потім вернутися з досвідом праці й боротьби.

—О, тут ви всього навчитеся! — говорив Супоня, пючи пиво.—Особливо як ховатися від жандармів.

—Я хотів-би навчитися щось робити.... В землі шпоратися мало і треба де-що инше знати, хочби для того, щоб як слід зрозуміти її....—відповів на те Данило.

—А, ну, покажіть свою руку!—сказав Супоня.

Данило випростав долоню, а Супоня став уважно розглядати її.

—Гм.... того.... з мозолями.... але того.... рука селянська.... ось моя рука, го!....

Вирівняв свою велику й непорушну, як із заліза ковану

долоню і приставив її поруч його долоні. Обидва, робітник і селянин, нахилилися над своїми долонями й уважно розглядали їх.

Лице Данила було сумне й замислене, а в Супоні—суворе й похмуре, як придорожній камінь.

—Ех, щоб ударив отак!—раптом сказав Супоня, складаючи в кулак свою міцну долоню.—Сліду не залишилося-б.

Данило спокійно всміхнувся й заховав руку в кишеню.

—Знаєте, товаришу Супоня, мені тепер зовсім не до цього—промовив Данило...— Мені нема де навіть голови прихилити....

—Як-то так? — здивувався Супоня.

—А так.... Безпритульний я тепер....

—Ну, тоді ви до мене на якийсь час ідіть!....

—А й справді, товаришу Супоня, заопікувалися-б ви нашим молодим товаришем,—сказав Онуфрієнко, — бо тепер на нашій “конспіративці” не дуже-то безпечно....

—Я вже сказав, так чого ще там балакати!—розсердився Супоня.—Ходім навіть зараз!....

—Ну, чого-ж так скоро?—став відмовляти Онуфрієнко.

—Алеж ходім—рішучо сказав Супоня, встаючи від столу.—Виж так давно були в мене, товаришу Онуфрієнко!

Помешканє Супоні було з одної великої кімнати й маленької кухоньки коло неї. На кухні якась молода дівчина старанно мила підлогу, а в кімнаті коло стола сидів маленький, як білий грибок, хлопчина і заклопотано порався коло деревляних кубиків, будуючи з них домочок.

—То сестра, а це синок,—сказав до Данила Супоня. — Жінка моя торік від запалення легких померла...

В кімнаті було тепленько і чистенько. Пахнуло не то свіжим хлібом, не то смаленим цукром. Крім стола, двох деревляних ліжок з подушками, великої замисленої шафи для одєжі, пузатого комода й де кількох стільців,—коло самого порога стояла чимала полиця, тісно набита книжками та часописами.

Данило підійшов до етажерки і став переглядати книжки.

—Ви любите читати?—спитався він у Супоні.

—Люблю, чи не люблю, але читати мушу!—сказав на те Супоня.

—Щасливий ви чоловік!—вітхнув Данило.—А мені колись мати всі книжки спалила....

Супоня й Онуфрієнко засміялися.

Данило здивовано підніс на них очі:

—Хіба це смішне?.... Я плакав тоді....

Буває всякий сміх, товаришу!—сказав Онуфрієнко.—Як злочин робить ворог, то з ним можна змагатися по ворожому, а коли той злочин робить своя людина, то щож тоді й зостанеться робити, як не сміятися?....

Супоня встав і зачав ходити по кімнаті. Ходючи так щось думав про себе і все позирав на Данила. Враз підійшов до нього близько—близько взяв за плечі обома руками і дивлячися просто в його лице, схвильовано заговорив:

—Життя, то вічна боротьба добра і зла. Як у добрі, так і у злі перемагає сила, а силу зміцнює розум або праця. Сильний розум і вперта праця!! Хочеш перемогти — борися. Хочеш жити—не спи! От, наприклад, у тебе сили до біса, але вона ще не зміцнена. Шукай того, що зміцнює! Маєш розум,—розвивай його до мудрости. Маєш працю,—обертай її в творчість! Ми, робітники, що крім праці не маємо нічого иншого, віримо в свою творчість—революцію.

—Я розумію....—ніяково сказав Данило.

—Ага! Розумієш, кажеш! Ну, так знай, що нічого тобі згадувати спалені книжечки, а треба закачувати рукави і братися до діла! Ти мусиш до самих кісток змінитися! Мусиш загартувати так, щоб залізним став! Мусиш твердим бути і не плакати навіть тоді, колиб у тебе забрали не то що книжки, але й останню сорочку!....

Зупинився на мить. Потер рукою любя і заговорив далі:

—Бити їх треба!.... Стріляти, як вони нас стріляють!....

—Стріляти, кажете?!—аж відступився Данило.

Супоня так і спалахнув:

—А щож, дивитися?!.... “Братерство”, “рівність” може дати їм?!....

—А революція....—Почав було щось говорити Данило, але Супоня перебив його:

—Робітники і селяне—голова всьому!.... Їх праця — їх світ!.... Хто може противитися їх волі, як вони переможуть?! Я сам, як сидів раз на барикадах, зрозумів цю правду!.... Вони, як сарана, лізли на нас, а ми поте взяли верх над ними, бо всі були такої думки, що ніякого милосердя!....

—Як-же так:—озвався Данило.

—Дуже просто!—горяче сказав Супоня.—Робітник, як і жовнір на війні: стрінувся з ворогом,—бий!....

Данило з цікавістю дивився на Супоню. Це був перший тип того революціонера, якого він стрінув на своєму життї. Слухав його запальну мову і не помітно для самого себе, переймався тим запалом. В його лагідних, сірих очах спалахнули дивні вогнички, а в голові раптом повертала заздра думка, від якої аж затремтів увесь:

—От, щоб такого на мого попа!....

—Слухайте, товаришу!—сказав до Супоні Онуфрієнко. —Я не розумію, для чого ви це все говорите?.... Товариш Данило подумає, що ми якісь горлорізи....

—Не турбуйтеся....—гостро озвався Супоня.—Я знаю, що такі думки й вас хвилюють, тільки ви боїтеся висловити їх у голос! Щож до товариша Данила, то він буде перший на барикадах!....

Повернувся до Данила і схопив його за обидві руки:

—Руки в нього, як дубове коріння!.... Ляпне раз і тільки місце мокре зостанеться!.... Це не те, що ви, інтелігенти!.... Тут не одні думки та мрії, а справжня сила!.... Просто від ґрунту!....

Онуфрієнко тільки всміхався.

—Так, це справді сила, але без певности в собі!....

—Якої певности?!—кричав Супоня.— Така сила—завжди певність!....—хіба неправду я кажу, товаришу Данило?....

—Хто його знає?—здвигнув плечами Данило.—Наразі я ще й сам не знаю, куди направити себе....

—Як то так?!....—видивився на нього Супоня.— Ти, брате, дурниць не говори! Я знаю, що такий як ти, поліції також придався-б, але—каюсь!....—ти, товаришу, з нами!....

Онуфрієнко подивився на годинника і схопився:

—Щож це я засидівся так довго! Скоро сім годин, а мені в пів до восьмої треба бути на одних зборах....

—А може-б ви на цей раз zostавилиб ті збори?—повернувся до цього Супоня.—Сей час чай буде!....

—Е, ні!—рішучо сказав Онуфрієнко.—Раз діло, так діло! Мушу йти!....

—Я ще з вами про Трипілля не говорив!—вмішався в розмову Данило.

—То вже ви товаришу, приготуйте нам докладний звіт! Після завтра збори....

—Я взагалі хотів.... Там мій тлумак у “странній”....

—За тим тлумаком поїдете у вечері, а тепер ми підем до директора заводу просити для вас праці,—сказав Супоня.

—Завтра в їдальні ми про все поговоримо!—промовив Онуфрієнко до Данила, прощаючись із ним.

Коли Онуфрієнко пішов, Супоня якось дивно всміхнувся і промовив:

—Інтелігент!....

—Що то значить?

—То значить така людина, яка щось хоче і нічого не може... Яка взагалі м'ягка і того.... ну, така, знаєте, така....

Стукнув кулаком по столу, скривив жалісно лице і приплющив очі....

—А я думав....—почав Данило, але Супоня взяв його за руку:

—Нічого, нічого не треба думати! Онуфрієнка я дуже люблю, але тільки люблю.... Знаєте, в нього також часом щось таке проривається, але зразу-ж згасає.... Так було з нападом на Лукіянівку, так буде і з сьогоднішніми зборами, на яких має повстати одна цікава справа з провокатором.... Постановлять розстріляти, а виконати постанови не буде кому....

—Так, це кепсько....—промовив Данило і счудувався сам із себе, що говорить про такі річі, як когось там “розстріляти”.

Супоня всміхнувся:

Помимо того, він ще до селян хилиться, замість того, щоб працювати з робітниками....

—Хиба-ж то зле?....

—Ні. То булоб дуже добре, якби він хоч трохи, знав їх....

Данило пригадав свою першу зустріч і розмову в лісі, коли мало-що не посварилися, і його лице засмутилося.

—Інтелігент, тай годі—ніяк не заспокоювався Супоня. Ні, ти дай мені справжнє щось! Дай мені разом робітника й селянина, а тоді й побачиш!....

Нахилився аж над саме його вухо:

—От ви будете справжнім! Правду кажу вам! Згадаєте колись моє слово!....

—Але-ж я робітників зовсім не знаю!....

—Нічого! Ви їх будете знати! Із завтрішнього дня ви сам робітник машинно-будівельного заводу Гретера....

—Великий він?—спитався тремтючим голосом Данило.

—Хто?—глянув на нього Супоня.

—Завод той....

—Хіба вам не все одно?

—Бачите, я тих заводів ще чогось боюся.... чим більший завод, тим більше страшного в ньому....

—Хе....—всміхнувся Супоня.—Завод буває навіть гарний, але лише тоді, коли ми страйкуємо....

—А все-ж таки?—допитувався Данило.

—Скоро побачите, що там говорити! Це не далеко звідти.

Зараз-же коло міста, на Святошинській дорозі — сказав Супоня, беручи в руку капелюха.

— Як будуть питатися, хто ви такий, то кажіть, що родич мій—сказав Супоня Данилові як тільки вийшли з хати.

На вулицях було сіро і вогко, але рух від того був не менший звиклого. Дзеленьчання трамвайних дзвінків, гуркотіння авт і торохтіння незлічених коліс возів приголомшили Данила так, що він ішов, як у сні. Йдучи поруч Супоні по мокрому бруку широкої Святошинської дороги, він чув, що йде за тією силою, яку здолати ніхто не зможе. А коли прокинувся зі своїх дум, то побачив, що Супоня вже завернув зі шляху на вузьеньку доріжку, де в сірій мраці виднілися важкі червоні стіни й чорні димарі заводу Гретера.

Х. ГОЛОСІВСЬКИЙ ЛІС

Весна шуміла, наче на крилах летіла. Клів пишався як великодна писанка. Сади, сквери, бульвари й парки порозвивалися у всій своїй красі і з раннього ранку до пізньої ночі гули веселим гомоном радісних пар, які шаліли в своїй радості, чекаючи ясного маю. Чекали його і робітники, коли мало відбутися їх свято, до якого ще заздалегідь готувалися.... Коли Данилові сказали, щоб він обов'язково був на зборах у Голосіївському лісі, то він і сам не знав, длячого його кличуть, хоч догадувався, що відбудеться таємна рада представників робітничих організацій з приводу свята першого мая. Якийсь час вагався—йти, чи не йти, але довідавшись про те, що Онуфрієнко також буде там, наважився піти....

Як крізь сон згадував він потім те все, що сталося тоді і з німим жахом думав, про свою долю. Тоді вперше прийшлося йому бути свідком того, як гине життя людини від руки другої людини. І ніколи не міг він забути тих безмежно ясних і чистих, карих очей, що так глибоко дивилися йому в душу з окровавленого лица Онуфрієнка,—того самого Онуфрієнка, який був для нього першим промінем майбутнього, який обі-

грів його душу в дні самотности і в годину вигнання став товаришем і другом щирим.

Сам Онуфрієнко хоча був до болізно—сектантського вірування перейнятий думками боротьби під “червоним прапором єдиної для всіх революції”, але проте ніколи не повставав так гостро проти “націоналістичних” думок Данила, як — то повставав проти “анархізму” Супоні, і до останнього дня був для нього найближшою людиною у цьому великому місті. Стративши так нагло Онуфрієнка, Данило зрозумів, що стратив не менше того, як були спалені його книжки, що в свій час були єдиними проводирями на шляху змагання. Зрозумів, що тепер мусить сам собі йти до своєї мети, бо йти разом із Супонею не міг уже тільки через те, що той ніколи нічого не визнавав коли воно не відносилось безпосередно до нього.

Сталося се більш страшно, ніж несподівано. Саме заходило сонце і його червоне проміння цікаво золотило гостряки старих сосон і верхи дубів. Нарада вже скінчилася і бралися за товариську вечерю. Майже всі були задоволені з того, що так легко зійшлися думками до одного і постановили першого мая припинити всяку роботу і громадно йти на вулиці міста з червоними прапорами. Крім того, було вирішено впорядкувати такі-ж свята на провінції, за для чого вибрано спеціальну комісію, головою якої був Онуфрієнко.

Як промовляли промовці, то Данило також промовляв. Говорив він про темряву селянських мас, їх несвідомість і сліпу ненависть до “суцелистів”, яку прищепило їм попівство та різні покручі. Закликав, як найскорше піти в народ і розбудити в ньому почуття кривди і навчити його спільности ділань з міським робітником. Пригадував собі нераз, що його промова зробила на всіх велике вражіння, що його цілував Онуфрієнко, обіймав залізними обіймами Супоня, прихильно всміхалися сотні щирих робітничих очей. Пригадував також і єдино-злюбну усмішку студента Конька, що його не дуже здивувало навіть, бо то-ж його судили тоді, коли Онуфрієнко

не захотів навіть про Трипілля поговорити з Данилом. Тепер студент Конько сидів собі осторонь і цілком спокійно наспівував якусь безглузду пісеньку, що починалася — “Сапагі із красной меді не бояться Га-два-о”.... Потім, як тільки сіли гурточками коло принесених зі собою кошиків, білявий студент кудись зник і скоро після того звідусіль почувлися якісь пронизливі свисти. Декілько таких кремезних, як Супоня, жандармів вистрибнули із — за кущів і почалися стріли. Всі скрикнули, заметушилися й розсипалися на всі боки. Побіг і він разом з іншими. Поруч його біг Онуфрієнко і шептав:— “Не біжіть із лісу! Не біжіть! Там чекають!”—і, враз, вистріл. Коло самого вуха, майже. Онуфрієнко захитався і, горілиць, повалився на землю. Хвилину, не більше, дивився на нього Данило і побачив одні лише очі на скривавленім лиці. В той час почувся другий вистріл і куля просвистала коло самого вуха. Схопився і побіг. Згадалося оте—“не жалеть патронів!”—і надав ходу. До самого ранку блукав у лісі і тільки вже вранці пішов у місто. В дома була мовчазна тиша, тільки інколи чувся важкий стогін. Супоня лежав у ліжку і не ворухився. Коли Данило підійшов до нього і спитався, що з ним таке, то він, неповорохнувшись навіть, сказав:—“Бити їх треба!”....

Данило нахилився над ним і побачив, що його груди забинтовані. Подумав про себе:—“Значиться, ранений”.... Про Онуфрієнка промовчав, наче нічого не сталося. Навпаки,—старався заспокоїтися, кажучи, що засідка жандармам цілком не вдалася. Кажучи це, сам ледве стримувався, відчуваючи безмежну самотність і безнадійність.

На другий день газети містили спеціальні замітки в хроніці погром “відомої банди злодіїв”, які довший час непокоїли місто і, нарешті, попалися в руки поліції під час “беззаботного веселія” в Голосіївському лісі....

Читаючи ці брехливі вісти, йому було соромно за те, що читає їх, де кожна буква написалася невинно пролітою

кровю. З того часу взагалі не хотів читати газет і тільки на прохання хорого Супоні став перечитувати фейлетони "Місцевої Думки".

Тепер дні і ночі думав про те, як би так пімститися за ихт, що терплять і не можуть встати....

Почуття кривди наповнювало всю його істоту і коли тільки засипав, починав снити страшними снами боротьби і бачив себе на чолі многотисячних юрб, які неприборканою силою котилися широкою білою дорогою до кремезних стін Нового Царства Праці. Вранці прокидався з важкою головою і з того всього нічого не міг собі пригадати. Ходив на завод, як сонний. Механічно робив там свою роботу, нічого не розуміючи, почувавши себе частиною самої машини.

В той час між робітниками заговорили про якогось розбійника Савицького, який появився на Чернігівщині. Хто він такий і звідки,—ніхто не знав. Де хто переказував, що він синок якоїсь бідної вдови, сам гімназист і що розбійником став виключно за для помсти, бо "хтось із великих панів збещестив сестру його".... Одне певне знали всі, що той Савицький був надзвичайно чесний і надзвичайно сміливий. Ніхто ніде не міг сказати, що він був такий, як усі інші, що промишляють розбоем, але всі казали, що він сердечний приятель усіх, що працюють і завжди допомагає їм.... Пани й поліція вживали засобів, аби тільки знищити його, але даремні були їх заходи. Не одна тільки темна ніч ховала його від людського ока, але й кожна проста душа та щире серце берегло його.... Сміливо приходив він у найбільше панське товариство і спільно лаяв ненависного Савицького доти, доки то було потрібно, а потім відразу показував себе....

Чутки про Савицького зовсім відібрали сон у Данила. Віддавшись волі своєї буйної фантазії, від чого так дивно паморочилася голова й замірало серце, що ночі лежав з відкритими очами і вдивлявся в загадкову пітьму ночі, яка промовляла до нього всіми голосами міського шуму, і ті голоси

говорили йому про його обов'язок, що велить йому залишити це все і йти до того казкового Савицького, в якого, як казали, —“є вселюдська правда”... Закривав очі долонями й тиснув їх так доти, доки перед ним не з'являлися, якісь дивні образи, які своїм загадковим змістом так непереможно вабили його до себе. Знесилений думками, весь спітнілий, лежав він так і чув, як десь далеко, наче мати рідна, хтось кличе його:

—Ой, сину мій, сину!

Часами, коли не було змоги вложити у ліжку, він вставав і виходив на двір. Розхріставши на молодих і дужих грудях полотняну сорочку, дивився на далекі зорі і несвідомо запитував себе:

—Що-ж далі?!..... Що?!.....

Зупинився поглядом на великім возі і згадував, що десь там, під ним рідне Трипільля і мама.... Як із туману, виринала тонка постать з блідим і виснаженим лицем, яке так нагадувало лице якоїсь іншої жінки, яку він десь бачив і якої ніяк не міг пригадати.... А коли одного разу пригадав, то аж сам здивувався: перед ним було лице тієї Марії Єгипетської, що в дома на образі.... І згадалися слова забутої пісні:

“Намалюю матір.

На божничку в хаті.

На божничок гляну,

Тай матір спомяну”....

В часи таких трівог і думок непевних йому хотілося чути хоч єдине слово із Трипільля, але мовчала мати, мовчав брат і Маруся неозивалася. Дарма тільки посилав він листа за листом, але все те, у воду падало....

Всього один однісенький раз переслала йому Маруся через Гонтаренка коротеньку записочку, в якій писала, що незабаром — сама буду в Києві, як пустять.... Збиралася на якісь курси вступити.... Тоді-ж Гонтаренко розповідав про матір і брата, що через нього “бідують трохи”, і Данило пе-

редав їм всі свої зароблені гроші.... З того часу не було більше ніякої вістки і він почував себе цілком самотним, за-недбаним і забутим....

Супоня добрий чоловік і не кепський товариш, але він завжди думав усе по своєму, по робітничому, що не могло бути близьким для душі Данила. Коли одного разу Данило сказав йому про своє бажання піти до Савицького з проханням, щоб прийняв його до себе, то Супоня тільки зареготався:

—Та ти вже, ліпше, для діла віддайся, як слід!....

—Якого діла?—схвильовано спитався Данило.

—Трепова, або когось другого такого бебехни....—жартома сказав Супоня.—А Савицький, то дурень один і більш нічого!....

Данило замовк, але в своїй душі твердо постановив пробіратися до Борзни, де, як казали, мав бути Савицький.

Це рішення заповнило всю його істоту, однак, здійснити його не прийшлося. Несподівано в газетах появилася коротенька звістка про погром “розбишацької ватаги Савицького”, а згодом появилися довжезні дописи “власних кореспондентів”, в яких з всіми подробицями описувався трагічний кінець “новітнього Кармелюка”.—Загинув через зраду одного зі своїх “побратимів”.... Писали, що поліції вдалося за певну суму грошей вивідати місце його перебування і несподівано “накрити”, враз із усім його товариством”.—З уст до уст переказували потім, як завзято боронився він з трьома своїми товаришами проти цілої сотні жандармів, що оточила клуню, в якій він ночував.

Казали: “Десять жандармів поклав при вході... Хотіли його живцем узяти.... А він останню кулю собі в лоб пустив та не піддався”.... Слухав Данило цих розмов і відчував у своїй душі щось таке. як тоді, коли промовляв у Голосієвському лісі....

—Ах, той Голосіївський ліс!.... Голосіївський ліс!....—думав він про себе чуючи нестерпучу біль у своєму серці.

І тут тільки йому прийшло на думку те, що й сам стоїть на черзі, що Трипільська поліція напевне вже давним давно розшукує його і коли тільки довідається, що він не у монастирі, то не минеться без лиха. Зосталася єдина річ, яка зміцнювала його в силі,—праця.

Так став вірити, що тільки через працю знайде шлях до страченого ґрунту й повернеться колись до Трипілля не для того, щоб терпіти старе, а творити нове і прекрасне, в імення якого так сумно загинули Трипільські господарі і безпритульний Онуфрієнко.

Смерть Онуфрієнка стала для нього ніби заповітом боротьби за краще прийдешнє....

ХІ. НА МИТАРСТВАХ

Пішов Данило, пішла й радість із хати. Зостався один смуток у бідної матері, та лиха журба для брата. І сонечком ясним була Маруся, яка часто приходила до них і потішала їх. А було й так, коли Олекса виходив кудись на довший час по справах, то Маруся сідала поруч Оксани й зачинала говорити про Данила.

—Як ти думаєш, Марусю, чи не пішов він куди небудь до босяків?—тривожно запитувалася Оксана, хоч в душі була певна того, що її Данило ніколи цього не зробить.

—О, ні!—гаряче запіречувала Маруся.

—А, може, до суцилистів отих пристав, що то панські двори палили?....

—Також ні!....

—І деж це він міг-би так бути, щоб ні слова? — думала в голос Оксана.—Може до розбійників пішов?....

—Він не такий!....—каже Маруся тремтючим голосом.

—А так, так!—радо підхоплює мати.—Він не такий....

І в той-же час ловить себе на думці, яка ще колись так турбувала її:

—Ой, що то буде?!..... Що то буде?!.....

Раптом згадується їй той вечір, коли він так несподівано покинув її і та страшна ніч, коли аж три жандарми шукали чогось зі свічками в руках по всьому дворищу та все допитувалися в неї за її Данила,—куди він дівся? Вона дивилася на них і все мовчала, бо щось страшне здавалося їй тоді:

—Зі свічками.... Наче над покійником....

—Він, напевне десь у монастирі сидить....—казала в той час Маруся, а сама тако-ж своє думала:

—І чому він не обізнється хоч одним словом?!.....

І згадувала той незабутний вечір і мучилася тим, що не змогла потішити його бодай ширим словом перед такою сумною дорогою. Почувала себе безмежно нещасною від того і весь час думала, як-би відшукати його сліди. Було страшно боляче, коли одного разу звернулася вона до Гонтаренка — чи не знає щось про Данила, а той тільки пробурмотів:

—Питайтесь в Стьопи Шкуратора....

Друга дівчина на її місці образилася-б але вона не зробила цього, бо хоч і без вини, але почувалася винною. Аджеж усі знали що все сталося через донос того Стьопи і що той Стьопа був тоді у них на вечері. Був, бо його запросив батько, який чомусь вважав його “за свого”. Але вона завжди ненавиділа його і завжди уникала розмови з ним. Правда, в неї ще є листи від нього, в яких він пише їй проте, як він її любить і як хотів-би одружитися з нею, як-би вона “хоч трохи покохала”.... При цьому згадував щось про Данила, кажучи, щоб вона “забула й думати”.... Ті листи вона хотіла зразу-ж йому відіслати, але про них довідався батько і не тільки — що заборонив їй зробити це, а кричав:

—Дурна!..... Чого-ж ти ще хочеш?!..... Гляди мені щоб часом не пішла за тим волоцюгою!.....

З того часу Маруся ще більше стала думати про Данила і єдиною її радістю були ті короткі години, які вона просиджувала в Оксани, бо там вона могла згадувати його стільки,

скільки бажало серце, де на кожний найменший звук її журби, сумною піснею—казкою—відкликалося болюче серце його бідної матері. І обоїм здавалося не раз, що чують коло себе обережні кроки як він скрадаючись підходить до них і з наміром—зробити їм своїм поворотом радісну несподіванку.... і не раз у їх вухах чулося раптове:

—Кохані мої!....

Тоді одночасно здригалися й позиралися навколо себе і з острахом дивилися по кутках, де крім гнітючого сутінку, не було нічого....

Олекса також аж зблід від журби, бо вже не одна тільки школа була йому на думці, а мусів і про господарство турбуватися, яким колись Данило турбувався. Тяжко приходилося без Данила, але кріпився і вчився далі, бо не те було в нього на думці, щоби засісти коло хати на все життя своє, а думав про те, як-би скорше скінчити школу та “хоч учителем бути”....

Коли думав так, то жаль стискав його серце за матір, як вона сама зостанеться, але тішив себе надією, що вернеться Данило і тоді краще якось буде.

Одного разу прийшов Петро Гонтаренко і сказав:

—Завтра я до Києва їду....

—Шукай там Данилового сліду—кинувся до нього Олекса.

—Шукатиму як що буду мати час....—Промовив.

—Чого-ж так?—Схопилася й Оксана.—Адже-ж він то-варись твоїй!....

—Так!—промовив Гонтаренко.—Але біда, що я не сам, а зі Стюпою їду....

—Зі Стюпою?....

—Так.... Наймає мене щоб я завіз його.... До військової школи їде.... Офіциром хоче бути....

—А чому-ж він не їде поштою?....

—Не знаю.... Каже, що якусь несподіванку має зробити своєму батькові....

—Гм.... щоб то за несподіванка — озвався Петро. — Батько є на нього дуже сердитий за те що його—з усіх шкіл вигнали, а тепер він до якогось “Юнкерського училища” хоче так вступити, щоб і батько не знав.... Кажуть, що туди дуже легко потрапити....

—Ой, що тепер виробляють оті діти! — зітхнула Оксана. —Роблять, що самі хочуть, а батько, чи мати, так і не знають нічого....

—Є всякі батьки і всякого буває....—сказав на те Петро. —Кожний повинен робити так, як його сумління каже....

—Тепер нема сумління....—журно сказала Оксана. — Як-би його було хоч крапельина в світі, то не бідували-б так.... Хиба-ж сумлінно зробив Данило, що покинув нас і навіть вістки не дає про себе?

—Не говоріть так мамо!—повернувся до неї Олекса. — Ви ще дякуйте Богови, що він вислизнувся з посіпацких рук, а то сидів-би десь у тюрмі та “кандьор” смакував-би....

—Я-ж і не кажу нічого.... Мені тільки жалко, що він старших не слухався.... заплакала мати.

—Яких старших?—спитався Петро.—Чи не монополющика, або Стюпи Шкуратова?....

—На що вони йому здалися, як він міг з пан отцем добре жити...

—З пан-отцем він не міг, мамо, добре жити, бо наш пан-отець “союзник”:—тихо промовив Олекса.

Оксана, почувши слово “союзник”, затихла, бо зразу-ж пригадала собі минулу неділю, як пан-отець сказав у церкві на проповіді, щоб усі парохіяни записувалися до якогось “Союзу Руского Народу” і платили за це по пів карбованця....

В той час у хату ввійшла Маруся. Побачивши Гонтаренка, зніяковіла і хотіла повернутися назад, але Гонтаренко затримав її.

—Не турбуйтеся!—сказав до неї. — Я знаю, чого ви прийшли, а через те я сам піду!....

—Куди-це ти так скоро?—схопився Олекса. — Посидь ще трохи!....

—Мушу йти!—сказав Петро.—Вдосвіта ідемо....

—Щасливої дороги!—сказала йому Оксана, коли вже він узявся за шапку.—Розшукай нам хоч слід його!....

—Кого?!—аж затремтіла Маруся.

Та-ж Данила прошу знайти!—відповіла їй Оксана. — Петро до Київа з фурманкою іде....

—Бога ради!—схопилася Маруся і не скінчила. Закрила вид руками і заридала:

—Хоч не кажіть ніде, що бачили мене тут, а то татко з хати не випустить.

—Є кепські справи, як я бачу!—пів жартом промовив Петро, натягаючи на голову шапку.—Але, я думаю, що все буде добре!....

Олекса піднявся від стола і сказав:

—Я також піду трохи з тобою!

Петро, побажавши “щасливо оставатися”, вийшов з хати, а слідом за ним пішов і Олекса. Оксана і Маруся самі zostалися в хаті і довго, мовчки, дивилися одна на другу, не знаючи з чого розпочати розмову. Аж нарешті, заговорила Оксана:

—Чи чули Марусю, що Стьопа на офіціра йде?

— На якого офіціра?—спиталася Маруся.

—Вчитися хоче, та ще й крадькома від батька!—відповіла Оксана.

Маруся все зрозуміла. Не далі, як учора він прислав її листа в якому домагався її кохання і погрожував, що коли вона не дасть йому “надлежащего ответа” тоді він цілком зникне звідси і повернеться лише тоді, коли “никто не устоит”, не тільки вона.

—Значиться, думає військовщиною перемогти.—Подумала про себе і в той-же час згадала що може передати через

Гонтаренка записку до Данила, як-що тільки він знайдеться. Згадавши це, вже не думала нічого.

—Надобраніч, тіточко!—сказала до Оксани.—Я мушу йти, бо часу не маю....

Оксана тільки здивовано на неї подивилася і нічого не сказала їй. Їх вразило дивне мовчання Марусі, її замисленість і те що вона так швидко йде, навіть не наговорившись, як то було завжди. Але в глибині душі була рада цьому, бо так хотілося зостатися самій, цілком самій щоб упасти навколюшки перед тими темними образами, що так смутно вималювалися при скупенькім світлі каганьчика.

І коли тільки Маруся вийшла з хати, то вона зразу-ж засвітила лампадку, що висіла на покутті перед образом Марії Єгипетської і стала гаряче молитися....

Маруся, йдучи до Гонтаренка, все думала про те, щоб таке сказати йому, щоб він не подумав чого небудь лихого, а коли прийшла, то й сама не знала як бути. Заїкаючись, стала щось таке говорити, на що він тільки згідливо всміхнувся:

—Та, що там говорити довго.... Пишіть, що хочете, а я вже, як знайду, так передам напевне....

І вона написала те, що тільки до голови прийшло. Хотіла його потішити чим небудь і сказала, що має на думці приїхали до Києва на якісь курси....

Потім тільки згадала, що написала і стала жалкувати, думаючи:

—Бідний! Скільки-ж то він мусить мене там виглядати... І так нетерпляче чекала повороту Гонтаренка, який що небудь, мав сказати....

Коли-ж через два, чи три дні він повернувся, то порадував не тільки Марусю, але й своїх рідних. Переказував через Петра і листом писав, що “чуюся не зле і не добре. Служу, заробляю трохи і дещо вам на господарство передаю”...

Хто знає, що саме так стішило Оксану й зворушило її серце, що вона аж непритомною стала. Лист Данила був ра-

дісний, але не менш радісні були ті сімдесять три карбованці сріблом які він передав їй через Гонтаренка.

—Дяка Господеві Милосердному! Дяка Йому, Всевишньому!—раз у раз приказувала вона, притискаючи обома руками до грудей його листа і гроші.

І так глибоко була схвильована цим, що не зогляділася, як упала й заціпила зуби. Олекса злякався і не знав, що робити, але на щастя, у хаті в той час була Маруся й Гонтаренко, які порадили всьому....

Одначе, той день був першим радісним днем для них у довгій низці сумних днів повної невідомости, скорботних думок та болючої тривоги. Одним тільки журилися, що не сказав нічого про те, де саме служить, а писати казав зовсім до когось иншого, який передаватиме йому все, що тільки вони напишуть.... Та нічого було робити і мусіли миритися з тим, що є і так заспокоїлися—і мати, і брат, і Маруся....

XII. ПРОБА СИЛИ

Данило сумував, трівожився і працював. З дому ніяких вістей, а в місті ні одного друга й приятеля. Були такі години, коли рад був-би побачити навіть Стьопу, але зразу-ж відганяв від себе думку як найбільше, бо вже не раз і не два чув від людей і читав у хроніці “Місцевої Думки” про ганебні діла якогось “патріотичного Товариства академістів”, до якого належав і Стьопа Шкуратов. Його імення раз у раз стрічалось на скупеньких сторінках “патріотичного” листка “Орел” в якому пропагувалися жидівські погроми й лаялися “мазепинці”, а Данило-ж, не дивлячись на те, що Супоня доказував доцільність лише соціальної боротьби, все був тієї думки, що соціальна боротьба мусить іти одночасно з національною, через те починав ненавидіти Стьопу не гірше цих грубих жандармів, що робили в Голосіївському лісі засідку на них.... В осени його мало-що не забрали до війська, але через клопо-

тання дирекції заводу дали річну відсрочку. Зима минула в дрібних суперечках із Супонею і в таких-же дрібних мріях і тільки вже на весну стало щось таке наростати в низинах народніх і воно будило приспану чуйність і заставляло насто-рожуватися і слухати всією душею таємного гомону чогось нового.... Ніхто гаразд не міг знати, що мало статися — чи війна, чи революція, бо все було в однаковій загрозі. “Орел” писав про цілковите ослаблення “революційної гидри” і пропагував показати “моць русской сили” на “тевтонскихъ башках”, утворивши для того відповідну “прелюдію”, — “ви-вішавши на телеграфічних стовпах всю мазепинщину”....

Починалися репресії на національну українську справу і ці репресії викликали серед селянства та робітництва грізне обурення, яка стрясло повітрям і віщувало бурю....

В такі часи мали відбутися Шевченківські свята. Готувалися до них старі й малі і ті всі, що розуміли значіння моменту. Коли настав день свята, то всі робітники залишили свою роботу й подалися до Святої Софії, в якій уже було повнісенько всякого народу. Однак молитися не довелося, бо пішли якісь чутки про заборону традиційної панахиди. Старенький протоєрей, який уже двацять літ незмінно молився разом з віруючими за душу “раба Божого Тарасия”, вийшов на амбон і зі сльозами на очах сказав, що “після постанови московського “святійшого” Синоду, Шевченко є єретик, а тому всякі молитви по ньому в православній церкві забороняються”.... Як громом прибила ця звістка всіх, що наповнювали собою церкву Святої Софії і в потемних кутках забилося чиясь важке ридання. Це ридання болюче відгукнулося в кожному щирому серці й залукала глибоко — зворушуюча й безмежно—сумна—“Вічна Память...”

Всі стали на коліна і схилили голови перед незримою тінню Того, чий безсмертний дух вітає над всією Україною, як раптом у церкву вдерлися жандарми й над похиленими головами віруючих дико засвистали нагаї....

Схвильовано вийшли на вулицю, де зедналися з другими юрбами і так, не перериваючи сумної “Вічної Пам’яті”, покотилися центральними вулицями міста, маніфестуючи свій протест. Разом з иншими йшов і Данило. В його грудях змагалися два нових почування і він сам не знав, котре сильнішє з них. Те почування гніву, яке він відчув у церкві проти “святійшого” Синоду, раптово змінилося на почуття великої радості за тих, що так сміливо заявили себе. Сила, яка здавалася приспаною, гордо вийшла на вулиці міста й сумною “Вічною пам’ятю” пророчила близький прихід великих днів святої боротьби за зневажене право. Данило всією душею й серцем відчував затаєний голос свого пророцтва і вірив, що вже близько той час, коли воно здійсниться....

Між тим, юрба наблизилася до Золотих воріт і раптом зупинилася перед невиданим видовищем. З поза воріт, на зустріч маніфестантів, виринала ватага “патріотичних академістів”. Вони йшли з диким галасом і несли прибитий до двох довгих патики великий портрет Шевченка, якому були примальовані цапинні роги і довга Мефистофельська борідка. Перед цієї ватаги вів не хто инший як “юнкер” Стьопа Шкуратов..

В одній руці він тримав трьо-коловий московський прапор, а в другій—довгу залізну палицю, з якою звичайно ходять передміські розбишаки....

Стрінувшись з маніфестантами, ватага “академістів” на хвилинку зупинилася, але “юнкер” Шкуратов не став довго думати.

—Бей мазепінцев!—крикнув він і кинувся просто на Данила, який був у першому ряді маніфестантів.

В очах Данила замиготіли синьо-зелені вогники, він захитався, але не впав. Стараючись утриматися на ногах, він пригадав, що в кишені його пальта лежить важкий французький ключ, яким він звичайно відкручував, або закручував на своїй машині гайки. В одну мить той ключ був уже в його

руках і він, як ошалілий, став гатити ним в голови тих, що насадили на нього. Зупинився лише тоді, коли перед його очами витяглося щось довге, чорне і гостре, яке прамувало просто до лиця.

—Багнет—блиснула думка і він інстинктивно метнувся на бік. В той час на його плечі впала якась нестерпуча біль і він покотився під якісь виваксовані чоботи....

Коли опам'ятався, то побачив коло себе декілько робітників і студентів, а навколо них міцний ланцюх поліціантів та жандармів. Їх усіх забрали й попровадили спершу до якогось поліційного “участку”, де їх стрінув скаженою лайкою якийсь полковник і так почався “допит”. Поставили всіх в один ряд і по черзі “переглядали” документи, при чому майже кожного штовхали в груди і приказували:

—Вот вам отделение, мерзавцы!....

Данило чув у своєму тілі якусь дивну біль, від чого темніло в очах і підгиналися ноги. Коли до нього підійшла черга з “допитом”, то він ледве на ногах тримався.

—Документи!—кричав хтось до нього.

Він дивився і мало-що розумів.

—Документи, сволоч! — крикнув у друге жандармський полковник.

Данило здригнувся й швидко вийняв отого самого пашпорта, що від Гонтаренка.

Полковник розгорнув його й довго перечитував.

—Да, он самый, голубчик!....— засміявся нарешті. — Хорош, брат із тебе гусь, но нічого!....

Потім покликав жандарма і, показуючи на Данила сказав:

—Отвести этого бунтовщика в тюрьму!....

—Слушаю-с!....—витягся той струнко, і повернувшись на закаблуках схопив Данила за плечі:—Марш!....

На дворі вже цілком смеркалося, коли він опинився коло брами “Лукіянівки”, яка його так жахала колись....

Через щось посадили його окремо від інших в якійсь маленькій, із заґратованим вікном комірчині, яка знаходилася на третьому поверсі “лівого політичного крила”, де одначе було вогко й зимно, як у льоху. Стали докладно допитувати, що він таке робив у Трипіллію і знайшли його настільки “злочинним”, що постановили без усякого суда вислати “адміністративним порядком” аж у Наримський край.—Так сумно кінчилося для нього те незабутнє Шевченківське “свято”...

Чув тільки під час “прогулки” на тюремному подвірю, як заливався риданням рідний голос:

—Боже мій, Боже.... На що Ти з моєї дитини гарештанта робиш?!....

А він, чуючи той голос, закривав пальцями вуха і, радий був-би оглухнути....

Та здоровля його не зраджувало йому. Не дивлячись на те, що був тяжко побитий отими “академістами” і що в тісній та зимній комірчині страшною вязниці мучили його холод і голод, він усе-ж таки поправлявся. Одна лише туга знесилювала його і він боровся з нею.

На сірій стіні своєї комірки, яка була списана різними сумними записами — замітками його попередників, він намалював собі на пів року “табельного календаря” і що ранку закреслював кожний наступний день і перелічував решту днів, що залишалися ще не закресленими.—Сам не знав, для чого це робив?—Певно для того, щоб хоч чим небудь розважитися трохи....

Просив книжок, але йому давали лише “життя святих”, тих самих, про яких він читав ще в дитинстві... Де кілька раз водили його до тюремної церкви, але вікна в ній були так густо заґратовані, що темрява була ще більша, ніж у його комірці, а туга від того ще ширшала. І так вирішив забути за те, що десь є якесь “життя”, зрікся ходити до церкви і став чекати того дня, коли його виведуть в “общую пересильную” і попроводять незліченими “етапами”....

І от, уже на передодні висилки в Наримський край, вибухла війна. В душі Данила прояснилося надією, що може хоч тепер станеться так, як марилося й ждалося на протязі довгих літ.—“Україна вийде з цієї війни вільною”—вирішив він про себе.

Тим часом для України настала ще більша неволя, як було до того. Та не міг він про це в тюрмі знати і так усе ще вірив у можливість чогось доброго. Частина його сподіванок здійснилася бодай в тому, що була оголошена широка амнестія, під яку підійшов і він. Опинившись на волі, думав знову повернутися на завод, але його не прийняли вже там, як “заміченого”. Нічого не помогли й турботи Супоні, який з усіх сил намагався допомогти йому. Блукаючи по місті і слухаючи безупинний галас “патріотичних” маніфестацій з приводу війни з “Німцем”, він весь палав огнем обурення і все частішче став думати про те, що час-би вже й вернутися до дому. Не міг іти з порожніми руками, але його нестримно потягло до ґрунту, диханням якого сподівався залічити своє поранене серце, що коли тільки заробив трохи грошей на якійсь випадковій роботі і зразу подався в дорогу....

Прийшов до дому о півночі як усі вже спали і тихо постукав у маленьке віконце рідної хати.

—Хто там?—почувся знайомий голос матері.

—...Я—відповів тихо.

—Сину мій!—крикнула і, як молода дівчина, кинулася відчиняти двері.

Відчинила, схопила його обома руками за ший і до своїх грудей пригорнула:

—Сину мій!... Ждала так!....

Вибіг і Олекса. Заплакав:

—Братіку милий....

Разом увійшли в хату. Маленький каганець, світився, аж спалахував. Образи старі наче зраділи. Взяла Оксана сірнич-

ки й лампадку перед ними засвітила. До білого дня говорили про те, як жилося і як велося господарство.

—Корова та сама, але стара вже стала... Телиця тільки ходить... Четверо свиней було, та одну свиню продали на дорогу твою... сибірську—плачучи, говорила Оксана.

—Школу ще торік скінчив... До учительської семінарії готуюся... Спасибі тобі за ті гроші, що Гонтаренком передав... Дуже допомогли нам.... Легше жилося....—каже Олекса.

—Любі мої! Та-ж я завжди про вас думав!—схвильовано відповідає на те Данило. І тільки тоді, як усе болюче було переговорене, Оксана зненацька промовила:

—Так, так! Мобілізація....—сказав і Олекса.— А як-же з твоїм рекрутством?....

—Торік дали відпустку по просьбі дирекції заводу, а цієї осені прийдеться “під аршин” іти....—відповів Данило.

—Ой, колиб хоч не забрали тебе, сину!—скрикнула мати.

—Якось то воно буде!.... Може й не заберуть.... Не хотів-би я йти проти своїх...

—А так, в Австрії, багато наших.... Галичани.... Брати....—зітхнув Олекса.

—Не тільки в Австрії але й у Німеччині. — сумно промовив Данило.—Хіба-ж у Німеччині не такі самі робітники й селяне?....

—Ой, Боженьку!—скрикнула Оксана.—Хіба-ж то може бути? Вчора пан-отець в церкві казали, ще всі ті оті Австріяки та Німці нечестиві, бо вони не вірують, так, як ми, щоб усе по православному....

—Так, мамо!—сказав Данило. — Вони не православні, але християни і такі-ж самі, як і ми, люди... Вони так само мають своїх батьків, дітей, братів і так само, як і ми, працюють... Правда, вони трохи різняться від нас тим, що не такі темні, як наші люде....

Оксана тільки головою похитала:

—Господь його відає й знає!.... Хай-би, краще тої війни зовсім не було... Яка кому користь із того?...

—Е мамо! Ті, що сидять за нашими плечима, мають її...

—Гей, що вже там вони мають як невинно кров летється!...

....У вікнах вже цілком посіріло, як вони нарешті стомилися й полягали спати. Спали тривожно хоч у хаті шептався спокій, а лампадка перед старими образами світила радістю...

XIII. БІЛЬ ЗЕМЛІ

Ранним рано, як тільки сонечко зійшло, а по садах туман тинявся, в селі збудився гук незвичайний. На майдані коло церкви смуток юрбами збився: стоять зажурені матері заплакані жінки та діти і риданням своїм не можуть у церкву вступити, де горячо моляться сини, чоловіки й батьки їх рідні.

—Гей, війно проклята! Де-ж ти взялася так нагло?! — стоном виринається з грудей селянських наче осінний вітер вие, завиває.

А в церкві—понурий ряд схилених голов, а на лицах все смуток і жах замілений. Пан-отець править службу Божу “п'яте через десяте”, бо не в службі справа а в проповіді, що всі добре знають...

“За веру, царя і отчєство”!—почав нарешті пан-отець.

Глибоке зітхання дихнуло по церкві, тільки кутаси загойдалися коло корогів. Мовчки цілували на прощання святого хреста на престоліку, що стояв серед церкви, і так, мовчки, виходили на майдан, де їх давно вже чекали.

—Прощай, церковце рідна!—казав де хто, затримуючись у притворі і хрестячись до великого різбленого росп'яття що стояло над іконостасом.

Так, як у неділеньній обід, виїздили з села драбинчасті вози, а на них сиділи мобілізовані. Довга валка возів запряжена худенькими коненятами, ледве сунулася в хмарі рудої порохнечі, а за нею аж за коловорот ішли з риданням неуга-

мовним старці, жінки й діти, виражаючи на смерть, на згубу своїх найдорожчих. Серед юрби був і Данило. Старші товариші, а в тім і Петро Гонтаренко також були мобілізовані. Раділи, що хоч на одну годину побачилися.

—Ми їм навоюємо!—обурено говорить Петро.

—Ми їм навоюємо!—суворо повторяли інші і даремні були тут плаксиві заклики попа бути “настоящими заштитниками вери, царя і отечества”. Всі, як один чоловік, стиснувши зуби, душили в собі проклони, яким ще не настав час вирватися на простір і впасти на голови тих, що творили це всенародне горе... Мовчав і Данило, провозжаючи сумним поглядом довгу валку возів, бо знав і передчував початок грізного майбутнього, яке створить справедливий суд і належно скарає гнобителів. Вертаючи до дому, стрінувся з Марусею, яка вже почула про його приїзд і вийшла на вулицю з надією побачити його. Завернули на церковний цвинтар і сіли на якусь стару, зарослу зеленим мохом плиту, що лежала на могилі.

—Ну, як же вам живеться?—спитався її Данило.

—Як бачите! Збиралась на зиму до Києва їхати, але тепер сама не знаю...

—Не знаю... Батько хоче, щоб я заміж ішла...

—За кого?

—Сватається тут оден...

—Хто саме?

—Що вам з того, як знатимете?

—Просто цікаво... Як же так?...

—Це той, як його... Син нашого поліційного пристава — Стьопа... Він скоро прапорщиком буде...

—Стьопа?!—здивувався Данило. — Стьопа хоче з вами побратися?!

Маруся сумно подивилася на нього.

—Що-ж мені робити?!... На фронт жалібничкою йти, чи що?!.....

—Як собі хочете?—гостро сказав він і, враз, затих.

Але через хивлину, не охоче якось, уривчато став говорити їй про його непевне становище ще в сільській громаді, відношення до селянства і, нарешті, розповів про свою зустріч з ним у Києві під час Шевченківського свята. Де хто ще давно був про нього такої думки, що він має звязки з “охранкою”, але це не було зовсім зясованим а тому він промовчав про це. Маруся уважно слухала його, а коли він скінчив, то сказала:

—Я за нього не піду!...

—Чи правда тому, Марусю, що ви мене колись кохали?— тихо спитався він.

—Я й досі така сама...—Так-же тихо відповіла вона.

—Правда?!—скрикнув радісно.

—Правда, любий?!—блиснула очима.

Взялися руки і так завмерли. Чули одне в другого биття власних сердець. Небо на заході пурпурилося кривавими проміннями сонця і в самому повітрі вчувалося щось грізне...

—На заході війна горить...—промовила Маруся.

Він глянув на неї. Її лице було, звернене до заходу і на ньому відбивалося червоне сяйво заходячого сонця, що робило її надзвичайною гарною, святою наче. Чорні коси глибокими тінями зсувалися на плечі, а в її блакитних очах то спалахували, то згасали якісь дивні вогники.

Раптом скрутнула головою:

—Данильцю! Чому-б тобі не тримати іспиту на народного вчителя?....

—Для чого?—спитався Данило.

—Тоді ми могли-б разом учителювати і жити!—сказала.

—Гм... якось це не приходило мені на думку...—промовив він замислено.

—А ти подумай! Це-ж зовсім не так важко зробити, а тоді й батько не буде так кривитися...

—Як-же зі Стьопою?....

—Я не знаю його!—сказала рішучо.

....Смерком розійшлися з одною думкою — незмінного кохання... І з того часу десь наче небо вище піднялося й поширшали обрії... Непомітно займалися й згоряли дні світлої радості й затаєного щастя... Слухаючи гомону своїх сердець вони непомічали того, що навколо них стала глибока золота осінь і що спустошені поля все частіше вкривалися густими поранковими туманами та чорним гайворонням, що летіло до війни і несло на села тривогу...

І коли ця тривога зазирнула нарешті їм у вічі, то неначе зі сну прокинулися, а тоді все побачили, все згадали і все зрозуміли...

Побачили чорний попіл перетлілих мрій про спільне своє життя, згадали про Стюпу, який несподівано прислав їй листа десь із Карпат, в якому хвалився своєю поручницькою рангою і захоплено говорив про те, що “победителям нікто не отказивает в ісполненії їх желаній”...

Зрозуміли про що саме натякав він, але мовчали обоє, чуючи між собою страшну прірву нерівности, що витворилася волею обставин...

“Прызывъ новобранцевъ!”—було написано на розліплених по містечку невеличких листочках з печаткою “Уѣзднаго войнскаго присутствія”.

Наче серце обірвалося в його грудях. Згадав, що його черга надходить. Навіть матері рідній не казав нічого про тривогу душі своєї, а до Марусі прийшов схвильований і чулий. як цвіт черешневий.

—З ким ти будеш, як мене візмуть?—спитався її трівожно.

—Я буду завжди з тобою?...

—Кохана!—тільки й міг сказати.

XV. СУМНА ДОРОГА

Осіннім похмурым днем знову посунула валка возів із села. На цей раз їхали вже не старі запасні а молоді, як цвіт, рекрути... На цей раз вже не було такого лементу як тоді, тільки болюча туга сонні верби гнула до долу. Тихо й принижено, як тяжко скривджена дитина, плакала Оксана, дивлячись у слід воза, на якому сидів Данило. З німим розпачем зааніміла серед битого шляху Маруся, тільки-що розпрощавшись із ним. Сумний і мовчазний, як темна ніч осіння, сидів поруч Данила на возі Олекса, який з свого мовчазному болю ніяк не міг зрозуміти що сталося і їхав за ним аж до залізничної станції, де він разом з іншими мав сісти у приготовлений ешелон і виїхати в далечінь. Їхали, а над возами лунав безмежно широкий мотив прощальної пісні:

“Виряжали та рекрутиків
В неділеньку в ранці.—
Гей, Гей! Гей, гей!
В неділеньку вранці”.—

Стоголосною луною розходилася пісня по спустошених полях, болючо—вражаючим гомоном відкликала між прикидними хатами й ранила кожне серце чуле... Може де хто не хотів-би й чути її, але звуки самі лізли в душу:

“Прикропляйте доріженьку,
Щоб не курилася.—
Гей, гей! Гей, гей!
Щоб не курилася”...

І старі матері, витираючи сльози солоні, зітханням важким озивалися:

— Як же нам прикропляти доріженьку вашу?...

Маруся самотньою билинкою зааніміла серед шляху. Думка за думкою колупалася в мізкові а сама не могла навіть порушитися через оту пісню. Коли тут просто в серце вдарило її:

“Розважайте дівчиноньку,
Щоб не журилася—
Гей, гей! Гей, гей!
Щоб не журилася”...

Ясно вчула його голос. Здрігнулася. Хотіла бігти, але не знала куди. Кинулася до церкви, прибігла на цвинтар і впала на ту плиту, де вперше пізнала радість кохання. Плакала й стогнала, а в душі все ще брентіло далеко, десь аж із поля:

“Розважали дівчиноньку,
Таки-ж вона журиться.—
Гей, гей! Гей, гей!”...

І ніщо не могло заглушити цієї пісні, тільки один осінній вітер намагався рознести її по кущах посохлого будячка, щоб і сліду не лишилося... Та не вважали на це ті, що на возах. Співали собі, бо мали чого співати. Співали й плакали за покинутими. Співали й тужили від недолі своєї. Співали й марили хрестами та медалями, бо були тут різні люди і різно розуміли своє становище...

Один тільки Данило не плакав, не сміявся і не марив. Він співав, як і всі, але його пісня була з іншим змістом. Він аж надто уже розумів суть страшної дійсності і його безмежне горе в кожному слові пісні звучало лише одним і незмінним:

—Війна!...

Чого більше всього боявся і що більше всього ненавидів, те саме прийшло до нього. Як сувора неминучість, яка захо-

пила його в свої обійми і понесла туди, де нема волі, нема чину, нема нічого свого і де все зливається в одну сіру і руйнуючу масу..

І тільки вже на стації, коли запакували всіх до вагонів, він наче зі сну збудився. Схопив Олексу в обійми й горячково став цілувати його в чоло, уста й очі:

—Прощавай братіку!... Прощавай, може вже й назавжди!... Бережи матусю та не забувай і за иншу маму!... Прощавай!...

Олекса тільки притискався до нього:

—Ой, брате мій брате!...

Обидва в один голос сказали:

—Тільки віра!...

—По вагонах!—почулася гостра комадна коменданта ешелону, жвавово рудобородого Москаля!

Данило й Олекса на мить ще міцнійше притислися грудьми до грудей і поцілувалися.

—Та не забувай за матір!, наче чужим голосом сказав Данило, а потім швидко відвернувся і кинувся до першого вагону. Олекса раптом схопився і побіг слідом за ним. Потяг саме починав рушати. Тоді Олекса в останнє схопив його за руку і крикнув:

—Брате!... Я думав... Я все думав. Довго думав.... Як що тебе там жде смерть, так хай, ліпше вона мене візьме!...

Сказав і зайшовся плачем...

Данило як приголомшений, стояв у дверях вагона і дивився на пригноблену горем і обтяжену такою незрозумілою присягою дорогу постать брата, заки вона не зєдналася з такою-ж пригнобленою юрбою і не зникла з очей.

Ці прості слова такої, здавалось-би наївної присяги так глибоко запали в його мізок і зворушили душу, що все инше стало нічим і, навіть, туга за Марусею стала зайвим чуттям. —Відчував тільки, що почалося щось велике, лице якого було закрите тесмничим майбутнім...

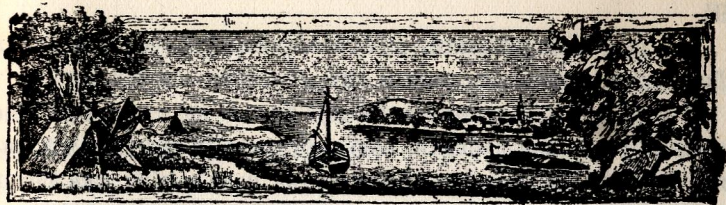
Навколо його стояв глухий гомін скарг і паних лайок, а він дивився через вікно в сумні простори пустельних полів і чув у своїй душі нову біль і так зачинав гартувати міць свого духа для боротьби за недосяжні мрії...

—Зломатись, але не зігнутись—виринула в його голові несподівана думка.

Схопився, наче знайшов загублене.

—Так, так!—промовив сам до себе в голос.—Зломатись, але не зігнутись!... А по полях котилися важкі тумани, сіре небо схилялося над смугою далекого чорного лісу, дрібний дощ сипався краплями на вікна вагонів і так повільне смеркання робилося густою тьмою.

ЧАСТИНА ДРУГА

ГАРТ ЖИТТЯ

І. САМ ІЗ СОБОЮ

Ніч, як безодня: сон і не сон, а так щось сумне, невиразне і сіре в темній млі касарні. І таким недоречним здається зелененький вогник маленької лампадки, що блимає перед образом святого Миколая, що стоїть у кутку в золоченому кіюті. В повітрі, яке ще й досі не очистилося від денних лайок, чулося нерівне дихання соток простуджених грудей тих, що покотом лежали на безконежно довгих “нарах” і так снили своїми снами...

Серед них і Данило. Тоскно і нудно йому. Бажаний сон не приходить. Байдуже, наче в чаду, дивиться він на світло лампадки перед образом Миколая, на темні сволоки на стелі з білими написами: “пуля—дура, штик—молодець”, а мозок аж перевертається від болючих думок — чим то скінчиться це все?....

День у день одне й те саме—безглузде і сліпе, як жовнірська доля. Важко терпіти його і не сила змагатися з ним, як не сила запалити болото, яке ніколи не зможе горіти. І ці сотки, а там десь тисячі й мільйони відірваних від плуга його побратимів, що не своєю волею стали спільниками світових руйнників, не хочуть навіть подумати про можливість якогось протесту проти тієї кривди, почуття якої так гнітить їх....

І щоб таке вчинити, щоб розбудити їх?—не раз думав Данило, чекаючи снасенного сну.

І на цьому зупинявся бо ще й сам не знав, що саме можна булоб таке вчинити, щоб заставило їх збудитися й виявити себе. Довгожданний сон стуляв його повіки вже перед самим ранком, а тоді він вітався з Трипільчанами, розважав матір, розмовляв з братом, всміхався до Марусі й радився про щось з Петром Гонтаренком.—Останнє побачення з ним лишило в його душі такий глибокий знак.—Не раз згадувалося: —“Ми їм навоюємо!”...

І думав з якоюсь дивною радістю:

—О той, як і Супоня!... Його не зігнути!...

Вважав би найбільшим щастям—бути разом з ним, але навіть вістки не мав про нього, куди занесла його лиха доля, охопивши тоді з церковного майдану.

Були вісти з дому. Писав Олекса з поклонами від матері і з привітами від Марусі, але все те було таке безрадісне й сумне, що годі було кріпити себе тим. Як до цілющого джерела припадав до свого старого “Кобзаря”, яким зачитувався в кожну вільну годину, як колись у Трипілью, бо він ніколи не зраджував його затаєних думок і не вгашував полум'я тієї віри, що так владно починала займатися в його душі...

Як колись Онуфрієнко так тепер “Кобзар”, став для нього єдиним промінем у млі сірої дійсности. Гартуючи свою душу почуваннями душі Генія, переставав бачити перед собою червоні й грубі лиця “начальників” і залякані очі “подчінюваних”, як вони глибоко одне другого ненавиділи і як пекельно боялися.

Диким гомоном загнізджувалися в мізкові лише окремі слова їх лайки і окремі фрази “великої” науки “словесности”. І не раз було, коли вже стомлювалися його думи і сон, скрадаючись поза нарами тихо заходив до його голови, враз озивалося дике:

“Для чіво русскій штик четверогранний?”....

“Для таво, чтобы по желабкам кров стекала!”....

Тоді він схоплювався і бачив, як із п'їтми, наче жало велетенського гада, гострою шпичкою висувався, до його грудей той самий “четверограанный”, який от-от мав наскрізь пронизати його серце для того лише, щоб він наочно міг переконатися в правдивому призначенню “желабков”...

“Ура!”—раптово лунало десь із боку.

Він так-же раптово повертав туди голову але там було вже тихо, тільки глибоке зітхання когось невиразного свідчило про те, що він уже прокинувся і не засне до самого ранку. Та не зможе вже й він сам стати, бо це “ура” ясно нагадало йому оте “чучало”, що зроблене на подобу людини і стоїть серед касарняного подвір'я.

—Чучало мучить, прокляте! Говорив він сам із собою, думаючи про крик когось невиразного.—Скільки-то кожного дня його колять отими “четверограанными”, а воно все ще стоїть!....

І як на екрані виринала картина. Довгий ряд людей в сірому стоїть наче мертвий.

—По порядку номеров, разсчитайсь!—кричить фельдфебель.

—Раз!—озивається хтось сполохано.

—Два!—підхоплює неупевнено хтось другий.

Через хвилину хрипливого й неприродного перекликання “раз” і “два”, знову крикливе:

—Ряди, здвой!

У відповідь:

—Гр.... гр.... стуь....

Фельдфебель суворо морщить чоло і грубим голосом, в якому ясно відчувається наука “словесності”, говорить:

—Ви відіте ето чучело?

—Так точно, гаспадин фельдфебель!—гремить відповідь.

—Ну, так будем ево калоть!—каже фельдфебель поважно.

—Слушайте команди по очереди.

Руки в людей у сірому раптом зачинають дріжати, карабіни стають пудовими.

—Первий, калі!—кричить фельдфебель.

—Ур-а-а-а...—виривається з ряду сіра постать і підтюпцем біжить з наїженим багнетом до солом'яного “чучела”.

—Как ти бежиш, сукин сын?!—кричить фельдфебель. — Смелее, падлец, нада!...

Сіра постать тимчасом добігла вже аж до самого “чучала”, дригнула кумедно ногою і загнала багнета аж по саму люффу.

—Как ти випад делаеш, мерзавец?—горячиться фельдфебель.—Разві мисленно так калоть, кагда тіперіча вайна?!

Сіра постать вертає на своє місце. Молодий, безвусий юнак, з лица наче жид.

—Вот тібе, жидовская харя!—кидається до нього фельдфебель з кулаком і в той-же час лице юнака запливеться кровю і сльозами.

—Второй, калі!—спокійно вже командує фельдфебель далі.

Тут картина нагло переривається, бо той другий був не хто инший, як він сам. Він також так саме біг підтюпцем, так саме кричав “ура”, тільки в його голові весь час була одна думка, як то колись говорив Супоня про те, що “робітник, як і жовнір”, а тому, коли підбіг до “чучала”, то з надзвичайною зручністю наніс йому такий сильний удар, що воно аж підстрибнуло вгору.

—Маладец!—похвалив його фельдфебель.—Таких тільки нам і нада!...

—Йому-ж від цього стало соромно й неприємно.

—Ми навоюємо!—сказав він несподівано фельдфебелю і сам здивувався з цього.

—Харашо, харашо!...—задовольнено засміявся фельдфебель, не відчувши того, як це саме було сказано.

Фельдфебель, юнак жидівського походження, сіра низка людей, чорні сволоки на стелі, хтось невиразний і зелене світло лампадки перед образом святого Миколая починають ховатися в сизому мороці сну й замість них, десь із далека виринає бліде лице Олекси, який нечутно говорить щось, з чого Данило розуміє лише пару отсих слів—“як що тебе жде смерть”...

—Подимайсь!—розлягається по всій касарні голос “днівального” і враз, наче якесь страховище заворушилося й зачмакало велетенськими щелепами.

Затремтіли, задвигали “нари”, зашелестіла на них солома, зашаруділи по підлозі чоботи і в передранковому сутінку заметушилися невиразні сірі постаті, між якими було-б важко впізнати братові брата, не то щоб друга. Разом з ними метушиться й Данило. Натягаючи вже другого чобота, згадав за нічне “ура” когось невиразного і промовив:

—Булоб добре, якби так спалити оте чучало...

—За чєм ето разгавори такіє?—почувся голос фельдфебля, який саме в той час оглядав—“всьо лі в порядку”...

—То я так собі...—озвався спокійно Данило. — Сам із собою...

—Ти мене сматрі—буркнув фельдфебель.—А то я тібя скоро на фронт папру!...

Данило не сказав більше нічого, але в його голові думка спалити “чучало” залягла остаточно. Стаючи в ряд “на молитву”, твердо постановив собі, як мога скорше здійснити її, хочби за це погрожувала смертна кара.

—Спалю, а сам на фронт піду!—думав про себе. — У всякому разі, там нема того глуму, що панує тут...

—Смірна!—кричить фельдфебель.—Равненіє на право! Всі, затаївши духа, дивляться на право, на двері, в яких зявилася груба й присадкувата постать штабс капітана “ротного”, з широчезними золотими еполетами і в такому-ж широкому картузі.

—Здравствуйте, ребята!—гугнявить “ротний”, стаючи у

войовничу позу.

—Здравя бажаєм ваше благородіє!—кричить сірий ряд.

—Как ето ви отвечаете?!—обурюється “ротний”. —
Фельдфебель, почему нету стройности галасов?...

—Віноват, ваше благородіє!—говорить той, заїкаючись.

—Не віноват, а свіноват—сердиться “ротний”. — Чтоби мне больше этого не било!...

—Слушаю-с!...—говорить фельдфебель і в його очах спа-
лахкує така ненависть до “сірих”, що вони замірають, як го-
робці в зимову стужу.

—На молитву! Шапки далой!—крикнув він гнівно.

Миттю оголюються стрижені голови й охриплі груди ви-
бухають обовязковим—

“Боже царя храни”...

“Ротний” вирівнюється струнко і його лице набирає свя-
точного виразу, так що не можна було б і думати про те, щоб
він міг коли щось думати инше крім того, що говорилося в цій
обовязковій для всіх касарень пісні, яка в той час свавільно
лунала від далекої Камчатки по Мезопотамію і від зимного
Сахилина аж по лісні Карпати...

Увага-ж фельдфебеля в цілому була звернена на “рот-
ного”, бо ні від кого иншого, як тільки від нього залежала вся
його будуччина, а в першу чергу — підвищення до ранги під-
прапорщика. І для того, щоб як найскорше досягти цього, він
не задумуючись, в кожду хвилину віддавав на згубу найлюбі-
щу з цих стрижених голов, навіть і ту, котра належала Дани-
лові і котру він починав поважати.

Після того, як він так “зручно” взяв на багнет соло-
мяне “чучало”, фельдфебель перестав його вважати “сірим”
і часто зачинав з ним різні розмови. Довідавшись, що Дани-
ло “трохи вчений”, звертався до нього з пів-наказом і з пів-
проханням написати йому листа до “жонкі”, бо як він сам
казав — “военную науку прошьол харашо, но грамоти небыло
кагда учіться”...

І Данило писав йому довго листи про те, як то він росте в гору, як вчить “сірих”, як його любить “ротний” і як він надіється не піти на фронт і заслужити “офіцера”.... В кожному такому листі, вже при самому кінці, фельдфебель приписував власною рукою — “рапортую, что всё харашо”. Цю фразу навчився він писати ще раніш і вважав її окрасою своїх листів. Данило поспробував було сказати, що це начеб-то ні до чого, але фельдфебель образився:

— Яйця курей не учать! — суворо промовив він.

Побачивши безцільність таких змагань, вирішив затаїтися в собі і так прийшов до тієї думки, що за всяку ціну треба втікати звідси. Здавалося йому, що там, де кипить боротьба, все-ж таки буде легше виявити себе, або бодай забути за все. Стрічаючись із тими, що вже були на фронті, він цікаво розпитувався — “як то там” і майже завжди чув одне й те саме:

— Так собі... спочатку трохи страшно, а потім ніяк...

І, от, після ночі з настирливими думками про “чучало”, а саме: підчас отієї “молитви” з обов'язковим — “Боже царя храни”, твердо постановив собі заявити про себе в такий спосіб, щоб стати зайвим тут і вирватися в світ, хочби він обмежувався навіть кривавими полями.

— Як гартуватися, так гартуватися! — думав про себе. — Від колиски туга й терпіння, але не до могили-ж іти мені з ними!...

Як скінчилася “молитва”, то зразу-ж і команда:

— На прогульку!...

Всі хапалися за шинелі й шапки, міцно затягалися пасами, брали свої карабіни й ставали “повзводно” серед касарнянського подвір'я. Фельдфебель, одягнутий, помімо шинелі в теплий кожух і сибірську папаху, помало, не поспішаючися обходив ряди й переглядав — чи добре затягнуті паси і чи гаразд тримають карабіни.

— Кто гвинтовкі не уважаєть, тот радной матері не любіть!

—казав він повчаючим тоном—то одному, то другому “сірому”, який в здеревянілій від морозу руці, ледве-що терпить в долоні замерзлий кінець кольби.

Нарешті оглядини кінчаються, фельдфебель стає з боку й командує:

—За ворота! Ш-ш-агом, марш!...

Сірі ряди здвигаються й ритмічним кроком прямують на вулицю. Вулиця мертва наче. Ніде ні звука. Навколо ще темінь і тиша, бо до сходу сонця ще далеко і мешканці маленького міста не думають прокидатися. І в цій мертвій тиші тільки один сніг скрипить під ногами “сірих”, та тільки паркани тріщать від лютого морозу. Хтось тихо скаржитися:

—В таку стужу добрий господар навіть собаки не вижене з хати...

І другий хтось відповідає йому:

—Ще добре що хоч вітру не має...

Фельдфебель який весь час іде з боку, слідкуючи за “правильністю ноги”, голосно відкашлюється й кричить:

—“А ну там, первий ряд, запевай!...”

На хвилинку затихає все серед “сірих” і тільки один сніг скрипить під їх ногами. Фельдфебель уже починає сердитися, коли тут крикливо виринається звідкись високий голос “запевальщіка”:—

“Ой не вейтєся, русия кудрі,
Над моеї да буйной головой”...

І слідом за цим в передранковій млі голосною луною відкликається крик зболілих грудей сірих рядів:

“Вот настанет прекрасное утро,
Скоро, скоро, не будет меня...”

Але пісня нагло обривається. Фельдфебель розлютовано кричить:

—Запевальщік! Что это ты запеваєш такое?! Разве ти не знаєш, что петь нада?!...

—Так ми ето, гаспадін фельдфебель, завсєгда пєлі — чується несмілий голос “запєвальщїка”.

—Пєлі, а тепєрїча нїззя!—вїдповїдає фельдфебель. — Другую давай!...

Знову тиша і знову тїльки снїг скрипить...

“Увє-гє-гєт калїну ломала,
Чубарїкі чубчікі ломала”...

Нєрїшучо якось зачинає “запєвальщїк”, але його голос пїдхоплюється иншими і на все мїсто лунає безглузде:

“Ло-го-мала, ло-го-мала”.

Фельдфебель задовольнено всміхається, але протє не перєстає слїдкувати за “правїльностю ноги” і так проходять чєрез усе мїсто і виходять на заснїженє бїлє полє. Мовчанка бїлих полїв мимоволї захоплює їх і сам фельдфебель зачаровано стоїть якийсь час на одному мїсці, мрїйно дивлячись на яскраву свїтову зїрницю.

—Ех!...—зїтхає вїн нарєштї й повертається до “сїрих”. З хвилину дивиться на них з якимсь дивним виразом в очах і притишено каже:—Я совсем не злой человек... кругом!...

Мовчки вертаються в мїсто й так приходять до касарні. Пївгодини на “чїстку аружїя”, потїм снїданок з маленького кусника цукру й фїліжанки чаю і аж тоді тїльки починає займатися ранок і сходить сонцє...

Знову команда:

І знову стають усі “повзводно” на подвїррю, виходять за ворота, йдуть чєрез мїсто, спївають “чубарїкі чубчікі”, приходять на те саме полє й зачинається муштра. Наступ: “калоной”, “розсипним строем”, перебїжка вїдділами й поодинці стоячки й згинці. Вїдступ: “калоной” і “цєпочкой” і так без кїнця і краю, аж доки всї “сїрі” не стануть синїми вїд холоду, а тоді вже фельдфебель поважно дивиться на свого величезного кєшенцькового годинника й каже:

—Кажїть, уж і на абєд пора...

Вертаються стомленї, виснаженї й вистуженї з одними

думками про рідну стріху, з одним бажанням як найскорше діждатися якоїсь хвороби, яка звалилаб їх на постіль і визволилаб від цього всього. Але хвороби не приходили, що дивувало й самих сірих.

—І скільки-то чоловік може терпіти—говорили між собою. — Бувало в таку погоду підеш до церкви і вже занедужавш, а тут нічого й не пристає...

Данило пробував декому говорити щось про причини цього лиха, але слухали його байдуже й кождий думав своє і кождий дріжав перед одною тінню “ротного”...

Як вовки хватили на кухні свої пайки яловичового мяса, набірали в казанки каламутного “кандьору” й зачинали запихатися, що називалося “обідом”. Клином вбивався в горло кусень чорного “казьонного” хліба, але їли його і були раді ним. Дивився на це все Данило і гидко робилося йому. — Сто раз гидкіше, ніж фельдфебельська лайка. Тому бажання визволитися ставало хворобою, а гнів і обурення проти цієї обстанови доводили його до самозабуття, під час якого, не вагаючися загнавби в груди “ротного” того самого “четверогранного” й тримав би його доти, доки той не сконавби на його очах. В такі моменти перед ним, як живий, ставав кремезний Супоня і грізно показував свого міцного кулака.

Після “обіду” коротка, страшно коротка година “відпочинку” а потім “учебная”стрілянина до ціли, далеко за містом. Туди він ходив охоче і вперто намагався не стратити даремне ні одного вистрілу. Ще й сам гаразд не знав, для чого так старанно робить це, але якийсь внутрішній голос намовляв його до цього, кажучи:—“це тобі, голубе, колись дуже здається!...”

Кожна випущена ним куля на любому просторі гадюкою впиалася в ціль і не було, здається, ще й одного разу, коли б він промахнувся. Здивований “ротний” тільки покашлював від задоволення, а фельдфебель тоді розмякав і робився майже ніжним, коли говорив з ним. Але Данило помітив, що коли

він ставав до нього добрішим, тим лютійше нападав на інших, особливо на тих, що з тридцяти куль, ледве одною влучали в призначену ціль.

—Ідоли серця!—лютувався він тоді. — Почему ви не можете так, як Терпілов?!...

І ці злякано й тупо вислуховували його лайку, покірно терпіли кару “під карабіном” і ні один з них навіть не поспробував оправдватися бодай тим, що намерзла рука вже не в силі тримати того карабіна....

Коли вертали з вправ, почували дивну темінь в очах і гостру біль в плечах від важкої кольби карабіна, але все те глушилося голосною піснею:

“Чубарікі чубчікі ломала”...

Прохожі на пішеходах зупинялись й цікаво дивилися на них. Іноді між ними чулося:

—Да, у нас стало матеріяла достаточно!... На десять лет хватіт чем немца біть!...

Данило, чуючи ці розмови, тільки зуби стискав.

—Почекайте, запічники! Ми вам повоюємо!... — думав він про себе словами Гонтаренка.

Решту дня кололи остогидне “чучало”, а вечером перед “поверкой”, роздавали почту. Нарешті таки діждався листа від Петра. Писав аж з далекої північної столиці. Казав, що у Волинському полку перебуває. де є багато своїх людей, які нічим не різняться від усіх Трипільчан і, навіть, в дечому стоять трохи вище їх. Згадував щось за столичних робітників і соціялістів, але так невиразно й мало, що Данило тільки й міг зрозуміти, що перші з них раді тим, що працюють, “на оборону” і не йдуть на фронт, а другі розпорошені й розкидані так, що їх майже не видно. “Не дарма не жаліли куль”.... — закінчував свого листа Гонтаренко.

Данило відмовився навіть від вечері, читаючи цього листа, а коли прочитав, то віджив наче і вже ніщо не жахало його і не зупиняло. Стояв на “поверке” як струна, а душа так

і рвалася поза стіни касарні на простір широкий, де сотні тисяч народу пробують свої сили і там гинуть, або стають незломним. Чорний гарт, через який вони проходять, відмічує їх раз на все від загалу “запичників” і пізно чи рано, а вони стануть усім і, горе тому, хто буде противитися їм!...

Такі думки обхопили істоту Данила, коли він стояв на “поверке”, і його вже не дратувала ота обовязкова пісня до бога, в якій благалося, аби він беріг царя, а весь став сам собою і так радився зі своїми думками і набирився певности в своїй вірі.

—Міліони сірих і всі вони від плуга!—думав він про себе. — Гей, щоб то було, якби вони зрозуміли весь жах свого становища і одностайно встали?!...

Лягаючи на вбогі нари на нічний відпочинок, гадав:

—Як досить натерпляться, то й не стримаються... Тільки треба про це все нагадувати... Але. як нагадувати?... Чим нагадувати?... Ага!.... Соломяне чучало.... Пляшка нафти.... Можна дістати на кухні. Щоб “дневальний” не помітив.... Згорить в одну мить...

А в пільмі, вже сонної, сумної касарні тільки один зелененький вогник лампадки перед образом святого Миколая здригається. Дивиться на нього Данило і йому здається, що святий Миколай всміхається до нього лагідно й прихильно, наче до малої дитини старий пасічник.

—Ой, помоливсяб я до тебе, як би ти не був кацапським святим!...—виринає в його голові грішна думка і він ховається під ковдру, щоб не бачити його. Але святий Миколай і туди зазирає і проймає його своїм поглядом аж до кісток...

—Ні, так далі не можна! — несподівано каже він в голос і, не звертаючи вже нінащо уваги, встає і роздягнений скрадається в напрямку кухні.

На кухні також тиша. Величезна пляшка з нафтою коло самого порога...

—Ех, колиб хоч ніхто не побачив!... — думає, прямуючи

до виходу на двір. .

У самих дверях сидить на цільнику “дневальний”. Лице його закинута до гори, а очі закриті.

— Слава Богу!... — шепче вже на дворі.

Ясне зоряне небо аж дріжить від морозу. Боса нога прилипає до снігу наче до розтопленої шевської смоли, але він на те не вважає. Не йде, а летить до “чучала”, яке смутно бованіє, обливає його нафтою, виймає з-за пазухи сірнички й запалює його. “Чучало” спалахнуло величезним смолоскипом й освітлює все навколо червоним огнем, який дорогими самоцвітами розсипається по пишному килиму білого снігу, на якому нерухомою поставою стоїть випростована біла постать Данила...

II. “ОСТОГИДЛЕ, БО БЕЗНАДІЙНЕ”...

В помешканню штаба начальника залоги маленького міста було повнісенько всякого “добірного” люду. Помимо самого військового начальства, яке складалося з начальника залоги підстаркуватого й кривого генерала, що весь час задихався від астми, а через те робив вражіння викинутого з води на беріг коропа, — та командуючого запасовим баталіоном, до якого належала “рота”, в якій знаходився Данило, сиділи всіх шістьнадцяти “муштрових” і трьох “маршевих” рот “ротні”, а поза ними видніщі діячі міста і патріоти — голова думи, голова земської управи, представниця “общества благородних дам” і, аж нарешті в найтемнішому куточку притулився фельдфебель і маленький, з вугроватим лицем, заляканий жовнірик. Обидва останні прийшли сюди, як свідки в справі Данила, якого сьогодні мають судити наглим військовим судом.

— Подумайте тільки, до чого допускаються еті бившія робочіє! — говорить голова думи до голови управи, сумно

хитаючи головою.

— Да!... — тягне голова управи. — Подобня явленія весьма вредні і оні свідетельствуют о том, что не вьсо так хара-шо, как принято думать...

В той час двері відчиняються і в залю входить Данило. Слідом за ним ідуть два вартових жовніри з карабінами. Він трохи зблід, бо три дні тримали його в темному карцері на одному хлібі і воді, але, однак, тримається бадьоро й сміливо, наче нічого такого особливого з ним не сталося.

Командуючий баталіоном, який являється й головою суду, урочисто заявляє, що “суд іде” і всі трохи підводять з місць. так лише “для фформальности”. Читається рапорт “ротного” з резолюцією “баталіонного” і так зачинається допит самого підсудного. Спокійно відповідає він на всі питання, що відносяться до його походження, роду, заняття, літ і часу перебування у війську. Так-же спокійно говорить він про покинуту ним стару матір і брата, але несподівано зривається у відповіді на питання:

— Що заставило тебе спалити “чучало”, яке є воєнним добром?

Очи всіх цікаво звертаються в його бік, але він мовчить.

— Питаю ще раз! — знову говорить голова суду і в його голосі звучить оголена злоба. — Що заставило тебе спалити “чучало”?...

Данило якось нервово озирається навколо себе і каже:

— Остогидле було мені це все...

— Що саме? — питає голова.

— Та-ж оте саме “чучало”...

— Чого-ж воно було остогидле?

— Того остогидло, що безнадійне...

— Як так?

— Та дуже просто... Надоїло мені щодня його колоти...

— Чого-ж ти хотів?

— На фронт...

Лиця всіх зніжковіли. Генерал раптом чогось заворушився і став відкашлюватися. Відкашлявшись, буркнув:

—Допитати свідків про його поводження, як він взагалі тримав себе?...

Голова суду зразу-ж звернувся до “ротного”:

—Скажіть!...

“Ротний” підвівся і сказав:

—Від першого і аж до дня злочинства, можу сказати, був зразковим жовніром!

—Більш нічого?—спитався голова суду.

—Я все сказав—відповів “ротний”.

—Свідки!—повернувся голова до темного кука, де стояв фельдфебель і маленький жовнір. — Що ви скажете?

Фельдфебель висунувся з п'їтми, вирівнявся й голосно заговорив:

—Так, что ежей сказать правду, так он заавсегда попадае в цель все тїїдцять пуль і колор лучше всех, котория, значїться сердца...

—Ну, а ти що скажеш?—звернувся голова суду до маленького жовніра, що все ще стояв у кутку.

Той боязко висунувся трохи вперед і заїкаючись, промовив:

—Я чув, як щось зашелестїло, а потїм стало горїти... Коли я схопився і наробив крику, тоді вже всі побачили, що то горїло “чучало”, а коло нього стояв роздягнений Данило...

—Що-ж він, не встиг утікати, чи що таке?—допитувався голова суду.

—А хто його знає...—відповів маленький жовнір.

—Коли ти підпалив “чучало”, то чому не втікав? — звернувся голова суду до Данила.

—Я не для того палив його...—сказав Данило.

—А для чого?....

—Що знали?—

—Те, що нікчемно так сидїти...

Генерал знову захвилювався, знову закашлявся і знову сказав:

— Можна булоб не тягти більш цієї справи... ясне, як божий день, що перед нами один з тих сотень і тисяч молодців, котрі рвуться до бою...

Голова суду підвівся, а разом з ним підвелися і всі ротні.

Суд іде на нараду,—сказав він, звертаючись до генерала. Але генерал, перемагаючи вагу свого живота і астму, підвівся й собі також пішов слідом за ними.

Данило стояв собі цілком спокійний і байдуже слухав, як розмовляли між собою “гості”.

— Удівительний тіп! — говорив голова думи до голови управи. — Для того, чтобы попасть на фронт, пошол даже на преступленіє...

— Да...— підив крізь зуби голова управи.— Россія умом не постежіма... но интересно знать, что скажет суд?...

— Мені кажеться, что это оправдают... Он так симпатически виглядіт...— говорила представниця “благородних дам”.

В той час вийшли з кімнати—в початку ротні, потім генерал, а за ним і голова суду. Не сідаючи, всі стали навколо стола—голова суду відчитав написане на куснику паперу:

“Призначений наказом коменданта залоги наглий військовий суд на підставі статута внутрішньої охорони по військовому часу над жовніром Данилом Терпилом, обвинуваченим в злочині порушення військової дисципліни і в нищенні військового майна, яке виявилось в підпалі солом'яного “чучала”, суд вислухавши пояснення обвинуваченого і переслухавши свідків, знайшов його винним, але зважаючи на те, що він широ у всьому признався і сказав, що зробив це виключно для того, щоби піти на фронт, що в цілком бажаним і патріотичним,—постановив: віддати його для звичайного, дисциплінарного покарання безпосередньому начальникові, після чого негайно відправити його з першою маршевою ротою на фронт”.

Скінчивши читання, голова поклав папірець на стіл і сказав:

—Суд скінчено!

Данило стояв собі цілком байдужним до всього і навіть ні один мяз не поворухнувся на його лиці. “Ротний” з веселою усмішкою підійшов до нього і плеснув його по плечу:

—Ну-с, щастливо ти отделался, брат! Смотри же мне, что если самое маленькое замечание, так і по всьому!

Данило мовчав. Незадовольнений його мовчанкою, “ротний” суворо нахмурився і, повернувшись до фельдфебеля, сказав:

—Возьми его і посади в карцер на хлеб і воду!...

—Слушаю-с, ваше благородіє!—вирівнявся той.

—Ах! Ви его наказиваете!—підбігла до “ротного” представниця “благородних дам”.—Слушайте! Он такой симпатический і у него такие желанія, что следовало бы простить ему то, что он сделал по глупости!...

Сказала і блиснула очами на Данила. Данило глянув їй просто і сміло в очі, але ні одним рухом не висловив своєї вдячності, на що вона очевидно чекала. Одначе цікавість її на цьому не скінчилася.

—Слушайте, солдатик! Я просто радовалась, когда слышала о вашем желаніи ітти на фронт!..

—Хіба вам, пані, булоб так утішно бачити мене колись десь під тином без руки, або без ноги?—всміхнувся він.

—Как так?!—здивовано видивилася на нього пані.

—Звичайно, війна калік плодить... сказав він.—Так не вже ви хотіли-б, щоб і я був калікою?....

—Ну, я этово совсем не говорю!—розгнівалася пані. — Я би хотела видеть вас вторым Крючковым.

—А! Коли так, о дякую вам!—промовив він з удаваною жвавістю, згадавши, що вже й так заговорився.—Коли я читав по нього в газетах, то в мене аж сердце рвалось!...

—Так ви грамотный?!—ще більше здивувалася пані.

—Так!—кивнув Данило головою.

—А чому-то ви все время говорите так?...

—Як?—перепитався Данило.

—Так, по простому... Мушицкому...

—В мене, пані, мама проста і так мене навчила! — твердо сказав він.

Пані аж підстрибнула:

—Так ви так любите свою мати?!...

—А кого-ж маю любити?—спитав Данило.—Якби я не любив матері, так нічого не любив-би!...

—Так, ето она вас посилаєт на фронт?

—Ні... На фронт я сам іду...

—Удівітельно!—захвилювалася пані. але в той час змішався “ротний”:—Ізвініте но подабним разгавори вредни... Ёму пора в ёво казарми!...

—А наказивать ёво уж не будете?—повернулася пані до “ротного”.—Я вас прошу!...

—“Ну, знаєте!—незадовольнено простягнув той. — Дисципліна знаєт только себя!... Но, могу вам сказать, что наказивать ёво не-будет уж когда, так как завтра утром от нас уходіт маршевая рота, а с ней і он... —

Вот хорошо!—сплеснула пані долоньями.

Данило, щоб стримати в собі почуття гніву і обурення, яке нагло охопило його від цього безглуздного захоплення міщанської “патріотки”, відвернувся й притиснув тільки зуби.

—Можете йти вже! — смикнув його за рукав фельд-фебель.

Він здригнувся й охоче пішов за ним із залі. Але вже коло порога почув за собою:

—Слушайте, салдат.

Він на хвилинку зупинився, а в його грудях так і кипіло. Єдиною думкою було—стриматися і спокійно вислухати її.

—Я очень хотела знать о вашей судьбе, а потому прошу вас обязательно написать мне!

—Якщо матиму час і змугу, то з великою охотою,—сказав він їй, так, аби скорше відв'язатися.

Одначе, вона й не думала кінчати свою розмову. Підійшовши ще ближче, говорила:

—Білі в чьом нібудь будете нуждаться, так я всегда помогу вам!

—Дякую, пані!....

—А знаєте как пісать ко мне?

—Ні, прошу пані!

—Как же ето так?!—здивувалася вона.—Ведь меня все здесь знают?!... Я жена уездного предводителя дворян — Белорукова!

—Вибачайте! Я не тутешній, а через те й не міг знати... —промовив Данило, озираючись на двері, де нетерпеливо чекав на нього фельдфебель.

Пані помітила це і сказала:

—Однако-ж, вам пора!

—Так, пора!—радо промовив він, кланяючися.

У відповідь на його уклін, пані з погордою на лиці зробила якийсь невиразний рух, але він уже не помітив цього, бо був за дверима.

Йдучи разом з фельдфеблем по мокрих від розталого снігу тротуарах, Данило захоплено дивився на ясно сяюче сонце, яке віщувало вже недалеку весну, про що свідчили перші весняні струмочки, що заворушилися по середині дороги.

В касарні стрінули його — не то здивовано, не то боязко. Всі цікавилися ним і всі боялися його.

—Дивний цей чоловік!—говорили про нього.—Завжди був наче-б то першим в старанливості, а диви, яку штуку втяв!...

—Він напевне революціонер...—говорив жовнір жидівського походження.—Дивно тільки, що не покарали!...

Вечером “на поверке” призначали в “маршеву роту”. — Данило був один із перших, кого викликали по прізвищу і тоді

всі зрозуміли, що його не помилювано...

І, дивне диво! Коли тільки в касарні стала темна мла звиклої ночі, Данило перший раз за весь час свого перебування в ній, враз заснув міцним сном і вже ні сні сумні, ні зелене світло лампадки не трівожили його.

III. РАНИ СЕРЦЯ—БІЛЬ ДУШІ

Вечірнє сонце яскравими червоними проміннями розсіпалося на золотих головах київських церков, коли довгий ешелон з “маршовиками” повільно пересунувся через Ланцюговий міст на Дніпрі і тихо підкотився під товарову стацію. Тут хтось такий сказав, що затримуються на цілу ніч і тільки вранці поїдуть далі. Ніхто з них не знав, куди саме їдуть, бо про це не вільно було знати самому комендантові ешелона, і тільки одні коменданти “етапів” знали, що робити з десятками й сотками тисяч “сірих голов”, які переходили через їх руки....

Серце в Данила радісно забилося. Тисячі думок раптом збудилися в його голові і безліч почувань заворушили душу. —Тут десь знаходиться найпевніший його товариш Супоня.— Якби хотілося з ним тепер побачитися й поговорити про все, що гнітить собою і виснажує сили!...

—Він напевне дасть добру раду!—думав про себе, визираючи з вагону.

А коли тільки стало темніти і в місті засвітилося електричне світло, він тихцем вимкнувся з вагона і став прокрадатися в місто. Опинившись на якійсь темній вулиці, зразуж звернув у ще темніший провулок, в кінці якого був високий дерев'яний паркан. Тут він на хвилинку зупинився, щось подумав і швидко став перелізати через нього. Але, коли тільки закинув одну ногу на другий бік, як враз задерев'янів наче. Десять зовсім близько почувся страшно знайомий голос, який говорив:

—Як не приймуть, то сама поїду, але до дому не вернуся...

—Маруся!—прошептав вражений і став напружено прислухатися.

З поблизького подвір'я вийшло дві жіночих постаті, які пішли в напрямку товарової стації.

Тоді він уже не думаючи більш нічого, зліз із паркана і подався за ними. Через хвилину, порівнявся з ними, але не сказав нічого і так пройшов наперед, стараючись переконатися, в тому, чи дійсно то була Маруся, Але ось вони вийшли на світло вуличного ліхтаря, і він пізнав її. Зняв свого картуза і зупинився. Маруся в той час порівнялася з ним і стала, як укопана.

—Данило?!—скрикнула вона.

—Я самий!—сказав він тихо.

Вона кинулася до нього:

—Куди-ж це ти йдеш?!...

—На фронт...

—На фронт?!—здивувалася.—Чого-ж так несподівано?!

—Я давно туди хотів, та...—почав було казати він, але глянув на її товаришку і затих.

—Ну, та й що?—спиталася вона..

—Та так якось, все не було відваги зріктися себе....—закінчив він.

—Як то так, зріктися себе?—спиталася вона, пильно дивлячись у його лице.

—А, так—промовив він.—Усе в мріях перебував... Марив!... Тужив...

—А тепер?...

—Тепер я визволивсь від того і хочу себе загартувати до кінця!...

—Не розумію...—якось безпорадно розвела вона руками. Твої листи до рідних, які я читала, завжди були такі сумні...

—Чому-ж тоді ти не подбала про те, щоб вони стали веселішими?—спитався він її.

—О, як би ти тільки знав!—зітхнула вона важко. — Якби ти тільки знав!...

—Що сталося?—стрівожився він.

—Про це прийшлося б довго говорити...—сумно якось промовила вона й затихла.

Він дивився на її, таке любе лице, думав щось і також мовчав.

—Чого-ж ми стоїмо так серед вулиці?—озвалася в той час товаришка Марусі.

—Ах, так!—здрігнулася Маруся. — Що-ж робити?... повернулася до Данила:

—Кажі, як ти попав сюди?

—Я тільки-що приїхав... ешелон стоятиме до ранку і я хотів провідати свого товариша, з яким працював на заводі... —відповів він.

—Що-ж, він тут десь близько?

—Ні, він далеко, але я навпрошки хотів...

—Слухай!—сказала Маруся до своєї товаришки.—Може ми повернемося до тебе?...

Та уважно подивилася на Данила і сказала:

—Дуже добре, тільки-ж сьогодні до нас має зайти поручник Шкуратов.

—Хто?!—Може Стюпа?!—кинувся Данило.

—Він самий!—сказала Маруся.— Він тепер уже поручником став... Був ранений... Завтра рано знову на фронт їде...

—Маруся!—майже скрикнув Данило, забуваючи навіть на присутність її товаришки. — Що то значить?!..

—Данильцю!—я біллю в голосі промовила Маруся. — Як би ти знав, яка я нещаслива!... Яка я страшно нещаслива!...

—Не розумію!...—говорив він не слухаючи її. — Не розумію, але догадуюся... Все йде так, як війна хоче.., Все тільки для руїни і ні для чого іншого... Так воно й повинно бути з усім, що не здатне противитися...

— Не говори так! Бога ради! — смикала вона його за рукав. — То все мій батько, а я нічого... Коли він приїхав до нас з раненою рукою і з блискучими палетами, то мій батько не знав, де й посадити його... А як він став свататися, то батько не випускав навіть з хати, доки не дала слова...

— Ну й що?! — хрипло вирвалося з його горла.

— Тепер я його наречена, але я ненавиджу його всім своїм серцем!...

— Що-ж із того? — так-же питався Данило. — Щож із того, що ти його ненавидиш, але йдеш за нього!...

— Ось, товаришка моя, свідок мій, що я лише тебе люблю і для того йду в сестри жалібниці! — відповіла вона йому, хватаючи його за руки.

— В сестри йдеш?...

— Так! Це я виторгувала від нього і від батька свого!... Казала, що соромно мені стати жінкою офіцера не прислужившись загальній патріотичній справі... Просила, щоб раніш хоч трохи побула деś на війні... Вони погодилися з цим і я разом з ним приїхала сюди...

— Давно?...

— Тиждень цілий, як уже на курсах... Ось моя товаришка з курсів може сказати!...

Товаришка тільки всміхнулася:

— Все це також правда, але правда, що ви кричите на всю вулицю! Радила-б грохи тихше, а то...

Раптом вона затихла й поступилася за Марусю. З другого боку вулиці швидко переходив до них хтось темний. Лиця його не було видно, але бренькання острогів свідчило, що то був військовий. Коли вже він був на середині вулиці, Данило впізнав давнього Стьопу, а теперішнього поручника Шкуратова.

— Ти, Маруся? — спитався він по московському, підходячи до них.

— Я! — спокійно відповіла Маруся.

Шкуратов підійшов до них і зупинився. Приглядаючись

до Данила, спитався:

—А це що за жовнір?

—Я не тільки жовнір, але й близький земляк!—відповів Данило.

—Що там за земляк такий!—сердито промовив Шкуратов.—А ну стань мені зараз-же, як слідує!...

Данило поступився на крок до ліхтарні і, стримуючись від внутрішнього чуття ненависти, всміхнувся:

—Очевидно не потребуєте собі довго пригадувати!

—А!... Данило Терпило!...—скрикнув Шкуратов. — Чого-ж це ти тут!!!...

—На фронт їду!—сказав Данило, чуючи в собі якесь дивне піднесення, як тоді, коли йшов палити “чучало”.

—А чого-ж ти, негіднику, по вулицях блукаєш?! — підступив той до нього.

—Маю справи..—почав було Данило говорити, але враз затих і, мовчки, став дивитися в лице Шкуратова. Той став перед ним напружений весь, зі стиснутими кулаками і з позеленим лицем, як роздратований звір і важке дихання, що тхнуло тютюном і горілкою, било йому просто в лице.

—Що з вами?—спокійно спитався він, не спускаючи з нього очей.

—Гаде!—завив не своїм голосом Шкуратов, кидаючись на нього з кулаками.

Данило легко схопив його за обидві руки коло ліктів і так відкинув його на середину вулиці. Летючи легким мячем, нестримався й простягнувся на весь зріст просто на незамерзлому весняному струмочку. Одначе, так було не більш як саму коротеньку хвилину. Схопившись, вийняв револьвера і кинувся до Данила. Данило, не чекаючи заки він вистрілить, зручно ухилився в бік і куля засвистала в повітрі, не зачепивши його.

—Саша! — крикнула Маруся. — Схаменись, Саша!...

Але він уже не чув нічого. Міцні руки Данила тримали

його в своїх залізних обіймах як сильно, що він не чув, не бачив і не розумів нічого.

—Данило!—кричала Маруся, стараючись розняти його руки, але Данило не зважав на те і все ще продовжував його тримати так по половині, як схопив його під час другого вистрілу, не збільшуючи і не ослаблюючи свого напруження.

Коли тут, раптом почув у своїх руках дивне тремтіння, яке нагадувало передсмертні судорги конаючого, і випустив його з рук. Той безвладно впав на сніг і важко застогнав:

—Пропадеш...

—Ах, що ти наробив?!... Що ти наробив, Данило?!... — спантеличено приказувала Маруся, клопочучись коло Шкуратова, який ледве дихав.

—Нічого особливо, крім того, що слідувало! — промовив Данило.—Ви-ж самі бачили, що я тільки боронився!...

—Пропадеш....—знову прохрипів Шкуратов, безсило рухаючись.—Суд.... кара.... смерть....

—Знаю, знаю...—сказав на те Данило.—Про це вже я сотні раз чув.... Не таке вже страшно...

—Мовчи, Данило! — прошептала до нього Маруся — тихо і, повернувшись до Шкуратова, промовила в голос. — Не треба, Саша, поводитись так зі своїми земляками... Не треба...

—Вибачайте, пане Шкуратов!—озвався й Данило. — Самі винні, що так сталося!... Ви знаєте, що люди, які самі йдуть на фронт, не можуть спонижатися...

Шкуратов мовчав і тільки стогнав.

—Та допоможіть-же мені!—крикнув він нетерпеливо.

Маруся і її товаришка кинулися до нього, але Данило попередив їх. Підбіг і, взявши його під обидві руки, легко поставив на ноги.

—А тепер, будьте собі здорові!—промовив не дивлячись ні на кого. — Бачу, що я тут зайвий і жалкую, що так сталося.

Зняв картуза, вклонився і швидко пішов від них.

—Данило!—почувся за ним голос Марусі.

—Данило!—озвався й Шкуратов.—Вернися, Данило!...

Данило чув і не хотів чути. Збиваючи на пішоходах прохожих, божевільно гнав вулицями й зупинився трохи передихнути лише тоді, коли опинився на якійсь ясно освітленій вулиці. Озирнувся навколо себе і побачив, що стоїть на центральній вулиці.

—Чого я опинився тут?—подумав і пригадав усе.

—Як це гидко!—промовив у голос.—Як це гидко!...

З хвилину ще постояв так, нерозуміючи дивлячись на ситі юрби міських мешканців, що хвилюючися, сунулися кудись з несамовитим галасом. Прислухавшись, почув:

—Перемишль наш!... Перемишль наш!...

—Прокляті!—майже скрикнув і знову побіг.

Біг темними вулицями й говорив з собою:

—Як же так?!... Що ті Австріяки думають собі!... То-ж кінець всьому, як Шкуратови стануть переможцями!.. Кінець!

Біг до Супоні.

—Ех. колиб тільки застати його в дома!... Колиб тільки!.. Нарешті опинився коло знайомого будиночка. Швидко забіг в подвіря і глянув на вікна. У вікнах блимало сумне світло, від чого в нього якось трівожно забилося серце і щось таке дивне, як нерішучість, охопило його.

—Може, ліпше, не треба?—з'явилася думка в той час, коли взявся рукою за ручку від дзвінка. Одначе подзвонив і став ждати.

З хвилину не було чути ні одного звука, а потім щось стукнуло, наче засувка, і тихий жіночий голос спитався:

—Хто там?

—Свої—відповів він.

—Хто такий?—боязко допитувався жіночий голос.

—То я!... Данило...

—Данило?!—скрикнув жіночий голос і двері зразу відчи-

нилися.—Ох, заходьте!...

—Брата мого заарештували і вислали.... — заплакала дівчинка.

—Куди вислали?!—спитався він вражено.

—Кажуть, що в Наримський Край... Уже другий місяць минає, як пішов і ще й досі нема ніякої звістки...

—Бідна моя!—вирвалося в нього і він важко сів коло столу.—І ви тепер самі?...

—Сама...

—А де-ж дитина?

—Тиждень уже, як поховала...

—І він нічого не знає?

—А звідки він міг-би знати...

—Прокляті!...—заскреготав зубами, враз пригадавши оті ситі юрби.

Встав і, обпершись об стіл обома руками, наче священик на сповіді, пильно-пильно подивився їй в лице.

—А ти як?...—промовив глухим голосом.

—Я?...—вдрігнулася вона.—Я сама...

Раптом закрилася руками й тяжко заридала:

—Що-ж я можу, як нема праці?!...

—Ох!...—зітхнув він і підвівся. Скупеньке світло лойової свічки в якомусь олов'яному й заліснявілому поставцеві, ледве-що освітлювало зубожіле мешкання робітника, яке ще не так давно було таким затишним.

—Десь наче буря пройшла над нами...—промовила в той час дівчина.

І несе нас над прірвою життя...— сказав він.—Пручаємся, змагаємся, а вона все-ж таки не послаблює своєї сили...

—Що-ж далі?—спиталася дівчинка.

—Не знаю, але передчуваю, що прийде день суда— відповів він. От, іду собі на фронт, а чи повернуся і як повернуся,—не знаю!...

Дівчинка аж заніміла від здивовання:

—Так ви на фронт?...—ледве чутно прошептала.

—Завтра рано повезе машина!...—якось чудно засміявся він.

—А брат казав, що не треба воювати і за це його арештували, ще тихше шепнула вона.— Прийшли, як збори були і арештували...

Данило наче не чув її. Охоплений вихором думок про її долю, дивився на її бліде й виснажене лице і чув тільки, як страшно боліло його серце.

—Така молоденька і вже на вулиці...—думав про себе. — Боже мій, боже!... Чим-же допомогти їй?!...

Згадав, що має ще в кишені щось з того, що зберігав на “чорний день” і, не кажучи ні слова, вийняв гаманця і поклав його на стіл перед дівчиною

—То товариське...—кинув головою.

Потім швидко нахилився над нею, поцілував її в чоло і вибіг з хати.

Але вже за ворітьми почув, як страшно знесилився своїми переживаннями і помалу поплентався вулицею, не думаючи — куди і чого йде. Тільки одні думки не ослабили свого лету і бурними хвилями захоплювали всю його істоту і так заставляли переживати те все, що переживали всі його побратими, що плентаються по чорній ріллі за деревляним плугом, який виорює ще не зітлілі черепи їх попередників, що стоять дні і ночі коло розпалених горнів, куючи кайдани для тих, які йдуть “етапами” і, що тужать рік річно за волею і гинуть в обіймах безпросвітної темряви. Думав, але ні на одній думці не міг зупинитися. В якомусь дивному захопленні повторяв їх словами, не звертаючи на те ні найменшої уваги, що стрічні прохожі раз у раз уступали йому з дороги й цікаво оглядали його.

Кармелюк... Савицький... Щоб небо горіло.... Так їм і треба.... Просто головою об камінь.... Мало Кармелюка і Савицького.... Треба так, щоб були останніми.... Щоб сірими бу-

ли.... Щоб тинялися безпритульними по всьому світу і ніде не знайшли собі місця... Треба, щоб пригадали сльози вулишних дівчат, безпорадність каліки, розпуку бідних матерей... Заставити їх зігнути над борозною і зрозуміти цінність крихти чорного хліба, що падає зі столу.... Кинути просто під ноги, щоб гадами огидними себе почули... Плюнути в лице так, щоб згоріли від одного сорому... Але... але треба щоб щось таке сталося... Тільки, що саме?.. Звідки?....

І слідом за першою хвилиною, вихором літає друга. Він чує всю вагу їх важкого змісту і тому не противиться. Він знає, що то було-б даремним, бо знає, що мусить їх перепалити в горнилі своєї душі і так загартуватися. І починає довго й божевільно реготатися.

Ха-ха-ха... Щоб так справді плюнути!... Плюнути на все і стати Кармелюком!... Там десь війна... Там десь "сірі" гинуть як мухи, а я плюю тут на все, що лиш блистить, що лиш кричить, що лиш панує і пересичується трудовим потом... А як-би сталося так, щоб прийшла смерть, то треба тільки вміти вмерти, а тоді старі діди розповідатимуть казки унукам, а лірники співатимуть пісень по хуторах та селах... Але... але треба щоб щось таке сталося.... Тільки, що саме?... Звідки?....

І зникла й ця хвиля, як і попередня і враз дивна пустка стала в голові. Став наче сам не свій. Зупинився і не міг навіть згадати, — де він і що з ним. Не чув ні серця, ні мозку, ні рук, ні ніг, тільки одні очі дивилися, тільки одні вуха чули. — Там, де довгою низкою простягся ряд великих і малих, синіх і червоних, жовтих і білих електричних вогників, безконечно сумною мельодією брєніла рідна пісня:

“Чула моя душа, чула,
Тільки мені не сказала,
Що я буду у неволі,
Воювати в чистім полі”...

А на війні не люде,
Не змагайся,—лихо буде,
Тільки далі покорися
І на себе не дивися...”

Повільно, ледаче якось заворушилося в мізкові:

—Перший раз чую... Хто-б це міг співати так?...

Глянув ще раз на низку вогнів.

—Ах, та-ж це на станції фронтовики співають.... Нова якась.... Хоч тут уже їм ніхто не забороняє...

Озирнувшись, побачив себе на тім самім місці, де стояв з Марусею і де сталася така несподівана зустріч із Шкуратовим.

—Що мене, як вовка до кошари, тягне сюди! — промовив у голос в той-же час почув, як щось стисло за горло й з очей бризнули сльози.

І стараючись заспокоїтися, швидко пішов просто на голос сумної пісні. Опинившись коло ешелона, знайшов свого вагона і зразу-ж знайшов десь у куточку вільне місце і поклався спати.

Засипаючи, чув як хтось голосно говорив:

—Зачекайте! Ось, як прийде революція, то тоді... Останніх слів він уже не чув. бо важка втома зборола його.

IV. МАТЕРНЕ СЕРЦЕ

“приснився мені син”...

П. Тичина.

...Коли душа в тривозі... Коли серце не знає спокою... Марнів білий світ, страшні приходять ночі. Чує серце щось незрозуміле та сказати не може. Всі денні смутки і тривоги збільшуються тьмою і так переходять в страждальні сни, які закривають собою все радісне і світле й виснажують сонне тіло....

Спить Оксана і сниться їй сон, що десь іде на якусь високу гору, а поперед неї — Данильцьо. Чудний і незвичайний такий, чужий наче. Голови в нього немає, а тільки якесь сяйво замість голови. Страшно їй стало і хотілаб щось промовити до нього, так уста заціпилися. Тільки вже тоді, як він став аж на самому верху гори,—тихо зайкнула:

—Сину!...

В той час він повернувся до неї. Стояв стрункий і високий, як свічка сяюча, а в руках тримав свою голову...

—Що вам від мене, мамо!...—почувся десь здалека його голос.

Хотіла заплакати і так прокинулася. Простягла в п'ятому праву руку наче когось хотіла затримати, але наткнула на вогку сину і пригадала, що це був тільки сон і заспокоїлася трохи. Лежучи, прислухалася, чи не чути чого, але була тиша. Чутно, як тихо спав Олекса а за вікнами гомоніли перші весняні вітри. Подумала, що до дня ще далеко і вставати рано, зітхнувши перехрестилася і стала шепотіти молитву до Матері Божої Почаївської, аби спасла й заступила від усякої напасти.

Тільки тоді трохи легше стало, як перші півні заспівали. Втихомирилася стрівожена душа, заспокоїлося серце і знову заснула і знову—сон...

Йде Данило вулицею, а за ним тьма тьмуща народу всякого з музикою та співами... Як зрівнялися з нею, то всі в один голос закричали:

—Він уже не твій, Оксано!...

—А чий же він, як не мій?!...—скрикнула вона.

—Він тепер тільки наш!... Тільки наш!... — закричав народ.

—Неправда!...—крикнула вона і знову прокинулася.

Встала, підійшла до вікна і довго вдивлялася в досвітню тьму.

—Ви вже не спите, мамо?—спитався сонним голосом Олекса.

—Вже досвіток! Пора вставати!—відповіла.

—Добре, мамо!—сказав він. — А мені тільки-що сон снівся.

—Який?!—спиталася стрівожено.

—Приходив Данило і кликав мене...

—Куди?

—Не знаю... На прощу, здається...

В грудях Оксани боляче забилося серце. Згадала свої сни і аж затремтіла. Підійшла до столу і стала світити каганьчика. Засвітивши, промовила:

—Ти, синку, взяв-би сонника та подивився, що то значить, як сниться чоловік без голови...

Олекса встав, дістав з полиці засмальцьовану книжку і став шукати. Довго перегортав він сторінки вперед і назад, а нарешті не найшов.

—Такого сну немає...

Хотіла заперечити, але замість того, спитала знову:

—А як музика?...

Олекса перегорнув декілька сторінок і відповів:

—То означає якусь несподівану звістку...

—Може лист від Данила?...

—Може й лист!—сказав Олекса й кинув сонника назад на полицю.

В той час у двері хтось постукався—раз і другий.

—Хто там?—спиталася Оксана.

—То я!... Маруся...—почулося з над двору.

—Йди відчини!—сказала до Олени.—Чого-б це їй так рано?...

Коли-ж у хату ввійшла Маруся, одягнута наче в далеку дорогу, то в Оксани аж руки опустилися.

—Куди це так?—ледве спиталася її.

—Ви, краще, спитайте—звідки!—сказала Маруся, сідаючи на лаву.

—Хіба, може, з дороги?...

—Так! Була в Києві...

—У Києві?!—ще більше здивувалася Оксана. — А ми чули, що ви заміж ідете...

—Так кажуть, але то ні до чого?—відповіла на те Маруся.

—Що-ж це ви самі приїхали, чи як? — допитувалася Оксана.

—Сама... Залізницею...

—А де-ж він?

—Хто?

—Та-ж Стьопа!...

—Він поїхав на фронт...

—Так ви їздили проводити його, чи що?...

—Ні! Я хотіла записатися до сестер жалібниць...

—Чому-ж не записалися?...

—Записалася, але не схотіла бути...

Чому?...

—Тому, що не так треба допомогати горю...

Оксана мовчала. Замовкла і Маруся. Важка тиша настала в хаті і було чутно, як голосно співали на селі досвітні півні. І в тій мовчанці якось дивно пролунав голос Олекси:

—Данило пише, що як би не було військових засобів, то й не булоб війни... А оті сестрички, то також засіб...

—Почасти, це має рацію, але я вернулася зовсім не від того заговорила Маруся. — Я вернулася виключно через те, що побачила звичайну безцільність в такій праці, коли тут можна бути далеко користнійшою...

—Чим?—спитався Олекса.

—А хоч-би тим, щоб стати учителькою на селі і вчити сільських дітей бодай так поважати себе, як то поважає себе Данило...

—Ой, Данило, Данило!—зітхнула Оксана.— Де то він тепер, бідний?!...

—Він на фронт поїхав...—тихо сказала Маруся.

—Як?! Коли?!—скрикнули в один голос Оксана і Олекса.

—Позавчора вечером стрінулася з ним у Києві на вулиці. Казав, що їде на фронт,—відповіла Маруся.

—Ну й що-ж, він не казав нічого про те, чого так несподівано і чому нам не написав про це?—в один голос питалися мати і син.

Маруся ніяково низнула плечами:

—Не казав... Та й часу не було говорити...

—Чого-ж так?... Так швидко їхав, може?...—спиталася Оксана.

—Ні! Він мав виїхати на другий день, але в той час, коли ми стрінулися, надійшов Стюпа...

—Так що-ж з того?...

—Нічого!... Він попрощався і пішов собі...—сказала Маруся, замовчуючи, як саме відбулася та зустріч.

—І так ви вже більше не бачилися з ним?...

—На другий день я була на станції і обійшла всі вагони, в яких їхали фронтовики, але його не знайшла...

—Не знайшли?!...

—Так!... Він певне виїхав уже...

—Ах, боже мій, боже!... — враз заголосила Оксана. — За що ти так важко караєш нас?!...

Олекса кинувся до неї і став заспокоювати:

—Не плачте, мамо!—говорив він. — Бог карає, але-ж він і милує!... Надіймося, що з ним не станеться там нічого злого і все буде добре!...

—Ой, чує моє серце, чує...—плакала Оксана, не звертаючи на його уваги...

Тоді встала Маруся й підійшла до неї.

—Не плачте!—сказала. —Такі, як Данило, не можуть згинутися!... От, самі побачите колись, як він повернеться весь у хрестах та медалях і я ще вашою невісткою стану!...

—Ой, де вже то видано, щоб панночка була мужицькою

невісткою!....—промовила Оксана.—Ніколи цього не буде!...

—Що-ж ви цураєтеся мене?—жартовливо спиталася Маруся.—Адже-ж я люблю вас!...

—Дай-же тобі боже, здоров'я!—всміхнулася Оксана.—Я може-б і не плакала, як-би так не моє серце, що все передчуває...

—А ви заспокійтеся, то й легше стане!—сказала Маруся.

—Так, мамо, так!—озвався й Олекса.—Вже коли хто й має згинуту на тій війні, так тільки не Данило!...

І раптом замовк. Згадав сірий осінний день, довгу валку вагонів, набитих рекрутами, і останній поцілунок з братом і почув, як зблід весь і як нечутно самі собою прошептали його уста:

—Тільки я... Тільки я...

Оксана-ж у той час, витираючи сльози, розповідала Марусі свій сон:

—Сниться мені й видиться, що десь іду на високу гору...

Маруся уважно слухала її і вона вже нічого, крім свого серця, не бачила й не чула. А серце матірне чуло, та не передчувало всього. І, може, то було навіть ліпше, бо інакше могло-б розірватися від горя...

V. ШЛЯХОМ ТЕРПІННЯ

Як чорна прірва, що не має дна, як сон страшний, що довго сниться, такий собою шлях терпіння... Ішов тим шляхом з дня—в ніч, з ночі—в день і так миналися тижні, місяці і роки.. Не знав навіть сам, де починається сон, а де — дійсність, бо все тяглося в безконечність. Не знав того, коли прийде якийсь кінець, як не знав, коли саме перестав бути “сірим” і став запеклим воякою — “боевим офіцером”. Про це він міг завжди довідатися з товстого зшитку полкових наказів, що знаходилися в канцелярії “його роти”, де було написано: “Принимая во внимание, что въ бою всегда былъ

первымъ и оказывалъ полнѣйшее пониманіе серіозности моменту, о чѣмъ свидѣльствуютъ всѣ чотири степені Георгія, отправить въ ближайшую школу прапорщикова для испытанія съ цѣлю производства”...

Для своєї матері та для всього Трипілля рідного, він завжди зостанеться любячим Данилом, а тут змішався з усіми, зєднався із спільним горем і так влився в загальний рух наїжених багнетів, який свавільними хвилями котився через Поділля й Волинь ген аж до зелених хребтів Карпатських гір... Як у сні, пригадував собі Карпатські полонини... Було раз коло Чорногори.... опинилися серед вогню й диму.... Перестали світ бачити і всяку надію стратили...

—В полон!... В полон!...—лунало скрізь.

І коли звідусіль посунули на них сизими голубами Австріяки, він наче зі сну прокинувся:

—За мною!...

Кинувся вперед, а за ним так і заревло:

—Ур-а-а-а!...

Пятнайцять тисяч полонених було наслідком тієї контратаки. Пятнадцять тисяч тремтіло всім своїм тілом і покійно йшли на схід сонця, де їх чекала нужда і горе, а він дивився на них і думав:

—Коли-б ви тільки знали, якби я хотів бути на вашому місці... То-ж на вас надія була вся!...

І зовсім не дивувався, коли проходячи коло Підлісся, де стоїть на високій горі хрест-пам'ятник “галицькому Кобзареві” Маркіянові Шашкевичу, як його намагалися знищити ті, що йшли разом з ним...

—Чим більше руїни, тим більше горя, а чим більше горя, тим ближче кінець...—думав він.

А цей “кінець” був тільки революцією, яку бачив у снах своїх і яку вичитував з лисів Петра Гонтаренка, що все ще перебував у північній столиці. Яка велика різниця

була між листами Гонтаренка і листами з Трипілля від матері, брата і Марусі! Наскільки Гонтаренко терпів і вірив, настільки ті вже не могли терпіти й переставали вірити. І коли Гонтаренко писав, що “треба сподіватися близького чуда!” — то Маруся скаржилася: — “тьма і неволя збороли нас. У селах пусто, наче після страшного помірку. Старші муштини всі на війні, а молоденькі хлопчики з молодицями бавляться... В школі ледве двадцять школярів, та й ті завжди п'яні. Не знаю, що буде далі, як війна не скінчиться!”... Мати завжди все сльозами скрашала, а брат своєю тугою жахав. Щоб не піддатися їх зневірі і розпуці, кидався в найбільшу небезпеку, вважаючи за ліпше не чути й не бачити нічого, ніж чути і бачити, а бути безсилим збороти горе. Охоплений запалом боротьби, легко переходив десятки й сотні верст, ніколи не відчуваючи втоми і не помічаючи на ногах натертих ран. Однак, як це не дивно, а з кожної небезпеки виходив не тільки щасливо, але завжди з новими ознаками хоробрости, яких на гнів своєму начальству, ніколи не хотів носити.

— Бійтеся бога! — казав він, жартуючи. — То-ж уже й так говорять, що в мене не груди, а іконостас якийсь!...

Нитка терпіння, що почала снуватися його шляхом, не перериваючись, тяглася за ним від Карпат через усі польські поля і аж у нетрах густих борів Латвії стала змотуватися в клубок, який годі було розплутати самому. Іншим, що були з ним, здавався він щасливим!

— І везе-ж тому Терпилову! — говорили про нього в полку офіцери. — На фронт прийшов сірий, як дручок, а як що війна протягнеться ще хоч один рік, то до полковника доскочить!...

Душі-ж його ніхто не знав, та й сам він якось мало почував її. Болить голова, чи тремтить серце, — такі звичайні недуги.... Здавалося, що досить було звернутися до лікаря, як і завжди, але чомусь ніщо не помагало. Знову прокинулося щось таке, як те, що було колись у касарні, знову прийшла туга за невідомим і знову опинився в обіймах тривоги.

Блукаючи в лісах старої Латвії, він ніяк не міг зрозуміти, що діється з ним і не раз почував у собі гостре передчуття чогось недоброго, що заставляло його забуватися за все, що його оточувало і починав почувати себе лише Данилом, селянином з містечка Трипіля...

Його непевна поведінка стала нарешті звертати на себе увагу тих, що вважали його "щасливим".

—Щось із нашим Терпилом лихе діється...—казали вони злорадно, пильно слідкуючи за кожним його кроком.

Те, що з ним діялося, йому самому здавалося дивним, але не міг визволитися від нього. Все частіше і частіше линули думками до свого Трипілля і вітався з покинутими близькими й рідними. Журба матері за стонадцять миль знаходила його й заставляла переживати тривогу її серця, якої вже не могла вмістити в своїх кутках їх убога хатина. Передчував, що мало щось статися, але не міг його відгадати. Якось приснився сон. Десь, наче, у Києві. На вулицях сила силенна ріжного народу: свої жовніри, селяне і робітники, а також і чужих богато: Поляки, Німці, Австрійці й Москалі. Всі бігають чогось, всі зі зброєю і всі схвильовані. Ні день і ні ніч. Якийсь дивний присмерк, але й не темрява. Він також між ними, також бігає і також зі зброєю. Зі сходу й заходу невідомі стріли. Потім тривога й радісні пісні, наче революційні. Він також співає і, співаючи, приходять до якогось великого будинку, куди тиснулися всякі люди. Увійшов разом з ними й побачив себе в Київському Міському Театрі. Скрізь тихий сутінок і скрізь люди в сірому. Ріжні люди: жовніри, селяне і робітники, свої, Москалі, Німці і Австрійці. На ясно освітленій сцені стоїть двоє невідомих: один у білому, а другий в червоному. Обидва щось кричить, аж луна відкликається. Став він і слухав, дивуючись про себе:

—Що, справді, сталося?!...

І ясно чує, як той, що у білому кричить: — "Україна!" — а той, що в червоному, викрикує—"Революція!" Ті, що сиділи

внизу й на горі тільки глухо гомоніли, повторяючи про себе цих два слова, але ніхто з них не сказав ясно ні першого, ні другого. Данило чув, як боляче забилося серце і як великий жаль зворушив його душу.

—Друзі мої!—хотів він крикнути з місця. — Це-ж так ясно! Раз Україна, так і Революція, а раз — Революція, так і Україна! Невже ви не можете зрозуміти цього?!...

Але коли він тільки розкрив рота, як у ту-ж мить уся причілкова стіна порушилася з місця і з гуркотом страшним стала повільно хилитися в середину, загрожуючи покрити собою не тільки сцену з промовцями, але й усю залу з тими, що сиділи в ній.

—Що сталося?!—крикнув хтось і всі враз захвилювалися й кинулися на всі боки, стараючись скорше втікти.

І в той час, як всі заметушилися в якомусь відчаю, на сцені з'явилася величезна постать жінки—велита, яка промовила лише одне слово:

—Комуна!...

Страшна луна відгукнулась по всьому місту і вслід за тим земля захиталася...

Схопився, як до рішучого бою і прокинувся.

Довго лежав і думав про значіння цього сну і ні до чого не міг додуматися.

—Шасливі ті прості люде,—подумав,—бо вони хоч “сонникам” вірять!...

Не міг згадати собі, яке саме значіння має слово “комуна?” Пригадав, що було щось таке в Парижі підчас Французької Революції, після чого був “білий терор”.

—Дурниці якісь!—вирішив про себе, одначе не міг уже заснути до самого ранку.

Ранком знову прийшла туга й обхопила тривога.

—Треба буде до Гонтаренка написати — думав про себе. Він у столиці і, напевне, дещо знає...

Одначе, писати не міг. Невідомо від чого почув себе важко

стомленим і, замість листа, написав рапорта до командуючого полком, аби на якийсь час дозволив передати “роту” молодшому офіцерові і дав йому змогу пару днів відпочити. Але в той час, коли він саме збирався відослати свого рапорта, зі штабу полку прибіг посланець з повідомленням, щоб він негайно сам туди з'явився.

— Чи всіх офіцерів кличуть? — спитався посланця.

— Всіх! — відповів той.

— Не знаєш для чого!

— Кажуть, що новий командант приїхав...

Данило повільно одягся і неспішаючись, пішов до штабу, де вже були майже всі офіцери полку. Привітавшись, спитався когось про причину зборів.

— Зміна начальства... — відповів той.

Коли тут двері відчинилися і на звиклу команду, всі враз стали струнко й повернулися лицами до дверей.

Коли Данило повернувся до дверей, так мало-що не скрикнув від здивовання. — Поруч старого полковника командуючого полком, стояв молодий підполковник з блідим і нервовим лицем, в якому Данило відразу впізнав Стьопу Шкуратова. Очі їх відразу стрінулися й заблищали, наче в двох голодних вовків, але це тяглося одну тільки коротку мить, а потім згасли і стали звичайними, замислено-поважними в Данила і скритно — байдужними в Стьопи. Після звичайної в таких випадках прощальної промови старого командуючого полком, в якій він згадував про спільні “терпіння” і дякував за щирість, якою обдарували його всі співслужбовці, вказав на молодого підполковника і сказав:

— А тепер, панове офіцери, моє місце займе пан підполковник Шкуратов і, надіюся, ви полюбите його не тільки, як начальника, але й як людину і патріота!...

Почалась церемонія знайомства. Підполковник Шкуратов жваво, з легенькою усмішкою біля тонких, міцно стиснутих губ, обходив усіх по черзі, починаючи від вищих ранг і

так підійшов до Данила. На хвилину зупинився, зблід ще більше, але в ту-ж мить всміхнувся і промовив:

—Радію за вас, що ви так гарно проявили себе! Признатися, я сподівався бачити вас офіцером, а тим більше, — героєм, як тепер! бачу:....

—Буває!—спокійно відповів Данило. — Часами приходить ся робити, що життя велить...

Підполковник Шкуратов нервово моргнув лівою бровою і знову заговорив:

—Ви тоді, як ми стрінулися, справді на фронт їхали?...

—Так!...—зимно прозвучала відповідь.

—Я також тоді виїхав, але вас не стрінув, хоч і хотів стрінути...

—Дарма!—загадково промовив Данило. — Річ цілком зайва!..

—Ви думаєте, що так? — блиснули вогники в очах підполковника.

—Не инакше!—спалахнуло щось в очах Данила. — Не инакше, як тільки так!

—А, так ви знайомі, виявляється?!—почувся з боку симпатичний голос старого полковника. — Дуже мені приємно! Дуже приємно!...

Шкуратов з робленою усмішкою повернувся до полковника:

. —Ми з одного міста... Разом гуляли... Марили... Змагалися....

Данило тільки всміхнувся, але не сказав нічого. Старий полковник довго й захоплено став розповідати щось про свою молодість, чим очевидно хотів зробити приємність всьому то-вариству, бажаючи залишити на прощання приємне вражіння, і коли він тільки-що розговорився, як покликали на обід, який був приготовлений в покинутій хаті якогось "остзейського" барона. На очищеній від снігу веранді розмістилися музиканти, а в теплій і просторій баронській їдальні вже давно

нудилося чотири “полкових дами”, з яких одна була жінка старого полковника, а решта — жінки “баталіонних командирів”.

Весело розмовляючи між собою, всі розсілися навколо стола, при чому нового командуючого полком посадили між старим полковником та його жінкою, зовсім ще молоденькою жінчиною, яка скорше нагадувала панночку, ніж “даму”. Налили в келихи шампанського й піднесли перший тост в честь старого полковника. Музика гримнула урочистий “туш”, аж в лісах зашуміло і почався довгий — довгий обід з безконечними промовами, жартами та веселими розмовами. Задубілі від морозу музиканти, без упину грали веселі вальси, а Данило замислено дивився через вікно на їх посинілі від напруження лиця і думав — скільки то проклонів видимають вони через свої мідяні сурми, посилаючи їх звуками музики в простір широкий і ненадіючись на те, щоб коли небудь вона досягла неба. Хвилинами, коли стихала музика, з недалекого фронту грізно доносився могутній гуркіт гармат, якого ніхто майже не слухав, тільки один Данило чув, що той гуркіт все густішав, міцнішав і набірав ще більшої сили, так що нарешті став безпереривною канонадою. Бачив також через вікно, як цей гуркіт захопив музикантів, як вони, граючи вальси, дивилися на паличку капельмейстра, а лиця мали повернені в бік фронту, де розгорталася одна із тисячі тисяч чергова драма війни.

—Пане поручнику!—промовив хтось до нього. — А чому-ж ви не скажете нічого?

Подивився в той бік, звідки чувся голос, і побачив весело-цікаве лице жінки старого полковника.

—А й справді!—озвався й полковник. — Ви мусілиб щось таке сказати!...

Хтось миттю налив у його келих вина, а господар зібрання дав знак музикантам. Данило підвівся, взяв келих і вигосив:

—Хай живуть ті, що гримають!...

Музика заграла, а всі наче зацікавилися.

—Що це?—озвався нарешті старий полковник.

—Прощу!—спокійно Данило й зробив знак, щоб затихли на хвилину.

Всі слухняно, але з іронічними усмішками на лицах замовкли і почули, як за вікнами цього, покинутого господарем дому лютувався огненний ураган війни.

—Що це, наступ ворога, чи що?—поблідлими устами промовив підполковник Шкуратов.

—Ні, це так щось!—сказав старий полковник. — Инакше, ми вже були-б повідомлені штабом дивізії...

В той час із лісу виривався вершник і вихром пролетів коло будинку, де бенкетували, прямуючи до канцелярії штабу полка. Всі стурбовано підвелися й голосно заговорили між собою—кому що прийшло на думку, але довго не прийшлося говорити, бо вершник прилетів під веранду і закричав:

—Де полковник?!...

Музиканти, як один чоловік, кивнули головами на двері. Вершник зіскочив з коня і вбіг в хату.

—Начальник дивізії наказує негайно виступити на позицію на участок Н-ського полка!—промовив він до старого полковника.

—А де-ж писаний наказ?!—суворо скрикнув полковник.

—Наказ передано вам по телефону вже три години тому... Він напевне лежить десь у вас на столі не читаним...—промовив той, повертаючись до виходу.

—Стійте—кинувся до нього полковник.—Хто ви?!

—Адютант начальника штабу дивізії!—відповів той, затримуючи ходу.

—Чого-ж ви тоді не прислали вістуну, а самі приїхали аж тепер?..

—Ми оточені!—кинув той і вибіг з хати.

—Ах, наші річі!.... Наші річі!....—занепокоїлися жінки.

—Слухат'!—крикнув дзінким голосом Шкуратов. — Я команду!...

Хитаючись на ногах, намагалися стати струнко, але спотикалися ногою об ногу й перевертали стільці. Шкуратов з ненавистю дивився на всіх по хаті і його погляд упав на Данила.

—Ви?—звернувся він до нього.—Ви, що?...

—Все можу!—твердо промовив Данило.—Кажіть!...

—Негайно зі своєю ротою! Знаєте куди?...

—Тає!—сказав Данило і в туж мить зник.

....Полк йшов сам собою, бо досить було в йому старих і досвідчених “унтерів” та “фельдфебелів”, які не потребували собі керовників під час бою. Кремезна постать Данила, що їхав на коні впереді своєї “роти” здавалася висіченою з каменю і підполковник Шкуратов, побачивши його, аж закипів від почуття зненависти, але в той-же час подумав, що він єдиний, на кого можна надіятися в цей день... І він не помилився, бо в той день прикладом Данила не тільки була вратована честь полка, але й накреслена дальша кар'єра нового командуючого полком, який на другий день повідомляв начальника дивізії про те, як саме він вдарив на ворога, як відігнав його і як досягнув первісної лінії, страченої Н-ським полком, що загрожувало ворожим оточенням самого штабу дивізії. З цього повідомлення начальник штабу дивізії зрозумів, що новий командуючий полком, не думаючи про небезпеку для свого життя, сам повів у протинаступ “роти” і тільки тому треба завдячувати ті наслідки, які дав цей “відважний” крок молодого Шкуратова. Про те-ж, що справжній перед вів зі своєю “ротою” Данило і що то тільки він спромігся відбити ворога назад, начальникови дивізії не можна було дізнатися вже тільки через те, що в низці всіх офіцерів, які “визначилися” в цім наглім бою, його імя було пропущене.

При першій зустрічі з підполковником Шкуратовим після того бою, поручник Терпило з одного погляду його зимнобайдушних очай, в яких блиснули знайомі вже йому вогники,

зрозумів, що між ними розпочалася глуха, таємна і вперта боротьба, наслідком чого, його шлях терпіння мусить скородесь скінчитися...

VI. ГАРТ ЖИТТЯ

Несподівано одержав листа від Олексі з Ростова. Писав, що вже другий місяць знаходиться в запасовому баталіоні і що скоро мають зачислити в "маршову роту", яка начеб-то має йти на румунський фронт. Разом з тим скаржився на довгу мовчанку. Казав що за два місяці свого перебування в Ростові вислав до нього не менше десяти листів. І тут тільки Данило пригадав, що й справді він замало цікавився поштою в останні часи і що ні разу нічого не написав до Трипілля, хоч у снах своїх раз у раз бував там.

—Що зі мною?!—питався себе здивовано. — Хорий я, чи що таке?!...

Наче лихоманка схопила його. Скрізь і всюди, як коли тільки мав вільну хвилину, сідав і писав листа за листом. Писав двічі і тричі на один день і часами, як днів два не могли відправити пошти, складав їх в одну коперту і посилав разом. В кожному своєму листі до брата, благав його затриматися, як тільки можна, передчуваючи, що коли він тільки вийде на фронт, то сказане ним тоді слово, мусить колись здійснитися. І сталося так, як відчувала його душа. Не дивлячись на всі свої листи, які посилав до брата, брат зразу-ж замовк і про нього не було ніякої звістки. Так само затихла чогось і мати, хоч він писав до неї не менше, як до брата.

І, от, одної ночі він усе зрозумів. Була опівнічна година. Мело снігом і віяли гострі вітри. На фронті стояла тиша і в дивізійнім резерві було цілком спокійно. Данило разом зі своїми трьома підвладними, спочивав у землянці, і в той час, як вони спокійно спали, йому не спалося чогось. Тільки-що ви-

читав з випадкового числа столичної газети ноту Вилсона про “самоозначення”. Лежав і думав собі,—якби то було добре, щоб це могло коли небудь здійснитися!... Задивився так на маленьке віконце над дверми, за яким мели сніги і згадав своє Трипілля й рідних своїх... Якась незвичка утома раптово зборола його тіло і тільки одна душа змагалася, наче ждала чогось. І так, цілком несподівано побачив дивне явище. Було воно всього одну коротку мить, але порушило його істоту до останнього нерва. Перед його очами, за вікном, у сніговій хвилі промайнуло четверо людей в сірому, які несли на санітарних носилках трупа, в якому він відразу визнав свого рідного брата Олексу. Він був у сірій шинелі, зі згорнутими на грудях руками, а на лівім виску чорніла страшна кривава рана. З божевільним криком схопився з постелі і побіг на двір, але там нікого і ніде нічого...—Стогнали північні вітри, котилися снігові хвилі й шуміли соснові бори...

Його підвладні, розбуджені криком, також повставали і стурбовано кинулися до нього:

—Що сталося?—питалися.

—Нема брата мого, немає!...—стогнав він.

Коли-ж заспокоївся, то взяв свою “польову книжку” й записав час і годину того дивного явища. Записав і нетерпляче став чекати чогось.. Ждав і діждався! Через дві неділі після того прийшов від матері лист. Коли тільки взяв його в руки, так відразу відгадав страшний зміст. Насилу спромігся розірвати коперту. А коли то зробив, то писані рукою Марусі, рівненькі рядочки швидко затанцювали перед його очами.

Читав: “Бідна я тепер зосталася! Не помилював мене Бог? Вже нема нашого Олекси!...”

Далі не міг читати.—Цього листа дав йому на дорозі його джура, коли він ішов зі своєї землянки до штабу полка на приказ Шкуратова.—Зупинився так серед дороги і з хвилинку стояв мов задубілий. Потім заломив руки і з невимовною розпущею кинувся просто в поля і побіг білими снігами, як

колись на вулицях Києва після зустрічі з Марусею і Шкуратовим. Не плакав, не ридав, а як ранений звір кидався з глухим стоном в найбільші снігові замети і безтямно хрипів одне й те саме: — “А ти дивилось і не осліпло, і не осліпло!... А ти, прокляте око!... і не осліпло!... і не осліпло!...”

Коли-ж вибився із сили, тоді впав просто на сніг і, лежучи так, помалу заспокоївся і став читати листа. Писала мати, що вістку про смерть Олекси подав його товариш і що його смерть сталася несподіванко в перший-же день його перебування на фронті. Далі описувалося, як саме і коли саме сталося таке нещастя.—“О першій годині ночі впав смертельно ранений в лівий висок розривною кулею”... — Все так, як привидилося йому. Прочитавши листа, повільно став підводитися, але коли тільки звів до гори очі, як побачив, що далеко-далеко на засніженому небосхилі повільно рухалися дві людських постаті: одна—чорна, а друга—сіра... Затаївши духа, став стежити за ними, але вони враз зупинилися й повернулися лицем до нього. Тепер він ясно побачив, що чорна постать була—Онуфрієнко, а сіра—Олекса.

—Не бійся нічого! Ми завжди з тобою!—почувся звідкись тихий гомін, наче вітер забренів десь намерзлими вітами ялини.

—Рідні мої!—скрикнув, схоплючись на ноги і простягаючи в далеч руки.

—Гартуйся!—забрєніла відповідь і вслід за тим зявище зникло.

І коли він знову вернувся на дорогу, то враз відчув у своїй душі себе самого, як відчував ранійш, коли не було війни й зневіри, а були надії на прийдешнє, яке мало відновити світ...

VII. КЛУБОК ЛИХА

Тоді була Різдвяна ніч. Він, уже цілком оновлений у глибині, все ще тягнув своє ярмо й намотував далі свій клубок терпіння, чекаючи тільки слушного часу, щоб враз розрубати його... Те, що з новим командуючим він у незгоді, було всім відоме і всі знали, що рано, чи пізно, а все це скінчиться чимсь страшним, бо наскільки Данила знали сміливим і рішучим, настільки новий командуючий заявив себе хитрим і суворим. Якщо офіцери ще якось мирилися з ним, то вже жовніри ніяк не могли миритися з тим положенням, яке створилося за час його командування. Харчі — чечавиця, дисципліна — різки, життя стало гірше каторги і вже ніхто не боявся полону, який являвся єдиним ратунком. Занедбані, пригноблені й прибиті “сірі” гинули в темряві військового гніту і не було кому хоч слово сказати їм добре, не було кому розважити їх і запалити в їх серці надію бодай на те, що вернуться колись до своїх рідних стріх і знову стануть людьми і господарями... Бачив це все Данило і серце в нього розривалося. Зняв зі своїх грудей останнього хреста, заховав його до зайвих річей аж на дно валізи, тай перебрався до загальної землянки “сірих”...

—Гей, щось воно не добром пахне!—доносили офіцери своєму новому полковникови.—Та-ж поручник Терпилов із “сірими” братається!..

—Стежте за ним! Пильно стежте!—наказував Шкуратов, чуючи такі балачки.—Я його давно знаю...

Як це “секретно” не говорилося, але Данило про те все знав зараз-же, як тільки-що було сказане. Скрізь у нього були приятелі і всі його любили, бо для них він був єдиним світлим промінем, що він і сам добре знав, згадуючи свої хлопчачі літа в Трипіллію і знайомство з Онуфрієнком. Не було такого “сірого”, який-би не любив його і не виконав-би самого найважчого його наказу. Знаючи це, Данило старався бути для них не тільки “добрим начальником”, але й щирим

другом і товаришем, ніколи не відмовляючи нікому в добрій раді і утісі, в годину якогось горя. А кожний тут мав своє горе і кожний приходив з ним до нього, як до брата рідного. І коли настала Різдвяна ніч, та сама ніч, коли кожному зааніміло серце від туги за своїм кутком, то Данило сказав їм, що колядуватимуть за спільною кутью, як члени одної родини...

За першою ложкою куті він побажав усім вернутися скорше до дому і слідуючу кутю їсти вже за власним столом.

—Покорно благодарім!—озвалися “сірі” і тільки де-не-де почулося рідне—“Дякуємо!”...

—Чи зробили-б ви те, що я вам наказав-би?—спитався він їх у той час.

—Все, щоб тільки сказали!—гукнула вся величезна землянка.

—Дякую!—промовив він, сідаючи коло середнього стола, спеціально для цієї вечери зробленого.

Навколо його розсілися всі його жовніри, як діти коло батька. Їли поважно, мовчки, з очами повними сліз від згадок минулого і від вдячності своєму “ротному”, що щирістю своєю огрів їх душі.

Коли скінчилася вечеря, Данило встав і сказав:

—А тепер, хто з вас уміє колядувати, так виходьте на середину і заколядуємо разом!...

Радісний гомін був відповіддю на його запитання і не пройшло пяти хвилин, як сірі й вогкі стіни землянки задріжали від радісних звуків коляди:

“Нова радість стала,
Яка небувала,
Над вертепом зоря ясна
Увесь світ осіяла”...

—Собірайсь!—голосно закричав хтось на дворі, а через хвилину вістун з телефону приніс наказ командуючого

полком негайно вирушати в похід. На битім шляху, що тягнувся в напрямку штаба корпусу, мав бути зібраний весь полк.

—Що за причина така?—думав про себе Данило. — Певне переміщення на другу ділянку фронту, бо про наступ не може бути ніякої мови... Цілий тиждень тиша, печуть морози та метуть сніги, що й ворогові хочеться посидіти тихо... Тим більше, що тепер Різдво...

Одначе думати не було коли і він дав наказ через п'ять хвилин бути готовими, а через чверть години "рота" підходила вже до призначеного місця.

—От так поколядували!—чулися тихі розмови серед сірих рядів.

—Ну, то ще невідомо...—думав про себе Данило, виїжджаючи конем на шлях, бажаючи скорше довідатися від полковника про причину такого несподіваного походу.

Серед шляху стояла довга низка чогось сірого й важкого, готового в кожну хвилину рушити з місця, коли тільки вчуться—"марш!".... Данило поставив "роту" на місце, чим збільшилася довжина сірої й важкої низки, а сам подався на бік, де на безмежному килимі снігу чорніла невеличкою плямою громадка офіцерів.

—Вибачайте, що перебили вам вашу коляду, але так треба!—насмішкувато промовив до нього полковник, як тільки він підїхав до гурту.

—В чому річ?—спитався Данило спокійно.

—Річ сама по собі нікчемна, але характерна! — заговорив полковник.—На фронті збунтувалися Сибіраки і відмовилися від наступу... Нам наказано примусити їх виконати наказ командуючого....

—А як вони не послухаються?—озвався Данило.— Сьогодні-ж Різдвяна ніч і....

—Ну, це вже, вибачайте, чорт зна що, як стануть бунтуватися!... Дивуюся, як тільки можете говорити щось таке?! —роздратовано повернувся до нього полковник Шкуратов.

Данило, стараючись бути спокійним, сказав:

—Я, бачте, такої думки, щоб такі зявища не популяризувати...

—Як то так?!—здивувався Шкуратов.

—Дуже просто!—озвався Данило.—В них також є зброя.

—Що ви цим хочете сказати?!—аж підстрибнув полковник і коло його тонких вуст непомітною гадючкою звинулася загадкова усмішка.

—Нічого особливого, крім того, що коли почується хоч один стріл між своїми, то він стоголосною луною відкликнеться між чужими. Тому властиво, я вважаю за ліпше зробити все по згоді—відповів Данило.

—По згоді?!—скрикнув Шкуратов.—По згоді, кажете?! А чи ви знаєте, чого вони бунтують?!...

—Ви мені не сказали!...

—Ну, так от, радуйтеся! Вони зажадали зміни уряду!...

—Зміни уряду?!—промовив Данило вражено.—Не може бути?!...

—Ну, от бачите!—зітхнув для чогось Шкуратов, слідкуючи за виразом його лица.—Бачите, що в таким випадку не балакають!...

—Я не знав...—вирвалося несвідомо в Данила. — Я не знав...

—Знали-б ви, чи не знали-б, але наказ є наказом!—гостро сказав Шкуратов.—Отже, рушайте вперед! Будемо йти не всім полком, а ротами, щоб не було помітно. Прошу, щоб усе було в таємниці і щоб до останнього моменту про це не міг знати ні один “сірій”!...

В грудях Данила раптом щось прорвалося. Чув, як воно залило горячим огнем усе нутро, як запекло в мізкові й стрепенуло всією його істотою. Ясними блискавками освітілася його душа і в одну мить він відчув, що то рвуться так нитки його терпіння, що змотувалися в один примарливий клубок, якого досі ніяк не міг розплутати. І ось, він сам собою став

розплутуватися і то так несподівано і так просто.

—Хто здіймає меч на брата свого, той сам як пес загине! —сказав він раптом твердо і спокійно.—Рука моя не зніметься на тих, що спільно зі мною терплять одне насильство і сваволю! Наказа я не виконую!...

Страшним громом прозвучали ці слова серед білого поля і з хвилину всі офіцери були наче оголошнені, але коли він тільки порушився з місця, як по команді Шкуратова всі вихопили револьвери й звідусіль оточили його.

—Ах, так ось воно що?!—кинувся до нього Шкуратов.—Ви зрадник!...

Данило вирівнявся в стременах і наче виріс. Вихопивши шаблю, крикнув:

—З дороги!...

Притис коня острогами і вихром полетів у напрямку своєї роти.

—По місцях, панове!—закричав перелякано Шкуратов.—Відведіть на бік свої роти і зразу-ж оточіть його!...

Всі кинулися виконувати його наказ, а він сам залишався так посеред поля маленькою чорною цяткою, яка хвилювалася й рухалася аж до того часу, доки не підїхала вислана адютантом кінна охорона, яка зразу-ж заховала його від очей довгого сірого й важкого ряду, що все ще стояв на дорозі непорушною масою.

І в той час, як офіцери спішилися до своїх “рот”, в повітрі гучним дзвоном лунало від Данилової роти:

—Брати!— Не знімайте рук на братів, аби не згинуть самі! Хай загину я один, але за те вони і ви будете жити!

—Всі загинемо, але руки на братів не зніmemo! — була одностайна відповідь всієї “роти” і цю відповідь почув сірий і важкий ряд і враз захвилювався й загомонів, як весняна повідь. Ще мить, ще хвилинка і, здавалося, все це сіре й важке рушить з місця, розлітеться по всьому полю й від тієї злочинної плями, що темніла самотньо перед ним, сліду не буде ніякого...

Даремне то тут, то там лунали голоси команди. Ряд стояв і не рухався, тільки глухий гомін свідчив про те, що він може рушитися... І передчуваючи цей затаєний рух, один за другим стали швидко котитися по полю сірі клубочки, вливаючись в самотню темну пляму.

—Ротні втікають!—почулося десь слово і його підхопили тисячі вуст з якоюсь дивною радістю в очах, наче кожний з них уже бачив початок того кінця, який ввижався їм в червонім мареві крівавих полів війни, де кожний з них був не більше, як одною тінню свого минулого...

Але радість їх ще не була певною. Данило, побачивши яке вражіння зробив його виступ, зразу-ж уявив собі можливі наслідки й серце замерло на мить.

—Розстріл...—почувся в його вухах якийсь дивний голос.—Будуть трупи... Богато трупів...

На хвилину заворушилося в душі щось подібне на сумнів у правоті свого діла, але тільки на хвилинку. В туж мить перед ним стали дві рідних постаті, дві тогобічних тіни, які сказали:

—Ми завжди з тобою...

Почув їх голос і знов став твердий. Тільки думка про те, що буде далі,—непокоїла.

—Револуції все одно не буде скоро... Організацій ніяких тут немає... Та, чи є вони й там?....

Згадав безщасного Супоню і прийшло на думку, що писав Гонтаренко: "Треба сподіватися близького чуда"...

Чи прийде воно? І від кого? Все знищено... Одна тільки сіра й важка маса... Значить,—вона... Вона—сіра й важка маса.... Вона і тільки вона....

Глянув на довгий ряд схвильованих "сірих", які відчувши в собі дух протесту, вже не могли заспокоїтися і очі всіх напружено дивилися на нього, чекаючи рішучого знаку і слова.

—Ні, ще рано!—подумав він.—Хай я один загину, але щоби не лилась братня кров!...

Відіхав на декілька кроків від сірого ряду, тає щоб усі

могли бачити його, і голосно крикнув:

—Непослух на війні карається смертю! Але йти проти своїх-же гірше смерті! За все, що сталося, відповідаю я, а ваш обов'язок не зрадити моєї смерті, якою хочу не дати невинній крові розливатись!...

І, повернувшись, швидко подався до самотньої плями серед поля, якою здавалося здалека полкове начальство. Підійшовши на яких небудь десять кроків до схвильованої плями, звертаючись до полковника промовив:

—Бачили самі, як вони це прийняли! Невже ви ще й тепер гадаєте керуватися в своїх ділах одним наказом, а не власним розумінням становища?...

—Ви бунтовщик!—почувся тремтучий голос полковника Шкуратова.—Пропоную вам зараз-же злізти з коня й покласти свою шаблю! Ви арештований!...

—Охоче виконую ваш наказ, але шаблі своєї не покладу ні перед ким, навіть перед самою смертю! Тисячі небезпек стрівав я тільки з нею і не боявся їх ніколи!....

Промовивши так, Данило зліз з коня й підійшов до гурту. Схвильовані офіцери дивилися на нього не то здивовано, не то заздрісно, і ніхто не говорив нічого.

—Чого-ж ви дивитеся, друзі й побратими бойві?—звернувся він до них.—Чому-ж не хватаєте мене, яко злочинця, що братню кров з наказу не хтів лити?!...

—Він очевидно збожеволів...—промовив хтось тихо до полковника.—Не забувайте, пане полковнику, що з ним уже давно непевне щось...

—Так, так!—підхопили й інші.—Безумовно, збожеволів і булоб краще не виконати наказу, ніж наражатися на небезпечку бунту!...

Полковник Шкуратов мовчки слухав їх і, закусивши спідню губу, напружено думав щось. Раптом він підійшов до Данила і промовив:

—Я вас розумію! Вертайтеся до своєї “роти” і ведіть її

на місце! Завтра-ж ми про все це поговорим разом!...

Данило повільно виліз на коня і так-же повільно подався до своєї “роти”.

—Гайда, хлопці, в землянку!—сказав до них і, мовчки поїхав попереду, вже нічого не думаючи й не гадаючи про те, що сталося і що ще може статися...

....А в ранці, коли саме сходило жовте, як цитрина, зимове сонце, в землянку ввійшов військовий слідчий по надзвичайних справах і звелів йому йти за ним...

Данило тільки здивувався, як так скоро він міг прибути від штабу командуючого армією, але не промовив ні одного слова...

Як череда заляканих овець дивилися на нього “сірі” і ніхто з них не порушився з місця і ніхто не промовив нічого, тільки в очах їх палав огонь пімсти, якого страшно була Данилові роздмухувати...

Пішов він туди, куди повели його й опинився знову у в'язниці, де вже не було нічого, крім одного правила наглої смерти, який повстав у наслідок спішного й секретного донесення полковника Шкуратова.

“Бунт проти закона... Підбурювання”.... — писав полковник Шкуратов у своєму донесенні командуючому дивізією. “Смертна кара!”...—чулося з кожного слова слідчого.

А він спокійно доручив себе своїй долі, несвідомо передчуваючи, що щось мусить статися. Мусить, бо не даремне майже кожної ночі, коли він, стомлений думками, як колись у касарні зачасового баталіона, впадав у важку дрімоту, з темної сутіні висовувалися дві знайомих тінь і говорили йому одне й те саме:—“Ми завжди з тобою”...

І вірив, що хоч їх і нема, але вони проте з ним. Вірив, що нічого лихого не станеться з ним, хоч знав, що буде ще суд і кара. Догадувався, що саме найлихіще вже минуло, коли його не віддали під наглий суд, на якому він не зміг-би навіть боронитися, а так на звичайному суді хоч слово зможе ска-

зати. І обдумував це слово ріжно, так, щоб воно вразило найглухіших, бо це була єдина його зброя, якою мусів боронитися від смерти. Шабля, якою боронився досі, вже не з ним; її забрали в нього, як садовили в цей темний, камінний мішок...

Минали дні за днями і тижні за тижнями, а він усе ще сидів і мучився зі своїми думами, чекаючи суду. Крізь загразоване вікно тюрми на передмістю прифронтового міста, бачив далекі сині бори й потемнілі килими снігів на полях, з чого догадувався, що вже поманіло весною і що незабаром усе розвинеться і зачне жити...

І тут сталося так, як колись у Києві, коли він сидів у “Лукіянівці”. Як тоді війна, так тепер революція визволила його із неволі і вивела на світ широкий. Несподівано сталося чудо. Як грім з ясного неба, впала на голови безчинних самовладців могутня рука революції і гордо підвелися до гори пригноблені голови поневолених і повстала приспана сила проти царської сили і замаяли вільно визвольні прапори над широкими просторами вільної землі...

VIII. “ЯК БРАТИ РІДНІ”

Коли почув у своїй руці свою шаблю і дихнув вільним повітрям, то наче на крила знявся... Не йшов, а летів до свого полку...

—Радуйтеся, громадяни!—крикнув до своєї роти, ще з порога землянки.

—Хай живе товариш Терпило!—загреміла відповідь соток грудей.

Як до батька діти, кинулися до нього бувші “сірі”. Схопили на руки, винесли на двір і співаючи революційних пісень, пішли до штабу полка, де мали відбутися вибори першого Виконавчого Комітету. Юрби “сірих”, що товпилися навколо штабу, стрінули його, як борця і як переможця. Молодші офіцери разом із жовнірами тиснулися до нього, щоби стиснути

його руку, висловити співчуття й подякувати за всі терпіння, що добровільно взяв на себе за всіх. Він радісно й бадьоро говорив їм про те все, що передумав за час свого ув'язнення і всміхаючись, запевняв їх, що за революцію найбільші терпіння солодкі...

Коли тут несподівано знявся якийсь крик і голос.

—Розстрілять! Розстрілять його!—кричала юрба.

—Льокая!... Душегуба!... Опришка царського!....—відкликнулося скільканадцять голосів і слідом за тим, до Данила випхнули з юрби полковника Шкуратова. Блідий, переляканий, в розірваному на грудях мундурі, без шаблі і без шапки став перед Данилом, як укопаний.

Данило віддав йому належну “честь” і привітався. Юрба затихла й стала ждати.

—Ви... ви... ви вернулися?....—пробелькотав Шкуратов.

—Як бачите!—відповів Данило.—Чому-ж мені не вернутися до тих, з ким терпів неволю?...

—Так!... Так, це дуже приємно...—заїкаючись, промовив Шкуратов!—Ви маєте вплив і, надіюся, зможете зберегти гідність...

—Розстрілять!.... Розстрілять!—заревіло в той час у задніх рядах.

Шкуратов затрясся як у лихоманці і ледве чутно промовив:

—Спасіть мене, товаришу Данило, як можете!....

—Від чого?—всміхнувся Данило. — Хіба-ж можна когось другому вратувати ту людину, що гине від своїх діл?...

—Я не знав.... я помилявся....

—Коли помилявся?—суворо вже спитався Данило. — Тоді, як було Шевченківське свято, чи в Різдвяну ніч?....

—Я... я взагалі помилявся...

—Розстрілять Шкуратова!—захвилювалася юрба. — Хай Данило буде полковником!...

—Тихо!—крикнув Данило.—Революція потребує не кро-

ви, а справедливості! Полковника Шкуратова треба арештувати й відправити до армійського Виконавчого Комітету, але на його місце мусить бути призначений військовою командою другий полковник! Наше діло, товариші, берегти революцію, а не губити її!...

—Правильно! Правильно!—загула відповідь.

—Отже!—говорив Данило далі.—Заки виберемо собі свій комітет, який законно буде мати право розпоряджуватися всякими такими справами, прошу вас дозволити мені взяти полковника Шкуратова до своєї землянки, а на його місце хай стане один з найстарших батальйонних командирів, що розуміються в справах командування. Чи згода?!

—Згода! Згода!—загули навколо.—Тільки, щож ви робитимете з ним?!...

—Він буде арештований!... Потім віддамо його під суд, як контрреволюціонера!...

—Добре! Добре, придумано!—загомонила юрба, радісно й захоплено хвилюючись.

—Справді, що ви хочете зі мною робити?—злякано прошепотів Шкуратов до Данила.

—Побачите самі!...—відповів Данило, не дивлячись на нього.—Тут не місце розмовляти...

Повернувся до схвилюваної юрби й знову заговорив:

—А тепер, товариші, нам необхідно вибрати свій полковий Виконавчий Комітет, який буде правовою революційною владою і керуватиме всіма, за винятком одного командування, справами полка. Але такого комітета ми не можемо вибирати доти, доки нема ротних комітетів. Отже, розійшовшись по своїх місцях, зараз-же виберіть комітети і завтра перед обідом пришліть сюди по три кандидати від кожної "роти" і "команди" для обрання полкового комітету. Наразі, щоб була якась наша влада, виберемо тимчасовий комітет, якому доручимо до завтра всі справи.

—Товариш Терпило!—закричали у відповідь.—Ви вже

самі попорядкуйте до завтраго.

—Ні, товариші, так не можна, щоб був один чоловік! До того-ж, я дуже стомлений і хотів-би трохи відпочити...

—Правильно! Правильно!—почувся знову галас.— Треба вибрати комітет!...

Виходили й говорили про революцію, про війну, про жорстокість і несправедливість начальства. Згадували за всі кривди і образи і кожний хотів, щоби вибрані до комітету люде, передовсім дбали про “революцію й народ”....

Перший раз за всю війну згадали, що вони не “сірі” які-небудь, що вони не “матеріал”, а народ... І якось дивно лунало тут це вічне слово і не було такого, щоб радісно не тремтіло серце, чуючи його...

Молодші офіцери, що не так давно були звичайними собі сільськими вчителями, з заміранням серця вслухувалися в звук цього слова й несвідомо горнулися до Данила, почувуючи в ньому певний вираз того, що називається народом....

Пізно вечером, коли вже цілком смеркалося і в темній млі північного неба яскравими гадюками звивалися різнокольорові ракети, що означали собою лінію фронту,—залунала “Марселеза” і всі стали спокійно розходитися по своїх місцях...

Данило також пішов до своєї землянки, а разом з ним пішов і полковник Шкуратов.

—Що ви хочете робити зі мною?—спитався він Данила, як тільки вони zostалися самі за саморобним столиком у кутку землянки.

Данило подивився на нього допитливим поглядом.

—А як ви думаєте?—спитався.

Полковник Шкуратов почервонів і не сказав нічого.

—Я думаю, що вам було-б найкраще залишити наш полк! —промовив Данило через якийсь час.—Передайте негайно команду комусь іншому, а самі їдьте, бо тут вам справді нема чого робити!...

—Так ви мене не арештовуйте?!—скрикнув Шкуратов.

—І не думав навіть....—всміхнувся якимось чудно Данило.

—Ну, а вони мене розстріляти хотіли!...

—І розстріляють!...—з тієюж чудною усмішкою сказав Данило.

—Боже! Що-ж мені робити?!—захвилювався Шкуратов.

—Я вже сказав! Передайте полк комусь іншому на той час, доки на ваше місце не буде призначення, а самі забирайтеся!...

—Як-же я можу?!... То-ж мені самому навіть показатися не можна, не то щоб вийти...

—Я вас дам двох озброєних жовнірів і вони проведуть вас аж до Штаба Армії, як арештованого...

—Дуже дякую!—схопився Шкуратов і хотів стиснути йому руку.

Але Данило раптом відвернувся від нього і з невимовним призи́рством кинув:

—Роблю це не для вас, а для честі Революції!... Колись, десь в іншому місці ми ще все згадаємо і про все поговоримо!..

Шкуратов замовк і тихо присів на обрубок дерева, що стояв коло стола замість стільця. Данило тим часом покликав ротного писаря і сказав принести аркуш паперу. Потім сів коло другого кінця столу й замислився.

—Чому Гонтаренко нічого не пише?—думав про себе.—Аджеж це все звідти пішло... Навіть дивно, як так могло статися?!...

—А там для вас ціла гора листів усяких!—сказав писар, подаючи папір.

—Листи?!—схопився Данило радісно. — Давайте їх швидко сюди!...

Писар кинув папір на стіл і швидко побіг назад, а Данило схвилювано став ходити коло столика, не звертаючи ніякої уваги на Шкуратова.

—Що-ж я маю робити!—спитався той неспіливо.

Данило повернувся до нього:

—Беріть папір і пишій наказ про свою недугу!...

—Недугу?! Яку недугу?!—здивувався Шкуратов. —
Аджеж я здоровий!...

—Ну, коли так, тоді ви не виїдете з полку!—знизав Данило плечами.

—Ах, так!—догадався Шкуратов і, підсунувши до себе папір і атрамент, став писати.

Через декілько хвилин він скінчив писати і встав на ноги.

—Я готовий!—промовив.

Данило мовчки хитнув головою і знов став щось своє думати. В його уяві виринула картина з минулого, на якій він бачив самого себе, сірого й безпорадного серед міських юрб, коли втікав від того, що тепер стоїть перед ним, сам безпорадний...

—Не треба пімсти! Не треба!—думав.—Пімста не є боротьба... Отже треба як найскорше відправити його!...

А той стояв перед ним тремтючий і блідий, чекаючи кожної хвилини на те, що ось у цій ображеній колись ним людині, прокинеться бажання поглумитися над ним і віддячити за себе й за інших...

Увійшов жовнір. Зупинився коло порога і промовив:

—Так, що значиться, товариші комітетчики питаються, як буде з полковником, що значиться, контрреволюціонер і буржуаза?...

—Скажіть там товаришам комітетчикам, що полковник сидить у мене арештований і я його вранці відправляю до Штаба Армії під революційний військовий суд!...—сказав на те Данило.

Жовнір ніяково затушчувався на одному і, відкашлявшись, заговорив знову:

—Так, що значиться, всі товариші питаються вас, як буде з кашею?

—Якою кашею?—здивувався Данило.

—Та з тією, що оцей полковник продав Латишам, а нас чечевичкою годував!... Бачите, тут, як вас не було, так ми тільки те й їли, що чечевицю, а все інше пани благородія та пани превосходительства поїдали...

—Я й не знав цього!—сказав Данило і повернувся до полковника Шкуратова:—Що ви на се?...

Той здвигнув плечами:

—Хочеться вам слухати всякі дурниці, то слухайте!... Хочете довідатися про надужиття, так перевірте господарські книги!... Скажу вам, що чернь завжди підла... От вибрали вас головою революційного комітету, а через якийсь час злодієм зроблять і суд свій учинять!...

—Еге-ж, ми хочемо, щоби суд над полковником був у нас, а не в штабі армії... Ми хочемо бачити, як його засудять...—заговорив жовнір, заїкаючися.

Шкуратов зробив руками якийсь невиразний рух, наче хотів кинутися на жовніра, але в ту-ж хвилину зблід і зупинився поглядом на постаті Данила. Той стояв кремезно й міцно, як залізний. Не звертаючи уваги на полковника, він повернувся до жовніра з грізним запитанням:

—А ви знаєте, що й революційна влада є владою доки її слухаються ті, що її вибрали?... Отже, ніхто не має права вмішуватися в те, що вже постановлено!.... Йдіть і скажіть так усім товаришам!...

Жовнір присів, змішався якось і повільно поплентався до порога.

—Ах, Россія, Россія!...—вирвалося з грудей Шкуратова в той час.

—Що таке?—спитався Данило, нерозчувши добре, що той сказав.

—Я кажу,—озвався Шкуратов,—що тепер кінець...

—А так, тепер кінець!—всміхнувся Данило.—От, сядьте на хвилиночку та напишіть ще коротенький наказ про призначення когось із "баталіонних" на тимчасового команду-

ючого полком. Це ви маєте право зробити і повинні так зробити, а я тим часом дам розпорядження, щоб виладували воза і призначу двох вратових для вас на час подорожі до штабу армії...

—Ну, а потім?...

—Потім уже робить собі, як самі знаєте...

—Гм...— замислився Шкуратов.— Проситься, хіба на відпочинок.... до Трипілля, чи щоб то....

Данило враз аж затрусився:

—До Трипілля вам уже нема повороту! Там тепер для вас не ліпше буде, як і тут!...

—Але там мій батько....—промовив Шкуратов сухо. Там мої друзі щирі і вони напевне поведуться ліпше зі мною....

—Можливо...—стримано промовив Данило. — Можливо, що вас там навіть ждуть...

—Там жде мене Маруся!—викликаючо сказав Шкуратов.

—Маруся?!—здивувався Данило.—Ви кажете,—Маруся.

—Так!—тим-же тоном промовив Шкуратов.—Вона ще з першого року війни моя наречена...

—Неправда!—коротко кинув Данило.

—Як, неправда?!—підвівся Шкуратов.

—А так,—неправда!... Знаю, що вона вас ненавидить, як останнього!—сказав Данило.

—Стійте! Що ви сказали?! Як ви смієте?!—кинувся до нього Шкуратов.

—Те, що є правдою!—твердо відповів Данило.

—Правдою?!—простягнув Шкуратов.— Ви забрали від мене револьвера і смієтеся!....

—Вибачте, пане полковнику!—засміявся Данило. — Ви справді заставляєте мене сміятися!... А чи не пригадуєте ви собі того, що коли ми стрінулися з вами, то ви були не тільки-що без револьвера, але й без шапки?...

Шкуратов нервово стиснув руки, аж пальці захрупотіли. але не сказав нічого. Данило-ж говорив далі:

—Як що чуєте жаль до мене і хочете мати від мене задоволення свого гонору, я вам дам свого револьвера... в мене їх декілько.... Можете вибрати найліпшого....

—Ах, киньте ви нарешті!—скрикнув Шкуратов і слідом за цим похилився на стіл і затрявся придушеним риданням.

—Е.... що-ж це ви так, земляче?....—цілком щиро заговорив Данило.—Ну, перестаньтеж бо!.... Не будьте паничем!.... Ось, приладують воза й поїдете собі.... Тільки, все-ж таки, в Трипілля вам не раджу.... Їдьте собі куди небудь так, щоб справді могли відпочати і набратися сил.... Не думайте, що я не розумію того, що ви мій противник були й будете і що ми справді колись не позмагаємося, як слід чесним людям, що боронять свою правду!.... Ні, земляче! Я дуже добре знаю, що ви мені не забудете отого штухана, від якого лягнулися в калюжу серед вулиці, ні я не забуду вам того памятного дня, коли ви звалили мене під свої ноги й відпровадили в Лукіянівку!.... Ми люди двох непримиримих таборів і війна між нами тільки-що починається.... Можливо, що в тій боротьбі я впаду скорше вас, але знаю добре, що мій табор переможе...

—Вибачте, але це мені нагадує Сінкевичові романи!—промовив Шкуратов.—Де-ж то видано, щоб оця сіра маса й оті підземні кроти, до яких належите й ви, могли бути переможцями тих, що стоять на своїй дорозі ось уже сотні літ, і то, завжди сміливі й непереможні, про що свідчить навіть їх питомий знак—орел, та ще й двохголовий.... Ні брате! Росії легко не здолаєш!.... Не така вона, щоб....

—Досить!—раптом спалахнув Данило.

Шкуратов злякано затих.

—Досить!—ще раз крикнув Данило і в той-же час почув, що краска сорому залила його лице.

—Вибачте!—промовив по короткій мовчанці. — Я так зденерований.... сами знаєте, звідки я щойно вернувся....

Тепер уже почервонів Шкуратов, але не сказав нічого.

На мить у землянці стала тиша і було чутно з боку фрон-

ту торохтіння кулеметів та глухі вибухи гармат. Обом прийшла в голову одна й та сама думка про те, що там уже сталося так саме, як було вчора й позавчора, але не в одному напрямі снувалися ті думи далі.—Коли Данило в думках своїх уявляв побідний хід революції ген-ген на далекий західний обрій, то Шкуратову вважалася гігантська тінь німецького цісаря, яка вкриває собою всі землі російської держави аж до Далекого Сходу і в затінку тієї тіни бачив величезні огнища, які розпалювалися невідомою рукою когось таємничого... Обидва бачили революцію так, як кождий з нас може бачити звичайний медалик, що дається сільським героям за врятування потопаючого, на якому з одного боку намальований якор зі шворкою, а з другого боку напис—“носиться на шиї”... І так тут! Коли Данило бачив лише якор рятунку, то той бачив оте—“на шиї”, і через це саме не хотіли розуміти себе і глибоко один другого ненавиділи...

В час таких думок обох ворогів, увійшов писар.

—Я вам непотрібний часом?—спитався Данила.

—Хіба я вас кликав?—сказав Данило і хотів було вже відіслати його назад, але глянув на Шкуратова і додав: —От, скажіть там фельдфебелеві, щоб виладував воза та дав два жовніри... Пан полковник поїде до штабу...

—Слухаю!—промовив писар.—Тільки на дворі темно і дощ страшний...

—Ви нічого не маєте проти такої подорожі?—повернувся Данило до Шкуратова.

Той схопився і, якимсь неприродно вирівнявшись, відповів:

—Буду тільки задовольнений...

Писар повернувся на закаблуках і вийшов, а вони стояли один проти другого, мірялися поглядами і не знаходили в собі потрібних слів.

Увійшли два жовніри.

—Можемо йти, товаришу полковнику! Підвода чекає...—сказали....

Тоді тільки Шкуратов здрігнувся, лице його нервово за-
танцювало і він, простягнувши до Данила руку, сказав:

—Я вам дуже зобовязаний!...

—Прошу не думати про це!— відповів Данило і не даючи
руки, відвернувся.

ІХ. “ПЕРШИЙ, ЩО ВІД “НИХ”

Якось, уже після Великодня, на ділянці фронту, яку зай-
мала Данилова сотня, з'явився якийсь жовнір в австрійському
мундурі. Коли з ним стали говорити й допитувати, то він
нікому нічого не хотів казати, а все просив відвести до пол-
кової української ради. Полкова рада саме організувалася, а
тому його привели просто до Данила, який у той час був єди-
ним проводирем своїх земляків...

Запиняючись, жовнір розповів, що він Галичанин і попав
на північний фронт, разом з австрійським полком.

—Чому-ж ви не в Січових Стрільцях?—спитався Данило.

—А ви думаєте, що я не був там? Був, але занедужав і
опинився в німецькому шпиталю, звідки попав до австрій-
ського полку, бо до своїх Усусусів було дуже важко дістатися...

—Чого-ж ви до нас прийшли?—знов спитався Данило.

—Того, що у вас Революція і ви за волю боретеся!—
відповів Галичанин.

—Як називається?

—Прокіп Проць!

—От що, товаришу Проць!—сказав Данило.—Передовсім
ми вас мусимо зареєструвати, яко полоненого, а потім уже
візьму вас до праці в нашій раді.

—Як собі знаєте, а назад не підю...

—А поки там що, так ходім у мою землянку!

Пішли вузьенькою стежиною між рядами дротяних заго-
род. Поле навколо них було скопане ґранатами. Над темним
шаром землі жевріла червона смуга заходу, яка здавалася

такою близькою, що в неї можна було поцілити з карабіна. Зігрівшись від швидкої ходи, він розхристав свою шинелю і мундур і повними грудьми вдихав у себе лагідне весняне повітря, яке зворушувало його істоту й викликало в ній якісь незвичкі почування. Скільки вже часу минуло, як він так вільно дихав і так гордо підносив у гору голову. Таке було, здається, ще тоді, як малим вилазив на верх старих руїн і оглядав Трипільські простори... Тепер те все здавалося таким далеким сном, що було важко згадати його...

—Життя моє, товаришу, було мукою, — говорив Проць, йдучи поруч Данила.—Бідував малим, бідував великим, бідує й тепер... Батька свого не памятаю... Старший брат загинув на сербському фронті. Мати від горя, а може й від голоду і нікому було очей її закрити. Як сонний був і так ходив по всіх фронтах, аж заки ця революція у вас не почалася... Два рази пробував перейти до вас, але все з половини дороги вертався... Аж на третій раз дістався...

—І добре зробили!—промовив Данило, а сам про себе думав своє:—І треба такого випадку, щоб він якраз прийшов до мене!..

—Вірте мені, що я вже цілий місяць не спав, а все з думками бився, мучився й терпів...

—Не думайте, що в нас усе вже покращало!—сказав Данило.—У нас ще багато лихого і кров ще не перестає литися...

—Я хочу справжньої боротьби, бо не можу бути сліпою зброєю в руках насильників! Я не знаю, як можна на протязі трьох літ вбивати таких, як сам, виснажених і вимучених го-рем людей... Якби не революція, то я волів би запалити всю землю, щоб вона згоріла...

—Земля наша!—сказав Данило.—Їй нема чого горіти... Хай згорять ті, що зробили пекло з неї!...

—Правда ваша, правда!—захоплено озвався Проць. — Хай згорять!..

В землянці, в яку вони прийшли, горіли дві свічки і в танцю глибоких тіней, постать Проця здавалася чорним пещерним гномом. Високий, худий, але жиливатий і міцний, зі смаглим безвусим лицем і темними, як ніч, очами — нагадував еластичного смока, який став у гору головою і якої не пригнеш одним ударом. Якесь скритна сила почувалася в його рвучких рухах, що магнітом притягала до себе. Цю силу почував Данило ще по дорозі і тепер, розглядаючи його при світлі, був зачарований нею... Пізніше він не раз мав нагоду переконатися в правдивості цього почуття, коли Проць в найтяжчі хвилини боротьби не тільки-що не тратився, але завжди знаходив якийсь вихід з важкого становища і рятував майже страчене.

—Звідки ви саме?—спитався Данило, сідаючи на дерев'яного обрубка коло столу.

—Я з повіту Долина. Вчився в долиньській виділовій школі, але не скінчив...

—Чому?

—Так якось вийшло... Раз те, що в дома був потрібний, а друге—зайве те все...

—Як то так?!—здивувався Данило.

—Так!—І враз засміявся.—Про вірність Габсбургів як розповідали там... Ну, і не витримав!...

—І так залишили все?...

—Залишив..

В той час у землянку вбіг жовнір і, звертаючись до Данила, сказав:

—Командуючий корпусом відмовляється затвердити командіровки і каже, що хто тільки поїде на той зїзд, — рахуватиметься дезертиром...

—Ну, а як-же корпусний "Ісполком"?—спитався Данило.

—Той нічого... Навіть постанову виніс, щоб не втручатися, але....

—Що таке, кажи?..—занетерпеливися Данило.

—Але, словами кажуть, що як би що до чого, то всі будуть за корпусним, щоби, значить, порядок...

—Ах, прокляті!—схопився Данило.—От тобі й революціонери! Самі делегацію за делегацією посилають до свого Пітера, а як нам, то—порядок...

—Що то за зїзд?—обережно спитався Проць.

—Другий Всеукраїнський Військовий Зїзд у Києві, — відповів Данило.—Вибрали вже навіть делегатів, але новий революційний міністер Керенський видав якусь заборону, за що тут усі Москалики вчепилися...

—А що-ж ви на це?—знову спитався Проць.

—Очевидно прийдеться зробити так, як все в революції робиться...

—Як саме?...

—Поїдемо, та й годі! Просити не станемо і кланятися також не будемо!...

Жовнір переступив з ноги на ногу і промовив:

—Що-ж справді буде?...—я-ж так і не знаю, що сказати нашим?...

Данило вирвав листочок з “полевої книжки” і в декількох словах написав телефонограму до всіх полків і окремих частин корпусу, аби негайно з'явилися до нього всі, обрані на зїзд, делегати...

—Що ви думаєте робити з ними?—спитався Проць.

—Як зійдуться, тоді й буде видно, а тепер я вас мушу відправити до штаба корпусу, яко полоненого... Разом з вами піде от цей товариш і забере вас назад...—відповів Данило, вказуючи очима на жовніра.

Потім подав йому списаний листок “Полевої Книжки” і додав:

—А тепер, бувайте здорові!... Завтра стрінемося...

Х. ВЛАСНІ СИЛИ

Делегати на зїзд зійшлися на другий день раненько, лише на день поблагословилися, і під проводом Данила відбули віче, на якому одноголосно постановили виїхати на зїзд організованою масою. Вишикувавшись стрункими рядами, розгорнули над собою червоний і жовтоблакитний прапори і, співаючи революційних пісень, рушили до корпусного штабу, де вже на них чекав командний склад корпусу і представники “Ісполкому”. Тут делегати заявили про своє рішення, що яко обранці організованої української революційної маси, передовсім мусять виконувати її волю. Після довгих змагань з представниками “Ісполкому”, підчас яких делегатів декілько раз було названо “бунтовщиками” та “більшевиками”, командуючий корпусу згодився видати їм усім проїзні документи, при чому зазначив, що всі наслідки цієї подорожі лягатимуть лише на них самих. Слова командуючого були покриті гучним “слава!” — що заставило його зм'ягчитися і сказати: “я, дорогі земляки і товарищі, впалне сочувствую вам і магу сказати, что я сам тоже малорос, то есть етот самий, как ви гаваріте, українець!”

Після того, делегати подалися до ближчої залізничної станції і вечером, того-ж таки дня, поїхали на ясний південь, на святу Україну, до старого Києва.

Проць, якого Данило залишив при канцелярії Ради звичайним писарчуком, дні й ночі ждав на поворот Данила, сподіваючися почути щось нове, велике, многонадійне, від чого загинулоб те, що гнітило їх досі й ділило на безліч таборів, серед яких так важно було знайти спільність і згоду. Всі марили Україною і скрізь і всюди думали про неї, але не однакові були ті думки, бо не однакові пани панували над українським народом.

І коли через десять днів Данило вернув до полку, то перший, хто стрів у і привітав його, був не хто инший, як Проць, перше слово якого було:

—Ну, що радісного?!...

—Радісного хочете?—повернув до нього Данило. — Віднині самі будемо творити своє життя!..

—Як?!

—Скликайте негайно корпусне віче і все знатимете! — сказав на те Данило.

....На вічу стрінули його з невимовною радістю. Коли він став розповідати про те, що діялося тепер на Україні, як устало селянство і як випросталося робітництво, то наче буря знялася. Голосне й могутнє “слава”!—задріжало в повітрі і стоголовою дуною відкликнулося в чужих латвійських борах...

“Наш корпус,—сказав нарешті Данило,—майже з Українців, а тому він має бути зукраїнізований і переведений на Український фронт!”...

Знову бурне “слава” затрясло борами і знову почуття радості залило кожні груди і коли тільки затихло, як десь із боку почувлися тремтучі голоси:

—А как-же тогдa с нами?!...

Всі цікаво повернулися в той бік, де чулися ці голоси, і побачили ряд блідих лиць членів корпусного “Ісполкому”, що прийшли сюди для цікавості.

—Ви очевидно утворите свої окремі частини в корпусі, так як вас меншість!—відповів їм Данило.

Але члени “Ісполкому” стали сперечатися, доказуючи, що корпус “побідно ніс прапор державности Єдиної Росії і що його минуле навіть противиться цьому!...”

—Будьте певні,—сказав на те Данило,—що той прапор, як і минуле, ми охоче залишимо вам, бо ми не потребуємо собі старого, за яке чепляєтеся ви, а йдемо вперед до вільного життя, як і слідує кожному революціонерові!...

Члени “Ісполкому” сказали, що будуть противитися цьому всіма засобами й так пішли собі, а віче спокійно тяглося аж до пізньої ночі і кінчилося вибором комісії для українізації корпусу, головою якої одноголосно обрали Данила.

Зоставшись нарешті сам, він довго думав про своє нове

завдання і майбутність здавалася йому цілком ясною і певною.

—Завтра початок нового...—шептав він про себе, йдучи до землянки.—Зберемо всіх до гурту і тає підем до свого краю... Годі більше терпіти!... Годі...

Проць ішов поруч нього і не смів слова промовити. Відчував, що не таке легке завдання випало на його долю і не такі думи думає він, щоб порушувати їх течію...

І Проць не помилявся, коли думав так. Згодом, уже після того, як була переведена українізація корпусу і як були третій раз доповнені полки після важких страт в запеклих боях, стало ясно наскільки це все було далеке від своєї мети... Тяглася війна, зростало число кривавих жертв, зявилося нове терпіння і туга, а від того ширшала і глибшала революція...

Данило сам тужив за краєм, але не показував навіть знаку і напружував усі свої сили, щоб сполучити все відірване від дому, все вистраждане й зболіле в одну силу великого протесту проти застарілих форм життя і тих споконвічних звичаїв, які полонили собою саму душу народа...

Як почував себе Проць?—важко булоб відгадати. Відірваний від "своїх", закрутився у вихорі терпіння й боротьби "чужих", маючи одну лише огненну віру, що так діждеться "Самостійної України"... Цею Україною він навчився мріяти ще в своєму дитинстві і снів нею під шум смерек коло рідної хати і байдуже було йому до того, яка б вона була там, яко держава, аби лише була самостійна. Вірив так ще в дитинстві, вірив бідуючи в Карпатах на фронті, але ще ніколи не горів він так цею вірою, як тепер, коли опинився серед цього шуму революції. Дивлячись як Данило повільно й розраховано робив своє діло, він не раз починав його глибоко ненавидіти за це, бо все це здавалося йому безконечним і безнадійним, з чим годі буде щось робити...

—Революція не жде!—раз у раз читав він на сторінках московської червоної преси і дивувався, як тільки Данило, що все такий розсудливий, не розуміє значіння цього гасла.

Де кілька раз пробував навіть говорити про це, але Данило завжди казав одне і те саме:

—Нам з ними не по дорозі... Ми мусимо йти своїм шляхом...

—Але-ж ми відірвані від ґрунту!—пробував заперечити Проць.

—Нічого!... Як будемо добре зорганізовані, то все переможемо...

І Проць самотньо заставався зі своїми думами далі. Думаючи про Україну, уявляв її собі великою й могутньою — то під стінами Москви, як вона диктує там умови свого визволення, то в спілці з Німцями на вулицях Парижу, як вона заявляє перед усім світом своє воскресення з мертвих.

—Чому з Німцями?!—здрігався.—То-ж вона сама по собі дужа!...

І в думках пояснював:

—Тому з Німцями, що так було б найкраще... Зробити угоду, плюнути на Москву і заявити про себе світові своєю силою... Але це все було-б можливе тоді, як би ми не були так розкидані і були-б усі разом...

Не раз поривався по щирости сказати це все Данилові, але все чогось стримувався. Стримувався, а в той час груди розривала якась незрозуміла сила, яка шарпала й турбувала своєю живучістю його еластичне тіло, покликаючи його до боротьби і руху.

Нарешті, одного разу не стримався і все прорвалося зразу. Верталися з віча, на якому говорилося про третє доповнення, яке було необхідне після останнього бою над Двиною. Йдучи поруч Данила, якимось дивно промовив:

—Ну й революція!...

—А що таке?—живо спитався Данило.

—Московський бунт, а не революція!...

—Як то так?—зупинився Данило здивовано.

—А, так!—гаряче сказав Проць.— Дурять якимись Уста-

новчими Зборами, а тим часом бунт аж шаліє!...

—Вони мусять бути!—спокійно промовив Данило. — Без них ніяк не можливо...

—Як так неможливо?!—вже аж закричав Проць.—Адже-ж можна було скинути царя, так чому-ж тоді не можна скинути Московщини з себе?!... Нащо нам здалися гори нових книжок з їхніми законами?!... Споконвіку були вільними і тепер знову мусимо такими стати!... Годі нам іти на сліпу смерть, щоб потім хтось на наших могилах виписував брехливі написи—“погіблі за атєчество”, як ми нічого спільного з тим “атєчеством” не маємо... Ні! Ми повинні одверто сказати—чого хочемо!...

—Свої держави!—сказав Данило.

—Держави?!—Якої держави?! З Москалем на карку, чи що... Ні, я такої держави не хочу!...

—Почекайте товаришу, так-же не можна!—промовив Данило. Ви згодьтеся з тим, що раніш треба зміцнити революцію, а потім уже братися за власні розрахунки!... Чи не думаєте ви часом, що московський селянин та робітник підуть проти нас? Адже-ж бачили самі, як легко погодилися вони на українізацію?...

—Ви напевне забули, як вони протестували!—відповів Проць.—Забули, як говорили нам про “минуле”....

—Говорили, але й погодилися...

—А чому-б і не погодитися, коли наші стоять на фронті, а вони поза фронтом бунт розводять!... Мені-ж однаковий ворог—пан московський, чи робітник московський, а тому... —почав було казати Проць, але Данило його перебив:

—Не можна так навманя йти! Треба добре вважати на те, що саме маєш руйнувати, бо руйнувати завжди легше, ніж творити...

—Руїна й буде руїною... В них уже звичай такий, щоб руйнувати... Вони один міліон знищать, другий обкрадуть, тре-

тій своїми наймитами зроблять, а четвертому для потіхи революцію покажуть, а самі були й зостануться гнобителями!... Плюю я на те все!... Я чую в серці біль останнього биття серця своєї матері, як вона в неволі німецькій умерла, і йду на все, аби не чути його!... Дивно, як тільки ви ще не чуєте чогось такого?!...

—І я, товаришу, чую той біль!—тихо промовив Данило. —Ще з дитячих літ чую його, але мало тільки чути, а треба й розуміти!... Я тільки хочу ранійш переконатися в самому собі, а тоді вже й робити те, що так наболіло!...

—Правду кажете?...

—Святу правду! І в імення цієї правди я й стримуюся, бо що ми можемо тут почати, самі на чужині? Що не кажіть, а своя сила є лише тоді силою, коли вона на своєму ґрунті!

Проць упав на коліна:

—Бога ради, на Україну! Я не витримаю тут далі! Я не можу так більше жити!... Сам піду, як ви не підете!...

—Прийде час і підем разом...

І Данило скорше відчув, ніж побачив як Проць обняв його ноги:

—На Україну!..—простогнав майже.

Данило нагнувся й підвів його на ноги:

—Ти хорий, Процю!—сказав йому.

Але Проць наче не чув нічого. Став перед ним струнко—струнко й з дивним захопленням говорив далі:

—Хіба ти не чуєш у собі сили, щоб перемогти їх?!... Хіба ти ще й досі не загартувався гартom цього страшного життя, яке спалює нас, або перетоплює в залізо?!... Ти тільки йди, а тоді ніщо тебе не спинить!...

—Хто-ж я, що так мені говориш?—всміхнувся Данило.

—Хто ти, питаєш?!—здрігнувся Проць і одвернувся.

Стоючи боком до Данила, задивився на зоряне небо й наче у сні, заговорив знову:

—Завоював-би міста і збогатив-би села!—Розмістив-би

господарські школи між хуторами, позакладав-би на селах середні школи, повідчиняв-би торговельно-промислові школи в містечках, переніс-би академії в наші зелені гаї і освітив-би те все електрикою, щоб усі бачили радість життя свого і любили його так, щоб забулися срамотні давні години і щоб вільна праця йшла поруч вільної науки тільки для загального добра...

—Фантазуєш, Процю! зітхнув Данило. — Все те може бути лише тоді, коли на зустріч цьому піде саме місто!

—Не правда! Ти ще сам будеш боротися з містом, бо воно чуже нам, московське! Я знаю, що будеш, бо бачив, як ти вдихаєш у себе дух чорнозему, навіть чужого!...

—Можливо! Дуже навіть, можливо, що піду, але ще раз скажу,—треба вміти терпіти і треба боротися. Ни підемо на Україну не самі, а всі разом, скільки на тут є!... Це здається, також правда, що ми самі не маємо права туди з'являтися... сказав Данило.

—Я вірю вам! Дуже вірю! Простіть мені!

Схопив його за обидві руки і міцно притис їх до своїх грудей.

—Що я?—заговорив винувато.—Ніщо, майже! Я все одно, що й полонений і тільки завдяки вам блукаю на волі і, навіть, змагаюся з вами... Ви можете звертати на це яку небудь увагу, або й зовсім не помічати мене, але ще раз скажу: ходім до ґрунту!...

—Підем, як тільки час прийде!—відповів Данило.

В лісі посвітлішало. По небу, черкаючи краями об верхи свірхи та соснини і плутаючися в легеньких, біленьких хмаринках, котився срібний бружок місяця.

—Тає, так!... Обовязково підем!... Скоро підем... Тут наша роля скінчена....—замислено говорив Данило.

—Коли не на Україну, так у могилу, аби лише не це!... —в тон Данилові, говорив Проць.

Потім затих і задивився на місяця. Дивився довго і враз

заспівав. Данило вражено відступив від нього на декілька кроків і уважно став слухати невідомої йому пісні. А пісня вивалася з його грудей вільним птахом і, здавалося, метушилася серед темних латишських борів, шукаючи дороги на Україну.—

“Журо моя журу,
Тось мя зажурила,
Щось мя молодого
З білих ніг звалила...”

А я тої жури
Тай не страхаюся,
Піду до корчмоньки,
Горілки наплюся...

Горілонька петься,
Горілонька леться,
Край мого серденька
Чорна жура веться”...

Коли Проць скінчив і повернувся лицем до Данила, то він підійшов до нього і сказав:

—Завтра-же починайте підготовляти всіх до повороту на Україну! Досить нам тут пісні свої співати!...

Проць еластично перегнувся до долу і швидко поцілував його в руку.

Данило схопився і хотів йому щось сказати, але він, як сарна, побіг у напрямі землянок, де містилася канцелярія полкової ради і зник з його очей.

Зоставшись сам, Данило твердо постановив собі, як мога скорше повернутися на Україну, навіть самовільно.

Та вже в перших днях його приготувань до повороту, дійсність показала цілком противне. Гонтаренко писав, щоб “не гаяти дорогого часу” і повідомляв, що вибирається вже до

дому, бо “тут усе зроблене”...

Як у лихоманці кидався він на всі боки, шукаючи правової причини до того, щоб вирушити в похід, але не дивлячись ні на що, справа затримувалася. Не помагало навіть горяче бажання командуючого корпусом допомогти йому в цьому, а навпаки,—шкодило, бо в масі пішли чутки, що він за одно з генералами...

І тільки вже аж тоді, як стало відомим про повалення червоними Тимчасового Уряду і як з Києва дійшли вісти про перше криваве змагання з Москалями, він зібрав усіх і сказав їм:

—На Україну, або в могилу!...

Спокійно якось і без особливої радості прийняли вони цю заяву і так-же спокійно стали збиратися в похід, знаючи, що аж тепер починається саме важке і саме страшне, бо не так собі уявляли час миру... Тим часом війни уже не було, як не було і миру, а замість одного фронту, з'явилися сотні й тисячі фронтів, через які й рушили до своєї далекої України...

ХІ. ДО НОВОГО

Коли Данило добився до Бахмача, то на Вкраїні було вже два уряди: один у Києві, другий у Харкові. Обидва вони були революційні і обидва виставляли найпривабливіші гасла боротьби, але обидва не мали власних сил для переведення в життя своїх гасел...

В отой час, як перший покликався на “волю трудового селянства” і шукав ратунку в німецьких генералів, другий маскував себе “революційним пролетаріатом” і широко використовував московську чернь. Говорилися сотки тисяч “революційних промов”, проєктувалися десятки “соціяльних реформ”, оголошувалися закони і декрети, але все те було не більше, як одною уявою, бо маса йшла своїми власними шляхами, тими шляхами, на яких вона стикалася сотки літ тому... Зі Сходу й Півночі йшли ті самі Москалі, які ходили на Україну з Ан-

дрієм Боголюбським і Петром Першим, а на Україні здіймався в гніві сам чорнозем, який здіймався колись у Землі Болохівській проти “свого” князя Данила, щоб збутися ярма данини, який дрожав у часи Хмельницького в боротьбі із зрадником Вишневецьким і пручався за Коліївщини з безумством гордим панів польських...

В таких огні опинився Данило, сам незнаючи, як загорітись самому. По соціяльній ідеології для нього був ближчий Уряд Харківський, але він своїм московським духом суперечив самим природним вимогам українського ґрунту, за що знову тримався Уряд Київський, будучи сам чужим для нього... Народ прагнув своєї Мужичької Держави з твердою владою обраної одиниці. Розумів це й Данило, але як міг висловити це прилюдно і в такій формі, щоб усі зрозуміли його?...

“Адже-ж нарід управляв собою вічами ще за князів своїх! Чому-б справді, тепер не вернутися до того ладу?!” — говорив він до Проця, але той тільки здивовано очами моргав. Шум боротьби оглушив його, хоч як він сам до неї рвався.

— Не кажіть цього нікому... Бачите, що навколо нас діється... Скажете десь таке слово і зразу все пропало... Скажуть — монархіст!...

Після запеклого бою харківський уряд при допомозі московської салдатні і офіцерів здолав захопити Київ. Тоді Київський уряд подався кудись на захід і через деякий час по Вкраїні прогомніло, що незабаром він мав вернутися з німецькими генералами. Данило зрозумів, що дальшою участю в боротьбі Київського Уряду він знищить тільки сам себе, а тому розпустив усіх своїх козаків, які досі ще самі не розійшлися, а сам з Процем подався до свого рідного Трипілля.

— Побачимо, що то буде з цього всього? — говорив Данило до Проця. Моя думка така, що все ще впереді!...

— А я кажу, що держава буде! — впевнено говорив Проць.
— Німці не такі, щоб...

Але Данило тільки всміхався:

—Ти, Процю, все ще Німцям віриш!... Не треба!...

Як вернувся до матері, то стішилась ним надзвичайно, бідна. Досить того, що понурий Проць, дивлячись на їх зустріч зарідав як мала дитина. “Боже мій!—говорив він крізь сльози. —Як я тішуся, що хоч ти маму маєш!”... і плакав, плакав, плакав...

—Мамо!—сказав Данило, показуючи на Проця. —Прийміть його і привітайте, як свого сина рідного! Хай він буде нам замість Олекси, бо для мене він давно вже став братом...

—Сини мої!—зойкнула мати. —Ой, що та війна робить!

Коли були виплакані всі пекучі сльози й сказані всі слова болючі, то в хату прийшла нечутно тиха радість і вколисала спокоєм їх душі.

—Якось будемо жити!—промовив Данило до Проця. —Тут свої люди, гречкосії все, а з ними тепер найкраще буде братися за діло...

—Ой, як же тебе чекають тут!—озвалася мати. —Чекає Маруся, Петро двічі вже заходив, а оце якось навіть піп приходив і питався за тебе. А що вже люди, так ті просто ради не можуть дати... Все згадують, як ота Спілка була...

—А що робить Маруся?—спитався Данило.

—Вона тепер учителькою тут... Приїздив літом Стьопа до неї, але вона й говорити з ним не схотіла...

—А де-ж він тепер, не чули?...

—Кажуть, що на якийсь Дон поїхав...

—Ну, а Петро давно вернувся?

—Тиждень усього.... Українцем себе називає і всім людям каже, щоб вони йшли боротися за Україну...

—А як-же тепер піп тримається?... Певне сидить, як та миша в дірці!....

—Піп тепер усе про Україну говорить... Людям каже, щоб не гнівалися на нього за те, що колись жандармам помагав.

—От, як воно складається!—промовив Данило до Про-

ця.—Ти все кажеш щось про Державу, а воно так виходить, що не всяка держава для нас добра!... Подумати тільки, скільки-то під той жовтоблакитний прапор нечисті чорносотенної лізе!... І все це ми маємо терпіти!... Мусимо навіть терпіти, бо між селянами та робітниками не стало згоди, бо московський робітник засліпився “білокамінною” Москвою, а наші осліпли від блискучого “золотоверхого” Київа... Гей, не на добро це все вийде!...

Проць мовчав. Данило тільки зітхнув, але в його душі прокинулося почуття надії на щось нове, яке мусить бути.

Це почуття настільки владно охопило його, що не зникнуло навіть тоді, коли вернувся до Київа уряд, а з ним прийшли на Вкраїну німецькі генерали.

Як думав, так і сталося. Не встигли ще навіть розглянути тих Німців, як слід, коли тут з'явилася на селах якась “гетьманська грамота”.

—До порядку!—наказувалося в ній.—Віддайте панам землю, що забрали в них!...

—А де-ж ті, що її давали?!... Без них не віддамо!...—лунало скрізь.

—Не ваше діло питати!—відповідала на те гетьманська “державна варт”.

—Як то не наше, як наша кривда?!... Ми того гетьмана вашого не вибирали і такої України не хочемо!...—аж гуло по селах.

—Чуєте?—питався Данило Проць.

—Ех!...—зітхав Проць.—У нас ліпше!...

—Де то в нас?—допитувався Данило.

—У нас, в Галичині... Там свідомість...

—Ха-ха-ха!...—сміявся Данило. — Свідомість галицька мені відома!... Кожний генерал був там пан і король!... А тепер німецький, чи турецький генерал панує!...

—Я не про те кажу!—сперечався Проць.—Я про дисципліну...

—Знаю, знаю!—перебивав його Данило.—Про дисципліну, послух, терпеливість і інші такі річі!... Цілую руки—наприклад, або—падаю в ніжки!... Від Ляхів усе так... Знаю!... Але коли то по вашому має бути ознакою дисципліни маси, то чого-ж тоді було втікати звідти?!..

—Я гадав, що йду до Самостійної України...

—Ну, як так, то йдіть до кінця?!.. Йдіть, доки вистачить сил і змоги!... Шарпатися й кидатися, як то було на фронті, може кожний, хто тільки віру має, але крім віри треба мати ще й силу терпіння. Гарт життєвий, щоб перемогти, а не загинути!... Легко сказати —“в огонь і воду”, або “душу й тіло”, але не легко перейти через той огонь і воду з цілою душею і тілом!... Ні, брате! Мрії тут уже нічого не допоможуть!...

—А що-ж робити?... Що діяти?..—питався сумно Проць.
—До Січових Стрільців йти в Білу Церкву, чи що?...

—Можна булоб і туди, як би не було іншої роботи!

—Якої?... Де?...

—Селянська Спілка, он що!...—хвилювався вже Данило.

Та не тільки він хвилювався, коли говорив щось про сучасність, а хвилювалося й ще Трипілля...

То там, то тут, горіли села, скрізь і всюди гуркотіли гармати і звідусіль ішли сумні вісти про те, що далі ніхто не в силі терпіти панського глуму над собою... Повсталася Звенигородка, зайнялася Брацлавщина, заворушилися в Сквирі й Таращі, але скрізь і всюди здавила все залізна рука німецького жовніра, що з вірністю пса вартував спокій гетьмана. Одна тільки гайдамацька Лисянка змагалася, але не встояла й вона і згоріла в огні очищення від неволі...

Але коли затихло в однім місці, починало шуміти в другім. На Волині якийсь Фесенко об'явився, на Київщині Павловський поширював смуту, на Полтавщині Шинькар ворухився, на Чернігівщині Ангел змагався, на Херсонщині Григоріїв хвилював мужицькі думи, на Харківщині Балбачан погрожував “усе по своєму зробити”, а на Катеринославщині Махно

повстав і не визнавав нічого і нікого...

Все це свідчило, про могутність тих сил, які хотів приборкати ворог і яких не міг навіть хоч на час заспокоїти. Наростала велика тривога, яка що хвилини могла вибухнути страшним всенародним гнівом, коли все мало повстати і знищити ненависне ярмо чужинецької сваволі.... Тривожилися й збиралися цілими ватагами на таємні наради, скупчувалися гуртами по лісах, перебіралися на схід і приставали до червоних, з якими ще не так давно готові були боротися не на життя, а на смерть...

Трипільці давно вже були готові до того, щоб пристатися до таращанських повстанців, які в силі двох полків перейшли до червоних і, разом з ними, боролися на протязі цілого літа коло Бахмача із гетьманськими сердюками. Але Данило стримував їх і ціле літо, аж до пізньої осені, кидався по всіх сусідних селах і заходив до Бердичева та Радомишля, стараючись як мога більше об'єднати селянську громаду і приготувати її до великого діла—боротьби за Вільну Україну без хлопа й пана. Посиляв своїх посланців на Волинь, Поділля й Херсонщину, тримав сталий зв'язок з Чернігівським Ангелом, волинським Орликом, брацлавським Волинцем, радомишльським Соколовським і сам їздив часто до київського "центру", щоб бути завжди в курсі всіх справ. Як Селянська Спілка, так і партія, що боролася за "Землю і Волю", були тоді гнані, але від того праця їх не тільки-що не підупадала, але ще ширилася й зростала, сягаючи до найглухших закутків України.

Буваючи в Києві по організаційних справах, Данило вже не раз пробував знайти Супоню, але все дарма. Скрізь і всюди на тих місцях, де він бував колись, ніхто й не знав нічого. На давньому-ж мешканню жили якісь зовсім нові люди і в них навіть не зручно було розпитуватися.

Але, якось в самісенькі жнива, коли Данило приїхав до Києва в справі організації нового загону якимсь Шабельником з Хвастівщини, було вбито найбільшого винуватця всього без-

голова німецького генерала Айхгорна. Вбивця, якийсь московський соціаліст-революціонер, сам віддався в руки міліції і через де-кілько днів прилюдно був повішений. Данило саме переходив через вулицю, як його наздогнав автомобіль, в якому сидів генерал зі своїм адютантом. Не відїхавши на шістьдесят кроків від нього, дико підскочив у гору і сховався в диму. Счинилася тривога. З'явилася міліція, потім військо і автомобіль було забрано разом з тяжко раненим генералом. Данило тиснувся в юрбі і випадково якось побачив груди й голову генерала, мундур якого був у червоно-рудих плямах, а товсте чоло болізно й нервово здригалось чогось...

На Данила все це зробило велике вражіння, і то не через те, що було вбито ворога, а через те, що цього ворога вбив недруг, який походив з тих, що вже на протязі довгих віків заявили свою ворожість до українського народу і даним вчинком бажали викликати в українськiм народі давно страчені симпатії, які були повстали до них в перші дні революції, і тим придбати нову прихильність...

Бачив Данило, як у вечірню годину, під охороною двох залізних кольон баварців, скрівавлений труп німецького генерала відпроважався на двірець, де вже на нього чекав спеціальний потяг, щоб відвезти до його "Фатерлянду". Грала військова орхестра похоронний марш і щось дивне вчувалося в його сумних звуках і помірно-важкiм ритмі жовнірських кроків. Довго дивився так у слід сумного походу і думка за думкою ворушили його мізок. Скоріше в Тріпілля! Здається, скоро настане й моя година!—шептав сам до себе, йдучи серед безжурної юрби по широкому хіднику центральної вулиці. Коли тут почув звуки бандури й дужий старечий голос, який не співав, а визвонював:

"Та літав орел, та літав сизий

По під небесами,

Гуляв Максим, гуляв батько

Степами, лісами!..."

Зупинився, вражений і здивований.

—Хтоб це міг так співати серед цієї вуличної юрби? — подумав, розглядаючись на всі боки.

На хіднику, коло муру якоїсь “декадентської” кам'яниці стояв високий, стрункий, в синьому сурдуді, з гордим лицем і довгим сивим волоссям сліпий музикант-співець, який нагадував собою біблійного пророка.

“Шануйтеся вражі діти,

Скажені собаки!—

Де взялися чорним шляхом

За ним гайдамаки...”

Голосно лунало на всю вулицю і коло сліпого співця починала збиратися юрба.

—Розійдіться! Розійдіться!—кричав представник “державної варті” з тризубом на кашкеті і з нагаєм в руках.

Данило глянув і аж зацікавився.

—Невже Шкуратов?!—прошептав.

—Що за мітинг?!—кричав представник “варті”.—А ти сліпий чорт, що тут співаєш?!... В Лукіянівку, може, хочеш?!..

—Співаю, що Бог на душу положить!—голосно відповів сліпий співець. — А як вам не подобається, то прошу не слухати!...

—Ах, так ти ще балакаєш?!—скрикнув той і замахнувся нагаєм.

Юрба загомоніла обуренням, але не встиг ніхто й оком моргнути, як Данило кинувся вперед і схопив його за руку.

—Ой!—скрикнув той від болю і випустив нагая.

—Не смій!—крізь зуби процідив Данило, ще міцніше стискаючи його руку.

Тепер уже він ясно бачив, що не помилявся.

—Терпило?!... Данило?!... Ти?!... Як?!...—белькотав той спантеличено.

—Я самий!—сказав Данило.—Прошу не розбиватися на вулиці, бо тож сором!...

Шкуратов спершу зблід, а потім так і спалахнув:

—Та я вас!...

—В Лукіянівку!...—зареготалася юрба навколо них і вслід за тим почувся свист і крики:—от, так охоронителі спокою!... Самі зачинають бійку на вулиці, а других в тюрму волочуть!...

—А куди-ж, як не в тюрму?!—почувся з боку міцний бас. Е, так це ти голубчику?!... Що-ж це з тобою?!...

—Супоня?!—скрикнув радісно Данило, випускаючи руку Стьопи Шкуратова.—Ну й зустріч!... А я стільки питав, стільки шукав!...

—Гм... товаришу, я той, діло маю....

—Яке?....

—Ха-ха-ха!—засміявся Супоня.—Яке-ж діло може мати такий веселий чоловік, як я?!... Ходім, так розкажу!...

—Почекай! Я здається, арештований?—повернувся Данило до Шкуратова.

—До чортової матері!... Колись иншим разом!... Наразі—ми квіти!...—вилаявся той і в ту-ж мить зник із юрби.

—Ну, а тепер і ми ходім!—сказав Данило до Супоні, беручи його під руку.

А коли тільки відійшли пару кроків, як Супоня зразу-ж заговорив:

—Ну й чоловік з тебе неспокійний! Пропадає десь цілими роками, а не встигне з'явитися, як зачинає бушувати...

—Мимоволі бушую, хоч би й не хотілося!—промовив Данило.—Я того “вартівника” давно знаю, ще з Трипілля...

—З Трипілля?!—аж зупинився Супоня.—І такий виро-док?!...

—Син поліційного пристава, чорносотенник, а тепер, як сам бачиш!...

—Гм... бачити,—бачу!—знизнув Супоня плечами. —

Бачу, але ніяк не розумію, як ти міг мене питатися про те, що я роблю?...

—О, це могло багато мені сказати!—промовив Данило. —Уяви собі, що тобі доручена кимсь якась важна справа, про яку ти взявби і так просто сказав би мені на radoшax, не звертаючи уваги на оточення!...

—Ну й що було-б?—спитався Супоня нерозуміючо.

—Нічого!—всміхнувся Данило.—Пішов би до дядькової хати, а я мав би доказ твоєї непевності...

—Ах, ось воно що!—скрикнув Супоня.—Хитрий хахол, нічого й казати! Але, товаришу, я також не ворона! Не забувай, що я щойно з Лукіянівки!...

—Не може бути!...

—Цілком може бути, як взяти на увагу, що я був затриманий на таємничих зборах, які були названі в протоколі арешту—червоними...

—Ось як?!... Це цікаво!... Цікаво також, яких ти тепер поглядів?...

—Який був, такий і zostався! Ти-ж знаєш, що я завжди був активним революціонером!...

—А як-же ти ставишся до українського повстанчого руху?

—Боже мій!—вдарився Супоня кулаком у груди. —Та я сам хочу піти до них!...

—Он, як?!—здивувався Данило.—А як-же тоді з червоними?...

—Дуже просто! Хай визнають наше право на нашої землі, як ми визнаємо їх право на своїй, а тоді ми — друзі! Як воля, —так воля, як земля,—так земля, як рівність працюючих, —так справжня рівність!.. Панувати московському робітникови над українським селянином так само нечесно якби український селянин захотів панувати над московським робітником! Насильства працюючого над працюючим не повинно бути, але мусить бути єдність між ними, бо в цьому вся сила революцій-

ної боротьби!...

—Так, це дуже добре, але треба рахуватися ще й з тим, що селян на Україні більшість і що інтереси їх зовсім інші, ніж інтереси московського робітництва, яке в революційній масі уявляє собою значну меншість...—сказав Данило.

—Я це розумію, а тому тільки й думаю про те, щоб цих дві сили зєдналися в одно ціле й могутнє тіло великого революціонера, який прямуючи шляхом революції до свого визволення, не міг би руйнувати, а тільки будувати... Тож подумати тільки, яке добро величезне моглоби бути в руках цього міліонного велетня і як би він міг захити з ним!...

—Знаєш що, товаришу?—перебив його Данило. — Як я бачу, то нам по дорозі! Говорити зараз багато не можу, а тому скажу коротко, що в мене все готове і я чекаю тільки слухного часу. Буде найкраще, коли ти як найскорше прийдеш до мене в Трипілля, а там уже буде видно, що робити... Тепер, як мені не сумно, а я мушу спішитися, бо раз те, що маю дуже велику справу а друге — боюся стрінутися знову зі своїм “земляком” на становищу гетьманського слуги, бо тоді мусів-би опинитися на твоєму місці в “Лукіянівці”, від чого малаб шкоду вся трипільська організація....

—Шкода! Дуже шкода, але нічого робити—сказав Супоня.— Йди і чекай мене! Я вже думав на Полтавщину до Шинькаря махати, але на щастя, стрінувся з тобою. Тепер-же прийдеться залишити цю думку!...

—До речі—озвався Данило.—Ти тепер з робітниками як, добре?...

—Ха-ха-ха!—засміявся Супоня.—Сам-же я робітник!...

—Так! Але-ж ти тепер не на заводі?...

—На Грєтеровському я вже давно не працюю — відповів Супоня.—За час мого перебування на заслання, там усе для мене чужим стало...

—А все-ж таки, деє працюєш і щось робиш?..

—В арсеналі організую товариство робітничо-селянської єдності!

—Чого-ж воно хоче те товариство?

Супоня аж почервонів і це було видно навіть при світлі ліхтарень.

—Та сказав-же я тобі раз!—відповів сердито.

—Ах, так?!

—Еге, так!...—Росповів-би ще де-що, але то вже не таке важне, щоб затримувати тебе...

—Ну, тоді всього доброго! Я справді мушу поспішатися... Гляди-ж мені, не гайся! Як що до чого, так зразу-ж до мене!—сказав Данило, зупиняючись.

—Всього доброго, всього!... Не турбуйся!... сказав — буду!... Ага!.. А я й забув сказати!... Сестра моя того.... знаєш.... на вулиці була.... тепер в лічниці.... Синоч мій давно вже там, звідки ніхто ніколи не вертався.... Помер скоро після мого арешту й заслання..

Зціпив кулаки й глибоко зітхнув.

Данило взяв його за лікоть правої руки й промовив:

—Товаришу мій! Проклята війна взяла в мене найдорожчого мого брата і тепер я живу його життям...

—Як, так?!—здрігнувся Супоня.

—Так!—сказав Данило.—Коли ми прощалися з ним в останній раз, то він зі сльозами на очах сказав: “Як що тебе там жде смерть, так хай ліпше вона мене візьме!”... А як пішов на фронт, то в перший-же день загинув, а я zostався жити його життям!....

—Чудне щось!...—замислено промовив Супоня.

—Так, чудне! Чудне, але справжнє! Живу його життям для того, щоб оправдати смерть його...

Глянули зі співчуттям один на другого і так розійшлися. —Розійшлися з певною вірою в своє недалеке майбутнє, страшне й криваве, але й велике і святе в своїй правді...

XII. ЗА ЧЕСТЬ І ПРАВО

Та плутанина думок, в якій весь час перебував Данило, зникла зразу, як тільки почувся з “центру” перший клич нової революційної влади. Заки насторожено-чуйними силами проходила чутка про Директорію, яка начеб-то прибула до Білої Церкви під захист коша Галицьких Січових Стрільців,— на таємній нараді трипільського повстанчого комітету, в який входили—Данило, Гонтаренко, Проць і Супоня, було вирішено негайно розпочати повстання. Тут-же було обрано повстанчий штаб, в склад якого ввійшли всі три товариші Данила, а він сам узяв командування всіми повстанчими відділами Трипілля і його околиць. Всіх, що вже числилися в рядах повстанців, було оповіщено, аби вони негайно збиралися у лісі, коло руїни старого палацу, звідки мали розпочати наступ на містечко. Перед тим, як братися за діло, він уже давним давно оглянув місцевість і вибрав для себе відповідні місця для позицій, на випадок ворожого наступу зза Дніпра.

В полудень була нарада комітета, вечером стали сходитися повстанці, а до ранку вже не тільки Трипілля, але й уся волость була очищена від ворога. Данило, виступаючи в Трипілля з трьома сотнями дядків у свитах і кожухах, навіть і не думав, щоби йому так легко вдалося подолати тих дві сотні сердюків та сотню Німців, які складали собою залогу Трипілля. Однак, як тільки заторохкотіли на трипільських горах, ще заздалегідь заховані кулемети і коли одночасно гримнули з лісу дві гармати, що з Лисянки дісталися сюди минулого літа,—в містечку склався такий переполох, що й нікому було думати про те, щоб своєчасно дати одсіч. На ранок коло волосної народньої управи розгортався повстанчий прапор, а на вулицях містечка аж кишіло селянськими свитами та кожухами. По складах, зупиняючись і обговорюючи кожне слово, читали відозву “товариша Данила”, яка була розліплена на всіх парканах і на стінах будинків. А Данило писав мало, але за те просто і зрозуміло.

“Товариші Селяни! Гукайте скрізь і кожному від хати і до хати, що вже настав останній час розплати! Вставайте всі боротися з панами, щоб знали, кляті, як то править нами! І знайте що як де лиш вдарить гвалтом дзвін там не повинно бути тюремних стін! Йдіть старі й малі за Землю й Волю, по-пробувати сил своїх в кривавім полі! Тоді, як пан впаде, повстане ваша сила, яка змагається за проводом товариша Данила”...

І покотилась луна визвольних кличів по хуторах та селах і повстало все, що виросло з родючого чорнозему і рушило слідом за товаришем Данилом, який ішов у перших рядах свого славного повстанчого лицарства і нещадно громив ворогів свого краю, віддаючи їм належне і за смерть Онуфрієнка, і за погибель даремну свого брата Олекси, і за те все, що тільки коли було заподіяно злого рукам роботящим...

Стоючи в замерзлих шанцях серед чистого поля і пильно вдивляючись у снігову далеч, де стояли насильники і їх прибічники, думав тільки про те, щоб як найскорше посунулося ліве крило фронту, де стояли Галицькі Січові Стрільці, на долю яких у перший-же день кривавого змагання випала найбільша вага його. Зелений слухав безупинне клекотання кулеметів і був певний, що ворог не встоїть. Разів два поривався він ударити просто “на багнети”, але головна команда стримувала його до “більш слухного часу”.

Тихого присмерку розійшлася вість сумна про героїчну загибель одного з кращих проводирів Стрілецтва—сотника Черника. Ворог не тільки-що втримався на своєму місці, але збільшив свої сили і став налягати на ділянку фронту, де стояли повстанці. В пільмі ночі закипів жорстокий бій, в якому здавалося, не було нічого иншого, крім жорстокости ворога і своєї впертости. Тільки завдяки цій впертости зберіглася сила віри і загартувався дух повстанчий для дальших змагань, хоч багато тоді наклали своїми головами. Було не в міру важко тримати на собі всю ворожу силу, але, сціпивши зуби, кріпився

і не думав про те, щоб відступати...

На світанку чорним валом приєхалися Хвастівчани.

— Ми трохи спізнилися... — сказали. — Кажіть, що робити?

— Бити! — коротко відповів їм Зелений і підкріпив ними Трипільців.

— Гей, гей! — загомоніли по всьому фронту. — Та-ж це вся Гайдамаччина встала!...

— Одних Лисянських нема! — озвався хтось.

— Лисянківці на Черкаси пішли... Там також чимало роботи... — пояснив хтось другий.

І третій хтось додав:

— Їх повів отаман Сатана, але той не такий як Зелений...

А Трипільці слухали та всміхалися:

— Наш отаман найстарший!...

Певність у свої сили і віра в перемогу витворила ту могутню силу, яка не могла встояти на місті й рушила вперед. Рушивши Зеленівців, а за ними й весь фронт потягнувся. Очищаючи від ворога село за селом і посуваючись усе вперед і вперед в напрямі Золотоверхого Києва, через два, чи три дні, — Зелений був уже під Голосіївським лісом, тим самим лісом, де колись вперше виступив прилюдно зі своїм словом і де вперше відчув жах невинно пролитої товариської крові.

Ворог опирався і без найменшої перерви закидав набоями всю ділянку повстанчої позиції. Повстанці в свитах і кожухах, здавалося, приросли до землі. Лежали тихо, наче каміння, і тільки тоді, як ворог робився надто сміливим і пробував наступати, це каміння порушувалося з місця і одним рухом руки відкидало його назад у ліс...

Міцнішав мороз, зривалися сніговиці, сильнішали дикі вітри північні, але ніхто не скаржився й не нарікав. Навпаки, що дня і що ночі до Данила прибували все нові і нові повстанчі ватаги, якими він зміцнював і поширював свій фронт. Був навіть один випадок, коли одну таку ватагу він наказав обеззброїти і вигнати, а її ватажка розстріляти. Тоді не було часу

судити та обсуджувати, а через те напевне ніхто не міг сказати — за що розстріляно його, але досить було того, що він мав намір зрадити. Пізніше вже, коли впала ворожа сила, із знайдених паперів штабу ворожої дивізії, якою командував Шкуратов, зясувалося, що Шабельник, як називав себе той отаманчик, дійсно був на послугах ворога. Зелений, як ніхто, чув і бачив усе, що було злого і нищив його з корінням. Ця чуйність стала ще гострішою з того часу, як він довідався що проти нього стоїть не хто инший, як Шкуратов. Дивно було те, як він з “варти” опинився в рядах війська, та ще й командуючим дивізією, але скоро те стало йому ясным, коли до його рук попався шпик з листом до Шабельника. Пізнав звідти все. Готувалася зрадлива річ. О півночі ватага Шабельника мала залишити фронт і перейти до ворога з таким заміром, щоб ворог міг зразуж вдарити в порожнє місце й напасти з потилиці. Тоді пригадав, що цей Шабельник ще з початку вступу до повстаючої організації, ніколи сам нічого не говорив, а все слухав, що кажуть инші, а тепер прийшов із сотнею молодих хлопців, усе бувших жовнірів, з яких ні один не вмів навіть говорити з повстанцями по людському. Прикликав до себе Проця й Гонтаренка, порадився з ними, а через годину—ні Шабельника, ні його ватаги не стало сліду..

Знав, що робив коли щось робив. Небезпека була усунена, але не можна було усунути всіх обтяжуючих труднощів. Зразу пригадав собі, що не дивлячись на свою численність, вони все ще не є переможцями. Не маючи гармат і не можучи відповідати ворогови на його безупинну стрілянину, що чинила великі страти, Данило став думати про рішучий момент. Випадок із Шабельником свідчив про те, що ворог має надію. Цю надію постановив знищити за одну годину і післав Супоню до арсенальських робітників, наказавши йому поінформувати їх докладно про мету боротьби і намовити залишити в арсеналі працю. Але ще Супоня не встиг повернутися зі своєї небезпечної подорожі, як почався останній і рішачий бій.

З наказу головної команди революційних військ, було кинуто на фронт ліпші сили й розпочато наступ. Коли тільки Данило довідався про цей наказ, то перший рушив з місця і було дивно почувати йому, що він такий звичайний і разом з тим такий дужий та сміливий. Сірі свити й зашмаровані кожухи здавалися живим валом, який відділився від самого ґрунту чорноземного й покотився на ліс з усією силою своєї незмірної ваги. Ще хвилина, ще мить одна і, здавалося, затріщать не тільки кости ворога, але й самі дуби столітні, за якими при- тайвся він...

Данило стояв у першій лінії і керував перебіжками в розстрільну. Над його головою розірвалися вже третя шрапнель, але він, цілком до того байдужий, захоплено думав про перемогу. Він уже зарані відчував її і його серце щеміло від незвичного чуття радості. “То-ж тепер усі тут!—думав він. — Григорійв, Шинькар, Балбачан, Ангел і я між ними, такий самий, як і всі—рівний, а всі разом — велика сила!... Ця сила може хоч кого побороти!...

І з незрозумілим жахом зауважив, що поруч цих думок, повстало в душі неясне передчуття чогось недоброго, яке вже десь недалеко і воно не забариться прийти й показати себе у всій своїй огидливості. Що воно таке і звідки саме?—годі було відгадати, але знов таки відчувалося, що воно страшне й жорстоке і несвідомо якомсь, шептав про себе:—“Хто зруйнує і розріжнить цю силу, той проклятий буде на віки!”... А сірі повстанчі ряди здвигалися зі своїх місць і посувалися все вперед і вперед. Механічно кидав словами команди: “Десята сотня, по десятках, перебігай!” І десять кожухів підводилось від намерзлої землі і, трусячи лапами, якомсь по медвежому перебігали полем і залягали вже на узлісся...

Навколо, як у кітлі, все кипіло й переверталось. Стріляли гармати, але вже тільки свої, бо ворожі давно затихли за браком набоїв. Супоня своє завдання, не дивлячись навіть на несподіваний наступ, як видно, встиг виконати своєчасно і ко-

ли нарешті всі ряди здвинулися з місця, й покотилися вперед могутньою хвилею, ворог не встояв і став тікати. Данило, як у сні, перебіг знайомий ліс. На узліссі перед тим виринуло на мить із-за дерева знайоме бліде лице, але він не зупинився перед ним і побіг далі. Перебіг через маленький яроч і вибіг на пригорок. Став і аж занімів: перед його очами стояв сам старий Київ. Радісно й привітно горіли маківки святої Софії, а за ним лава за лавою, без кінця і краю все сірі свити та руді кожухи... Здавалося, що сам чорнозем котиться на ворога і своєю масою загрожує загорнути навіть саме місто. Простягнув шаблю в напрямі міста і із усіх грудей скрикнув: —“Хлопці, вперед! Слава!”...

І зашуміло, заревло і двинуло вперед з нечуваною ще досі силою громове повстанче:

—Слава-а-а-а!... Слава-а-а-а!...

....І на вулицях старого Києва гордо замаяли селянські прапори з усім зрозумілим — “За Землю і Волю!”

XIII. СУМНІВИ ДІЙСНОСТІ

Зголоднілий за час повстанчої облоги Київ, радісно зустрічав перші селянські вози з харчами, які цілими валками стали прибувати на міські базари. Першими такими возами були—сорок возів з хлібом, які прибули з Трипілья в дарунок київським робітникам. Данило дбав про єдність сил і хотів, щоб селянство й робітництво, як мога ближче стояло одне до другого і спільно про себе дбали. Ще тоді, як його сотні перекотилися через ліс і він опинився на тому пригорку,—був уже певний того, що ворог не встоїть і знав, що Київ буде свій—як не сьогодні, то завтра, і післав до Трипілья післанця переказати, аби Трипільці подбали про своїх київських товаришів і зробили-б їм у день визволення, гідний селянської честі, дарунок. І Трипільці подбали і свій обов'язок виконали...

Під радісний гомін київських дзвонів, проходили вулицями незлічені ряди народного війська і душа Данила була сповнена несказанної радості й гордості за свій рідний ґрунт, який, повставши до життя, своїм свавільним рухом знищив останки тьми й неволі. Так здавалося йому ще й тоді, коли він зі своїми повстанцями стояв на софійській площі поруч коша Галицьких Стрільців, коли проголошувалася Соборність і Єдність Українських Земель від Кубані по Карпати, але інакші виникли в його голові думки, коли хтось таємний, чорний і підлий посіяв смуту в рядах одностайних і викликав вороженчу між людьми праці, борцями за щастя і волю...

Було-ж там ясно і зрозуміло для нього, що борючись в імення ґрунту, не можна було нехтувати його, але, однаково знайшлися такі, що свої справи поставили вище загальних і, замість сподіваного ладу,—розпочалися крикливі й безладні вибори до Трудової Наради, яка на думку тимчасових керівників цього великого руху, мала стати зверхнім органом влади Нової України. Сама основна засада цих виборів була настільки неясна і хистка, що знаходилося безліч можливостей для різного роду політичних комбінацій, чим і користувалися не тільки революційні партії, але й запеклі вороги революції, які ще не так давно йшли проти цього з карабіном в руках, а тепер мали певну можливість попасти до Трудової Наради, звідки вже не так важко було дістатися до влади і провадити свою роботу далі.

І загомонило в повстанчих рядах різно і трівожно...

—Щож робить головна команда?!... Куди-ж дивиться вона, що не бачить нічого?!...—говорили одні.

—Команда, як і кожний..—відповідали на те другі. — Воює собі помаленьку, тільки не за волю, а за мандати...

—Кажуть, що все Петляр винен!... Він буцім-то всіх революціонерів хоче розігнати і замість гетьмана стати....—гомонило за одним разом декілько схвилюваних голосів.

І виривалася чиясь голосна порада:

—Тоді не треба нам Петляра!... Ми собі другого Петляра виберемо, а цей хай собі—куди хоче!...

—Ге-ге!...—покашлював хтось затаєно.—Як ти його виженеш, коли він з Коновалом у згоді, а той все одно, що батько рідний зі своїми стрільцями...

—Ну, так що з того?!—гаряче вихоплювався з юрби новий голос.

—Спробуй, а тоді й побачиш!—спокійно відкашлювався затаєний голос.—Будуть битися, он що!...

—Ну, коли так, то чи не ліпше нам з червоними?! — гомоніло навколо.—То-ж не для того ми кров проливали, щоб знову пани...

В ті дні мало хто знав у місті, що таке спокійний сон, але Данило давно вже стратив спокій. Бачив і чув, як валиться ще не збудоване і грізні ознаки руїни не зникли й тоді, коли нарешті скінчилися вибори і зіхалася Трудова Нарада. Урочисто й поважно відчинилося її перше засідання, але скінчилося воно далеко не урочисто і не поважно. Виступили зі своєю заявою прихильники червоної революції і наче хто іскру вкинув. Заговорили всі, хто тільки вмів говорити і всі говорили обурено. Самостійна Україна!—громом лунало по місту, виривалося в поля й будило самих байдужих. “Самостійна, але яка?!”—вирвалося болюче селянське запитання й воно знайшло робітничу відповідь—“Радянська”!... І висунулися тоді зі своїх місць представники ситих і мудрих і голосно заявили: “Душу й тіло, а цього не допустимо!”... Зосталося непохитним одне лише слово—“Самостійна”!...

Та не довго прийшлося змагатися словами. Блискавицею осліплюючою пролетіла між повстанцями чутка, що Тарашанці до дому вертають, а з ними й червоні йдуть”... Згодом майже всі вже з ними: “Тарашанці всіх панів на порох стирають”.

Київ, як окріп у казані: гомонить, клекотить, аж перевертається. Скрізь і всюди з раннього ранку й до пізньої ночі одне і те саме: “Балбачан з панами”... “Григорійв за радами”...

“Шинькар з червоними”.... А в ночі світилося на небосхилах якесь дивне світло, гуркотіли десь далеко гармати і нечутними кроками скрадалася по під повстанчими касарнями тривога...

Побачив Данило, що в цім шумі він не зможе зберегти єдності своїх сил і, забравши всіх своїх повстанців, подався із ними до свого рідного ґрунту, до Трипілля. Тут він сподівався збільшити свої ряди свіжими силами і в затишу своїх Трипільських гір, спільно з Процем та Гонтаренком, обміркувати своє положення і намітити шляхи дальшої боротьби. А що ця боротьба буде і що він мусить у ній прийняти саму ближчу участь,—він уже знав напевне.

Рідне Трипілля стрінуло його своєю аматорською музикою, піснями і голосними криками: — “Слава товаришеві Данилові!”—вітало свого природного вождя.

В Трипіллі було тихо й затишно. Крім веселих пісень, ніщо не будило його спокою. Розташувавшись, Данило негайно взявся налагоджувати зв'язок з Ангелом та Соколовським, як двома визначнішими повстанчими ватажками, які завжди трималися в своїй поведінці його приказу і які заставляли всіх дрібних ватажків слухати його. Одначе ці заходи були вже зайві, бо події самі наспіли. Вони відчувалися вже в самому повітрі і дарма тільки прагла душа чогось ясного, коли навколо темніли обрії, а намічені шляхи ховалися в туманах негод... Думки, як гади чорні, розспірали собою череп і непокоїли мізок, але він пручався і напружував усі свої сили, бажаючи прийти до чогось певного і одноцільного.

Це певне і одноцільне бачив він у єдності боротьби селянства й робітництва за свої права, але разом з тим боявся, щоб не зосталася в залежності чужої, хоч-би й червоної влади, душа народня. Щоб обминути ту залежність, на його думку виходило так, що необхідно було самим іти шляхом червоної революції і тим самим осягти всіх своїх прав, не викликаючи ворожнечі з боку московських робітників. Іноді ці думки здавалися йому непевними і тоді він не спав і не їв майже, а

сновидою блукав по всьому Трипілью, відчуваючи ясно, що вже щось проте робить своє.... “Своє”, але не “їхнє”... Інакше був-би там, де тепер були “Галицькі Січові Стрільці” й инше військо... Та він там уже й не міг бути. Не міг бути навіть через оту випадкову зустріч і коротку розмову з Коньком, що сталася на переродні його відходу з Києва. Ця зустріч була одною з тих причин, що штовхають на все і рішають усе. Перше він міг зробити, але другого не наважувався ще й досі, коли про нього говорилося в головній команді, як про “бунтаря”. І одного разу коли до нього надійшли вісти про те, що в сусідньому містечку Кагарлику господарюють якісь стрілецькі сотні, що йдуть на Трипілья. Данило зрозумів, що починається те, чого більше всього він боявся, і знав, що інакше не могло бути, як тільки братня кров... кров брата за кров брата.... Як їдкі гадюки заплазували вздовж і впоперек його мозку, а серце забилося передчуттям неминучого, якого не хотів, але не мав права не хотіти... Досить було подивитися на вузенькі трипільські вулички і на ту сіру масу кожухів та свиток, яка ворушилася на них, щоб можна було пригадати про те, що він уже не свій, а належить їм усім і мусить змагатися за те, що дійсно могло-б визволити. І так прийшов до матері:

—Благословіть, мамо, за мужицьку волю встати!... Своїх панів тяти!...—сказав до неї, а вона тільки руки заломила:

—Ой, сину-ж мій сину!...

Підвела руку, хотіла перехрестити його, але враз заридала і, як мала дитина, присіла до долу.

—Як собі хоч!... Як хоч!...—виривалося крізь ридання.
—Підеш від мене, то проклену...

—Мамо?!—скрикнув здивовано, з глибоким смутком.

—Проклену...—сказала ще раз і аж до землі припала. —
Чи я не рідніща тобі за Україну люцьку?...

В той час у хату ввійшла Маруся. Зупинилася коло порога і вражено спиталася:

—Невже йдеш, Данило?...

Гострим ножем різнуло це запитання по його серці і він тільки зітхнув:

—Мушу!...

—А як-же я, Данило?—спиталася вона.—Адже-ж ми ма-рили власним...

—Нема ніякого власного, коли нема нічого загального!—сказав він якимсь дивно твердим і суворим голосом.—Ранійш загальне, а потім уже власне!...

—Ти не любиш мене, Данило!—промовила вона пригніченим голосом.—І матері своєї також не любиш!....

—Ах, для чого-ж так мучити?!—не скрикнув навіть, а просто заревів і так вибіг з хати.

Маруся з голосним плачем припала до грудей Оксани і так обое сиділи на долівці, як великі діти сироти, а Данило йшов до свого штабу і думав:—“який-же тут проклін може бути, або любов?!.. Що за міць така справді—сльози матері й нарікання Марусі?!... Невже вони не можуть зрозуміти, що для власного добра мусить бути добро й загальне?!... Що-ж, хіба я й сам не можу піти й віддати за народню волю все, що в серці й душі своїй маю?!”...

Припинивши трохи ходу, глянув навколо поза містечко й мимоволі зупинився поглядом на рідних горах, лісі й руїнах старих, що все були свідками його дитячої неволі й поривань юнацьких....

Глянув на ліс і згадав:

—Онуфрієнко... перший, білий, чистий сніг...

На руїни старі:

—Олекса рідний... жертва невинна...

Шлях стрілою в далеч, як і тоді, коли тікав.

—Ти не звів мене на....

І рішення, що вже давно мало свої початки в душі, освітило його саявом віри:

—Душу й тіло для Тебе, Україно люба, бо ти свята своїми мозолями чесними! За волю Твою, за визволення поневолених

дітей твоєї землі охоче йду навіть на страту й стану проти тих, що говорять мовою нашою, але противляться нам! Зітру на порох кожного гнобителя, який тільки схоче знати хлопа й пана!... Так мені, Боже Великий і Вкраїно Рідна, допоможи!..

Раптово відчув полегкість і спокій в душі, наче обновилося. Прискороною й бадьорою ходою прийшов до штабу, де вже застав усіх своїх товаришів—Проця, Супоню й Гонтаренка, лиця яких були чогось стурбовані.

—Що сталося?—спитався їх.

—Нас, здається, хочуть обеззброїти,—відповів Проць.— Тут посланець прибув від головної команди...

—Де-ж він?

—Чекає на дворі... Не хотів сидіти в хаті... очевидно, ходить та розвідується...—промовив Проць.

—Покличте його сюди!—сказав Данило.— Поговоримо трохи, може ще не все страчено...

Проць тільки-що встав і підійшов до дверей, як вони самі відчинилися і в кімнату ввійшов низенький, розкаракуватий, з хитрим лицем старшина з ознаками головної команди. Побачивши Данила, він підійшов до нього і, хитро всміхаючись, подав невеличкий листок друкованого на машинці паперу.

Данило в одну хвилину побачив, що цей аркушок паперу наказував йому негайно йти на допомогу регулярній армії під Ніжин, або розпустити своїх повстанців, а зброю передати сотникові Довгому, який має зістати комендантом Трипілля. Данило мовчки ще раз перечитав наказ і передав його Процеві. Але той ще й не встиг дочитати до кінця, як Супоня схопився з місця, вирвав у Проця листок паперу і вмить порвав його на дрібні кусники.

—Що ви робите?!—скрикнув посланець.

—Те, що й слідую!—відповів Супоня.—Коли ви йдете до загибелі, так ідіть собі, а нас водити за ніс не раджу!...

—У вас, пане добродію, бунт?!—насмішкувато звернувся посланець до Данила.

—Так, спокійно сказав Данило.—Бунт проти бунту! Можете собі йти...

—А зборя?—озвався посланець.

—Яка?—глянув на нього Данило.

—Та-ж та, що у вас!—сказав посланець.—Я сотник Довгий і мені доручено виконати наказ!

—За короткий ви для цього, сотнику, хоч і Довгим прозиваєтеся...—раптом підвівся з місця Супоня, але в той час почувся спокійний і твердий голос Данила:

—Ніхто ніякої зброї вам не дасть! Хочеться її мати, попробуйте взяти!...

—Це все?—спитався сотник Довгий.

—Все!

Посланець навіть не вклонився. Повернувся на закаблуках і так, всміхаючись чогось сам до себе, гордо вийшов.

—Бачиш, як вони носи задирають?—звернувся Гонтаренко до товаришів, але ті навіть і не слухали його. Дивилися всі на Данила, як дивно змінився він.—Стояв блідий, зі стиснутими кулаками, а очі так і сипали іскрами.

—Ну й що-ж?!—озвався він до них гірко, наче з докором.—Сталося!... Хотілоб-ся кривавими сльозами оплакувати отсю дурну сліпоту, яку вони називають свідомістю, так сліз не має! То-ж треба було тільки подивитися в лице цього інтелігента, щоб зрозуміти весь жах тієї сліпоти!... Бунтовщики, мовляв, мужички... Руїнники..

—Я це давно знав і казав!—промовив Супоня.—Сучасні інтелігенти нагадують мені наспівану добрим співцем грамофонну плястинку... Завів її і—співає собі...

—Так, то так!—раптом заговорив Проць.—Однак, треба щось думати!... Я, кажучи по правді, не сподівався такого кінця, як він стався....

—Якого кінця?—повернувся Супоня.—Кінця наймитства й прислугування амбітній сліпоті “ріднесеньких” панів?... До сто чортів і до бісової матері їх!...

—Так, це легко говорити!—припинив його Данило. — Але треба подумати, як би так нам тепер робити так, як наші діди й прадіди робили! Скличемо зараз велике віче і спільно обговоримо свої справи... Що віче каже, так мусить бути, хоч я особисто тримаюся того погляду, що зразу-ж мусимо довідатися про червоних і постаратися навязати з ними переговори... Про хід цих переговорів доводити до відома всіх повстанчих ватажків, щоби вони не думали, що ми зраджуємо, або робимо це для своєї користи....

—Гаразд!—озвалися Гонтаренко й Супоня.—Ворона вороні ока не видовбе! Робітник селянина, а селянин робітника не скривдять! Адже-ж робітники не дали ворогам набойів, як ми наступали і селяне не забули робітників, коли вони були голодні!...

—А як-же нам тепер з тими червоними? Чи визнають вони нас?—спитався Гонтаренко.

—Не треба нам про це й говорити багато, — зауважив Супоня.—Треба тільки звязатися з Таращанцями та Шинькарем, а там дамо наказ на села про ради і влада в руках самого народу!

—Ні, товаришу!—сказав на те Данило.—Ми мусимо зговоритися й згодитися на певних умовах. Першою нашою умовою—виборність рад і комісарів, другою—вільна українська культура, третє—земля народові без усяких тягарів і податків, крім тих, що потрібні для удержання свого уряду й розвитку культури. Далі, в цілому, вся Україна уявляє собою селянсько-робітничу радянську республіку, яка у всіх революційних діях спільна з усіма іншими республіками. Так само і з нашою організацією: вона в рядах червоного війська є самостійною і управляється своєю владою. Чи не так?...

—Мені здається, що зразу про це все не варто говорити, бо це може забрати багато часу—озвався Супоня.—Гадаю, що це все само собою станеться. Ручу, що так, а не инакше.

—Ой, Україно мамо! глибоко зітхнув Проць, що стояв весь

час осторонь якось.—А я вам скажу, що Москва не подивиться ні нащо... Я не хотів-би бути спільником нового лиха!...

—А чи не пішли-б ви, може в спільники старого лиха?—глузуючи, спитав Супоня.—Ні товаришу! Борися за народне право і Україна встане, а коли піде все на шлях одних гадань старих та мріянь панських, то не діждатися нічого... Хіба не бачили ви, як минулого літа вітали на селах гетьманських посіпак?... Аджеж напевне чули—“нам такої України не треба!”

—Так невже ви думаєте, що тільки з червоними?—враз запалився Проць.—Чому з ними, а не самі собою, з усіми повстанчими ватажками?...

—Це, товаришу, маємо в своїй меті!—заговорив Данило.—Тільки ми не бажаємо творити якусь прірву між тими, що працюють, не дивлячись на їх походження, бо, думаю, що революція кожному дасть належне йому... Наш народ, що перший підняв прапор революції, не може бути ображеним ні в якому разі...

Проць сумно всміхнувся:

—Я завжди з вами, бо ви сам народ, але мені чогось боляче... Буде кров... Хіба-ж я винен буду в ній?.... Мені здається, що тут ми сходимо на манівці і що України вільної не бачить нам ніколи...

—Що це?—повернувся до нього Данило.

—Зневіра, може?—суворо озвався Супоня.

—Як-же так?..—сумно розвів руками Гонтаренко.

Проць зітхнув і тихо промовив:

—Я не знаю й сам, що зі мною, але болить чогось душа моя.... Ніяк не розумію—як так іти проти своїх?....

—Своїх, кажете?—всміхнувся Супоня.—А ви хіба не бачили їх, як вони радилися на першій нараді Трудової Ради... Свої, то правда!.... Свої, тільки кожний своє думає.... Нема в них чуття народньої єдності, так чого тут довго думати!....

Данило в той час пригадав свою зустріч з Коньком, яка сталася в перший день нарад Трудової Ради. Між селянами в

чорних чумарках з Полтавщини й гупцями в мальовничих киярках десь із під Косова, сиділа невеличка громадка якихсь панків, серед яких сидів і Конько. Побачивши його, Данило враз пригадав собі Голосіївський Ліс і став думати,— якби так довідатися про те, якими шляхами він попав сюди? Але в той час Конько повернувся лицем до нього і впізнав його. Закивав до нього прихильно головою і хитро всміхаючись став щось пояснювати своєму товариству. Незнайомі панки цікаво повернулися в його бік і також закивали головами. Данило зрозумів, що вони хочуть з ним говорити, але навмисне не йшов до них. Тоді Конько встав і підійшов сам до нього.

—Скільки часу, як не бачилися! Що ви робите?—заговорив Конько.

—А ви, що?—спитався Данило.

—Я?!—здивувався Конько.—Хіба ви не знаєте, що я міністром?...

—Ви?—аж скрикнув Данило.—Ви міністром?...

—Так!—задовольнено сказав Конько.—Я міністром по мандату нашої партії трудової інтелігенції... Партія щойно на цих днях створилася і обстоює тепер військову диктатуру... Ви напевне нам допоможете...

—На жаль!—сказав Данило.—Партія Трудової інтелігенції мені цілком невідома, тим більше, що трудова інтелігенція давно вже йде рука в руку—коли не з міськими робітниками, тає із селянами....

—Ах, це ви про есерів та есдеків?!—засміявся Конько.—Ну, а що було робити націоналістичній трудовій інтелігенції?

—Йти разом з трудовими масами...—сказав на те Данило.

Конько знову засміявся і, нахилившись до Данила близько-близько, прошептав:

—Маси-масами, а слід думати й про инше... Слід думати про те, щоби створить заможню елясу, бо на чому тоді збудується держава?... Так-то!...

—Україна буде державою тоді, коли буде з народом!— гостро сказав Данило.

—А-а-а!...—захитав головою Конько,—значиться, ви із тих, що “земля і воля”... Плюньте...

Данило більш не слухав його. Повернувся й пішов до своїх повстанчих касарень. Поведінка головної команди аж надто добре стала йому зрозумілою. Тоді забрав усіх своїх одновірних і подався до Трипілля, а тепер діждався тут посланця від них.—Блискавицями перелетіли ці думки через його мозок і коли блиснула остання з них, він наче зі сну прокинувся..

—Скликайте негайно загальне віче!—сказав до товаришів.—Я-ж тим часом спишу наші умови для червоних.

Гонтаренко й Супоня наче тільки цього й ждали. Схопилися за свої шапки й шаблюки і миттю вибігли з хати, а Проць ще з хвилину постояв нерішучо на місці, але потім і він схопився і пішов слідом за товаришами. Данило, zostавшись сам, підійшов до стола і важко замислився.

—Ну, та годі!.... Що вже там!...—сказав він сам до себе і, взявши аркуш паперу, став швидко писати. Старе перо немилосердно скрипіло й раз у раз чіплялося за папір, але він не помічав цього. З кожним новим рядком, він ще більше відривався від усього оточуючого життя і бачив перед собою лише одну Нову, Вільну, Незалежну, Народню Україну, як-то марив колись,—з університетами й академіями, в зелених садах. І відірвався від своєї праці лише тоді, коли його покликали на віче.

На вічі було більше восьми тисяч повстанців з Трипілля, Хвастова, Лисянки й інших місць, і всі вони згодилися з Данилом, коли той одверто сказав свою, затаєну здавна, найболючішу думку про те, що “колись наші прадіди сами собі собою керували і вічами своїми навіть князів своїх обірали. Будемо й ми сами собою управляти і лад давати так, як то робили наші предки. А для того, щоб не було безладдю місця серед нас, виберемо з поміж себе одного такого, який нашим

отаманом був-би!"...

—Товариш Данило! Товариш Данило нашим отаманом!— залунали голоси.

Схопили Данила на руки і тричі піднесли його високо в гору над своїми головами, щоб усі могли бачити, "який він із себе"...

—А як-же з комітетом?—спитався Проць.—Раз усе важне буде вирішати віче, а його волю виконуватиме отаман, то тепер, здається, комітет зайвий!...

—Правильно! Правильно!—загули навколо.—Тільки перешкаджатиме в праці!...

—З комітету хай штаб буде!—крикнув хтось із юрби.

—Штаб!... хай буде штаб!...—загули знову навколо, але в той час Данило махнув рукою:

—Коли я отаманом, то я й керую всіми справами і складаю собі штаб, як сам знайду потрібним!

—Правильно! Правильно!—загули всі, махаючи шапками.—Отаман сам знає, що робити має!...

В той час виступив наперед Супоня і заговорив:

—Товариші! Тепер ми боремся за своє право і одноголосно вибрали своїм провідником найбільш значного між нами — товариша Данила. Але, треба нам не забувати того, що товариша Данила скрізь і всюди між робітниками знають як Зеленого. Таким він прийшов колись до нас на завод, таким був між нами і таким мусить бути тепер!... Назвемо його Зеленим не тільки через те, що він таким прийшов до нас, до робітників, а назовемо його ще й через те, що він від усіх вас, що зросли й вирости на зелених полях... Назва ця матиме пошану серед робітників і буде вабити до себе все селянство в будучому. Я вже тепер передчуваю, що ця назва стане колись гаслом революційного селянства, проводирем якого стає тепер наш товариш і отаман Зелений! І так—хай живе наш отаман Зелений!"

"Слава! Слава!... Слава!... Хай живе отаман Зелений!.. Хай живе!"....—загреміло по всьому Трипіллі і тисячі шапок

полетіли вгору, наче хмара знялася над морем селянських голів.

Данило стояв на якомусь високому столі і, кланяючися на всі боки, відчував у собі щось таке, що відчував колись на вершинах руїни старого палацу, коли оглядав звідти безкінечні рідні простори, які лежали навколо Трипілля такою тихою, такою сонною і такою непорушною масою... І було дивно якось почувати себе над цим морем людських голів, що нагадували собою такі-ж простори, але якісь нові й невидані, живі, й свавільно-бурливі.... "Тепер вони зі мною, а я з ними!"—думав він про себе...

XIV. БРАТ ПРОТИ БРАТА...

Вечером того-ж дня Супоня поїхав за Дніпро до червоних, яко посланець, а Данило з Процем сиділи в помешканню штаба й обговорювали своє становище. Болючою справою було те, що в близькому Кагарлику стояли на поготові їх бувші поплечники в змаганнях, а тепер вороги, з якими треба було щось робити. Вирішили заждати на Гонтаренка, який в той час переводив підрахунок повстанчих сил, від числа яких можна було робити належні висновки. На хвилинку обоє зітхнули. Проць устав і заходив по хаті, а Данило дивився на біложовтаве світло лямпки і згадував далекий північний фронт, де стільки витерпів і де стрінув оцього симпатичного, пориваючого й загадкового Проця, який тепер стояв перед ним блідий і схвильований, як його власне сумління. Почув у собі не то жаль, не то ніжність, і сказав:

—Скажи, Процю, невже всі Галичани такі?...

—Які?—зупинився Проць.

—Такі... такі вперті прибічники сильних?...

—Я не прибічник сильних, а прихильник дужих... тих, що від ґрунту і для ґрунту!...—гостро промовив Проць.—

Инакше, я не пішов-би від них!...

—Так, так Процю!... Ми ще мало знаєм себе... Ми тільки починаємо дивитися на світ білий і якось незвичайно бачити в нім самих себе...—сказав Данило.

—Як-же нам і знати себе, коли ми все на чужинців озирасмося?—промовив Проць.—Подумайте тільки, чи говорили ми на протязі всього літа хоч один раз про щось инше, як не про революцію, землю, волю, селянство та робітництво?... Чи говорили ми хоч раз про те, щоб примирити всіх своїх і повести до одного й свого?... Селянство—сила, робітництво—міць, але до цього потрібна і інтелігенція, що дає собою зміст.

—Так,—озвався Зелений,—на жаль, цей зміст не певний... Сам знаєш... Бачив сьогодні....

—Ех, бачив!....—зітхнув Проць—Бачив і хотів-би забути за те, що бачив!....

—Так!....—промовив отаман.—Хотілося-б забути, але як? Враз замислився на хвилинку й схопився:

—Знаєш що, Процю?.... Покличте ви кого небудь з варту та пішлить за пляшкою горілки... Давно пили... Розважимося трохи....

—А й справді!—засміявся Проць.—Я сейчас!...

Повернувся і швидко вийшов з хати, а Данило сів коло стола і знову згадав за післанця від головної команди, за Кагарлик, звідки готувався на нього напад своїх-же, і важко зітхнув:

. —Коли-б уже той Гонтаренко скорше приходив зі своїми відомостями!....

І, враз, його думи сполохано розлетілися. Десь далеко почувся якийсь дивний гомін, а потім чийсь швидкі кроки. Данило схопився й кинувся до дверей, як перед ним став на порозі збліднілий Проць і схвильованим голосом, заговорив:

—З наказу головної команди на нас вислано експедицію... Частина підійшла з боку Дніпра й уже на пристані, а друга частина десь у полі... З боку Кагарлика йде...

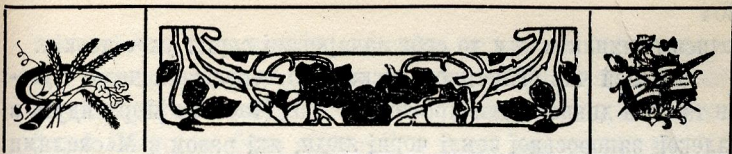
—Ах, ось як!—скрикнув Данило.—Ну, Господи благослови!... Схопив у руки карабіна і вискочив на двір. Перед його очами, як камінна скеля, вже стояла сотня повстанців у кожухах, цілком готова до бою. Підїхав конем Гонтаренко і сказав:

—Частина ворогів на пристани, а друга під селом... З боку Кагарлика...

—Кіннота, в поле!—скомандував Данило.—Піхотинці, за мною на пристань!...

—Слава отаманові Зеленому!—гукнули сотні кожухів і їх голос покотився луною по всьому Трипїллю, яке, як один чоловік, повстало враз зі своїм отаманом за своє селянське право...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

НЕПОБОРНА СИЛА

І. ВЕСНА БРЕНИТЬ

.... “Страшні часи настали на Україні”.... — сумно говорили старі діди, сидючи на теплих печах в затишних хуторах. Важко зітхали старечі груди, здивовано здіймалися в гору сиві брови й надаремно грозилися комусь довгі, кістляві руки...

Однак, ніхто не зважав на них, ніхто не слухав їх, бо хіба-ж можна затримати молоде вино в старих міхах, або загажити весняні ріки прогнитим торішнім листям?...

Ще не встигло заяснити як слід обновлене сонце, як забренило й загуло по всій Україні... Якась таємничо-велетенська сила заворушилася в ґрунтах чорноземних і затрясла ними від козацького Січеслава аж до галицького Станиславова... Задрожали нетерпеливо безмежні простори чорної селянської ріллі, затреміли не зорані обшари бувших панських ланів. по яких замислено ходили бувші сільські злидарі, облюбовуючи для себе “власну ділянку”...

Ще не розцвілося як слід, а вже все стало жити. В могутнім гомоні весняного відродження пробудилася селянська чуйність і в темні ночі, коли сизо-молошними випарами вкривалася сонна земля, поза клунами чулися якісь притишені шепоти, які нагадували собою — не то слова святих молитов, не то страшні прокляття...

А з півночі, сходу й заходу — непрошені гості. З окровавленими по лікті руками, з хижними очами, з ненаситними животами сунуть чорною хмарою на міста українські і оголошують на публичних майданах свої зрадницькі гасла, наді-

ючись прихилити тим до себе зачаровані серця українські...

І в цей час огнистою блискавкою перелітала через хутори та села дивна чутка про те, що “від Чорного Моря йдуть з далекої, запороської землі чорні люди, які разом з Москалями будуть українську землю ділити і селянських дітей синім огнем сліпати”... і насторожувалася селянська чуйність і міліони мозолястих рук грізно стискалися в кремені кулаки, будучи кожної години готовими до боротьби за своє право...

“Досить їм тут марою вічною стояти!”... — лунало по Вкраїні й слідом за гомоном неохопленої луни, здіймалися понад верхи найвищих дерев потворні голови димових велитнів і з розпучкою страшною товклися в небесну стелю, бажаючи втікти з полум'я незлічених пожеж “панських гнізд”...

“Досить терпіти!”.. — криком кричало на весняних полях щось велитенсько-сіре, грізно наступаючи на блискучі рейки залізниць, по яких уперто сунулися залізні потвори з чужинецькими прапорами...

І, часами, було чутно, як десь сміялася затаєна тривога...

Найстрашніший і найсильніший кат не зміг-би виточити стільки сліз і крові, скільки виточила тоді та дивна тривога...

Ходила вона тихо, як сон хоробливий, з міста до міста, від села до села, з хутора до хутора, і ніхто ніде не міг заглянути в її лице, щоб пізнати — яка вона саме, а тільки, коли чули її злодійські кроки, схоплювалися всі на ноги і тоді поспішно бахкали рушниці, торохкотіли кулемети і з напруженням важким гримали гармати...

Насторожена селянська чуйність уважно прислухалася до того, що вчора вечером сталася під Переяславом, а сьогодні вранці коло Хвастова, і в кожную годину була готова до того, щоб витягти із-за пояса тільки-що виточеного ножа і по саме держально затопити його в груди непрошеного гостя, звідки-б він тільки не з'явився...

Виходили часами за село. Йшли великими ватагами з міцно стиснутими зубами. Дивилися навколо себе і слухали, як тужно гудять пообривані драти на телеграфних стовпах у

чистому полі і як жалібно свистять десь у лісі свищики залізних потвор з чужинецькими прапорами. Повільно, неспішаючись, сунулися плуги за плугами, заорюючи залізничу колію “щоб і сліду не було ніякого”, а в той час за далекими кордонами, при яскравому світлі електрики чужі люди читали в своїх газетах “останні вісти з України” і дивувалися:

— Що за народ такий, справді?!

І ніхто нічого не знав і не розумів, крім одного отамана Зеленого, який добре знав — що вчора було під Переяславом і що сьогодні сталося коло Хвостова. Знав добре, для чого зрікся своїх і пійшов із чужини... Знав це кожний військовий побратим його і вірив, що знають це мільйони українського селянства, яке поставило на сторожі своїх прав, свою чуйність...

І в той час, як десь далеко в п'ятій весняної ночі гримали гармати й палали обрії, поза клунами нечутними кроками ходила селянська чуйність і стискаючи в руках гостру косу, або зіржавленого обрізка, пошепки говорила з собою:

— Ви спите, куме Степане?..

— Ні, не сплю, куме Іване!..

— Ви чуєте, куме Степане?..

— Чую.... чую, куме Іване!..

— Ви, той... Ви як, куме Степане?..

— Як і всі, куме Іване!..

В селі тихо. В хатах сонно. Але, коли в полях заторохотить кулемет і почується крик непевний, поза клунами так і загомонить:

— Ви не знаєте куме Степане, що-б це могло бути?

— Повстанці, куме Іване, повстанці!..

— А чи не Зелений часом?..

— Та ніхто инший, як він з ними!..

— Ну, а ми як?..

— Збіраймося... Збіраймося....

І так із ночі в ніч по всій Україні... Все прислухається, все шепочеться та змагається, переконано вірячи в непобор-

ність тієї сили, яка повстала з ґрунту і яка в найстрашніший час терпіння не залишила його, а змагається за нього...

Голосно лунають по Україні звучні гасла боротьби, а разом з ними непереможно нова весна бренть...

II. НА ВАРТІ

Ніч. Темно. Навколо ліс шумить.

Зелений сидів на пеньку коло огнища й замислено дивився на вогонь. В той час до нього підійшов низький, кремезний, як викорчуваний дубовий пень, якийсь дядько в старій московській шинелі і дранному картузі. Взявши "під козирок", він ніяково заговорив:

— Так, що, пане отамане, про нас уже знають... Вивідали...

— А варту виставлено? — спитався отаман, неповертаючи голови.

— Виставлено, але...

— Але, що там ще?

— Бачите, люди так потюпилися, що й на ногах не держаться... Тут, пане отамане, баби прийшли, то може-б так ці поставили?..

Голосний регіт залунав навколо огнища і десь із півми почувся чийсь грубий голос:

— От, так чудасія!... Самі спатоньки, а бабів на варту!... Ха-ха-ха!..

Дядько понуро глянув у бік грубого голосу й заговорив знову:

— Так, що баби, значиться, самі найстоящі і варта з них буде цілком добра...

Коло огнища знову залунав регіт. Зелений нахмурився, але не сказав нічого. Дядько сплюнув на вогонь і враз сердито ліг на землю.

— Що я, регулярний, чи що таке? — заговорив сам до

себе. — Ніг під собою не чую від того проклятого походу, а тут ще й варт пильнуй!..

Червоне полум'я догораючого огнища скупо освітлювало його кругле, рябе від віспи, з маленькими вусами й ріденькою борідкою, кирпате лице. Як зачарований, дивився він на вогонь, схованими під козирок, невидимими очами і його лице робилося страшним і загадковим, як у казкового печерного ігнома, який намагається закохати в себе лісову мавку.

— Ви, дядьку Пилипе, робіть так, щоб добре було... — озвався нарешті Зелений. — Як що ті баби хочуть стояти, так поставте їх...

В той час ізза кущів вийшов Проць і сказав:

— Мені здається, що треба було-б побудити всіх і заставити їх вартувати себе.

— Ні! Краще я вже сам піду! — почувся з кущів тоненький голос і до огнища підійшов малий, літ чотирнадцяти, босий, в залізній касці і з карабіном в руках, блідолицій хлопчина.

Зелений пильно подивився на хлопчика і сказав:

— Ти, дитино, лягай спати...

— Але-ж я ще від самого Переяслава ні разу не вартував! — заперечив хлопчина, скрунувши головою.

— Нічого! Ще навартуєшся...

— Так я можу йти? — півзапитуючо промовив дядько, встаючи з долу й беручи "під козирок".

— Можете... — хитнув головою Зелений. — Глядіть тільки, щоб варта в порядку була...

Дядько повернувся на закаблуках і зник у темряві. Зелений довго дивився в його слід, а потім повільно повернувся до Проця:

— Ну, як там з нашими розвідками та зв'язками? Є які вісти?

— Поки-що, нічого нового... — півголосом відповів Проць. — Прийшли баби з Канева... Їсти принесли хлопцям... Кажуть, що дві дивізії червоних прибуло туди... Один полк

пішов понад Дністром, щоб заскочити нас...

— А з Білою Церквою як? — спокійно і так-же тихо знову спитався Зелений.

— З того часу, як ми наполохали їх у Хвастові, вони все на чеку... Лисянські хлопці кажуть, що тепер у Білій Церкві не менше двох полків буде, а крім того чотири сотні малярської кінноти...

— Нічого собі... — промовив Зелений сам до себе. — Виходить так, що ми майже в їх руках.... Не треба нам було з тим Шинькарем воловодитися та дарма витрачатися на ледачу Переяславщину... Гм.... Тепер треба щось видумати і то негайно....

— Я гадаю, що було-б найкраще, як би зараз вибралися звідси... — почав був говорити Проць, але Зелений узяв його за руку.

— Тихо з цим... — промовив. — Люди потомлені і ще не знати, як то з набоями та харчами....

— Харчів у Жидів дістанемо! — раптово почувся з кущів грубий голос.

Зелений суворо, нахмутив брови, а Проць озвався:

— Хто там такий мудрий?

— Хіба тобі не все одно, хто-б він був? — відізався грубий голос. — Мудрий він, чи дурний, аби лише діло робив!..

— Хто це, справді? — повернувся Зелений до Проця.

— Та це той дяк, що в Переяславі пристав до нас, коли ми не поладнали з червоними — відповів Проць.

— Майте його на увазі — тихо сказав Зелений. — Він, здається, погромщик...

— Нічого! Не турбуйтеся! Я вже давно його бачу.... Сьогодні помітив, що коли ми тільки вдерлися в Канів, то він зразу-ж до жидівської крамниці метнувся... Я зробив вигляд, що не бачу його....

Грубий голос переяславського дяка, як видно, припав декому до сподоби і між кущами почувся стриманий гомін:

— Правду чоловік говорить, бо де-ж таки видано, щоб отак жити і нічого не їсти!.. — говорив якийсь хрипкий голос.

— А вам, дядьку, хіба мало того, що нам самі дають? — почувся дзвінкий голос малого повстанця.

— А хібаж і старці які, щоб жити з того, що нам дають з ласки своєї? — озвався Переяславський дяк. — Хіба-ж можна так, щоби страждати і без усякої користи?... От і в цей час, добрі люди давно вже сплять собі, тільки одні ми товчемося, як той Марко у пеклі!..

— Тихо, дяче! — заговорив хтось із Трипільчан. — Не забувайте за те, що ми боремося зовсім не за тих, що тепер сплять, а за тих, що не можуть спати і, може, вже стонацятий раз виходять за село нам на зустріч!..

— А що мені до них, коли мій живіт порожній?.. Вільному — воля, спасенному — рай, а мені всюди добре, де тільки рука руку мие!... — примиряючо вже сказав дяк і на мить між кущами стало тихо.

Зелений легенько торкнув Проць в бік.

— Чув? — спитався тихо.

— Та, вже... — так-же тихо відповів Проць.

— Це свідчить, що за час нашої спілки з червоними коло нас назбиралося чимало всякої всячини, яка дуже непевний вигляд має... — сказав Зелений.

Проць нахилився і зашептав:

— На мою думку, того переяславського дяка треба було негайно “пустити в росхід”, як то кажуть наші недавні спільники...

Лице Зеленого скривилося болючою усмішкою. Махнув рукою:

— Даремна річ! Цим не pomoжеться! Потім не треба забувати того, що в свій час цей самий дяк був для нас корисний... То-ж він показав нам таємні стежки в переяславських лісах!..

— Ну, так що-ж тоді?.. Терпіти, чи що?.. — безпорадно

розвів Проць руками.

— Передовсім мусимо ясно зазначити собі, що маємо робити далі?.. Треба знати, якого берега триматися?.. От, зі своїми не поладнали, бо не могли поладнати, а з Москалями, навіть такими самими, як і ми, селянами та робітниками, бачиш уже сам, що вийшло!... Коли ми точно намітимо собі свою мету, то тоді зможемо вимагати того всього, що називається товариськими обов'язками, дисципліною і послухом старших!.. Наразі треба лише опіратися на тих, що були з нами ще з Трипілля...

— Ну, а що робити, коли нових у тричі більше, ніж тих, що вийшли з нами із Трипілля?..

— Про це буде в нас мова, як повернуться Супоня й Гонтаренко... Що, ти не чув, їх ще немає?..

— Ні, пане отамане! — відповів Проць — вони, напевне, десь о півночі будуть, як зайде молодик і стане цілком темно...

В той час у кущах голосно зашелестіло і при світлі вогнища показався верхи на спітнілім коні Гонтаренко. Підхавши до Зеленого, швидко зіскочив з коня і, нахилившись, став щось тихо говорити. Зелений уважно слухав і його лице ясноло, робилося живим, а очі спалахували розпаленими вугликами. Нарешті він нетерпеливо хитнув головою і сказав:

— Тоді ви зараз-же перевірте варту, а ти, Процю, обійди тихенько весь табор і скажи, щоб збирались на раду... Крім того, скажіть, щоб всі були готові до походу!... Після півночі на Умань!..

— На Умань?! — здивувався Проць — так несподівано?!

— Кажи, як я сказав! — нетерпеливо озвався Зелений — через годину щоб усі були тут, крім одних вартових!..

Проць не кажучи вже ні слова, повернувся і бігом побіг у гущавину ліса. Гонтаренко сів на коня і подався слідом за ним Зелений zostався сам і замислено став ходити навколо вогнища. Денеде з кущів цікаво підводилися голови сонних

повстанців, які тільки що пробудилися і тихо говорили між собою:

— Чули?.. Нарада буде... Здається, на Умань підем....

— Яка там нарада серед ночі!.. Просто червоні близько...

— І треба було з ними зариватися, дідько-б їх узяв...

— Ну й життя наше.... Сто раз гірше від того, що в регулярній армії, яка-б вона не була...

— Як би так на тебе регулярна дисципліна, то не патякав-би такого своїм дурним язиком...

Е....знаємо ми тих регулярників.... Вони тільки добре втікати вміють...

— Все-ж таки їм ліпше, бо вони спокійніше собі живуть і ніхто їх ні на які ради нескликає серед півночі...

— Не скликає, а як баранів, жене... Пан отаман напевне знає, для чого скликає....

— Гм... Пан отаман.... пан отаман.... Спочити не дасть від самого Переяслава....

— А хіба від того гірше стало...

— Та вже-ж і не ліпше.... Чорт-би....

Зелений ходив і думав про те, що йому щойно сказав Гонтаренко. Виходило так, що його мрії про одноцільний народний фронт начеб-то починали здійснюватися. — Головне, — думав про себе, — що фронт регулярної армії починає зміцнюватись. Колиж ще прилучаться Галичани, тоді напевне можна булоб просто на Київ... Тільки, як-же тоді з нами?.. Адже-ж були вже раз разом, ну а тепер?.. Що-ж тепер?.. Тепер?....—і з тривогою починав знову думати про Супоню, який ще позавчора вибрався у Київ до арсенальських робітників, щоб переказати їм про непорозуміння з червоними і просити допомогти боротися з ними. — Що то ще робітники скажуть? — ворушила мозком болюча думка. Ненароком узявся за шаблю. Була холодна і вгька, як тоді в голосіївському лісі, коли наступав на гетьманців. Зупинився й жадібно став дивитися в лісову темряву, наче там мали заблищати золоті маківки святої Софії. Зітхнув і враз згадав, що вже незаба-

ром Великдень і що в Трипіллі вже писанки пишуться. Мати також певне готується до свят. До церкви ходить. Поклони кладе низькі. Молиться... І дивувався сам із себе, звідки такі думки беруться і нічого не міг собі відповісти. Підійшов до вогнища взяв дотліваючу головешку і, отак, без усякої мети, з усієї сили вдарив нею об стовбур поблизького дерева. Головешка вдарилася і розсипалася роєм маленьких вогників.

— Іскри, іскри сиплються... — несвідомо наче, промовив сам до себе.

— Бачите, як наш отаман сердиться!... — шепталось в кущах.

В той час до Зеленого підійшов Проць і, бачучи його таким чудним, голосно кашельнув.

— Ах, це ти?! — швидко повернувся до нього Зелений. — Ну, як там з радістю?..

— Через пів години всі тут будуть...

Купці заговорилися й зашелестіли. Весь ліс, здавалося, віджив і з усіх боків стали виринати якісь чудні постаті, які при світлі вогнища нагадували собою казкових привидів. Чим далі їх ставало все більше й більше і, дивлячись на них, Зелений всміхався лагідною й люблячою усмішкою, як колись до своєї матері.

Повстанці сходилися одягнені й озброєні, цілком готові до бою, як то вчив їх не раз сам отаман, кажучи: “шабля — жінка, а рушниця — мати. Тримайся їх, як воша кожуха тримається, бо як не втримаєшся, то сам загинеш!”

Навколо вогнища стало тісно і весело. Лиця всіх були стомлені, але ясні очі свідчили про бадьорість.

— Як себе чуєте?! — голосно спитав Зелений. Чи все з вами добре?! Чи відпочили трохи?!..

— Чи відпочили, чи не відпочили, але ноги ходити хочуть... — сказав дядько Пилип, який тільки-що змінився з “чергового надглядача” за вартою.

— А тобі все-б ходити, мужицька пико! — почувся десь із заду грубий голос переяславського дяка.

— Було тобі, дяче, не кидати своє життя ледаче! — за-
сміявся якийсь парубок у синій чумарці і з двома пістолями
за поясом. — А раз назвався раком, таж ліз у торбу!..

Проць нахилився до Зеленого і промовив:

— А дяк усе каламутить...

— Покличте-но ви його сюди! — сказав Зелений.

— Дяче з Переяслава, ходіть-но трохи ближче! — го-
лосно покликав Проць.

— Мені і тут добре! — прогукнявив дяк із пійми.

— Вас отаман кличе! — крикнув Проць.

— Я сам собі пан і отаман.... — почав був щось говори-
ти дяк, але в той час серед повстанців наче луна залунала:

— Що?!.. Що?!.. Ах, ти!.. У-у-у!..

І слідом за тим до ніг Зеленого, як величезний мяч, бух-
нувся дебелий, з рудою бородою і маленькими хитрими очи-
ма, незграбний чоловік. Помалу, неспішаючися, він під-
вівся на ноги і став обтрушуватися:

— Сказано, прості мужики... — промовив понуро. —
Кидаються...

— Сідайте ось тут! — показав йому рукою Зелений на
той пенючок, де перед тим сам сидів.

Дяк недовірливо глянув на нього з підлоба і сів мовчки.

Повстанці зареготалися.

— От, худобина, дарма що дяк!..

— Кожний сам собі пан.... Чого ще там?.. — згідно про-
мовив отаман, придивляючись до понурої постаті дяка.

— А хіба-ж вони знають це? — озвався дяк. — Їм усе
одно, щоб не робити, аби лише робити...

— А тобі як, дяче? — спитався хтось із гурту

— Мені все одно вже, раз я тут! — озвався дяк. — Як
би було яке догідніше місце, то не сидів-би з вами!..

— Ах, так ось чого він тут крутиться?! — почулися нав-
коло обурені голоси.

— Тихо! — гукнув Зелений. — Чоловік, може, щось до-
бре хоче сказати...

Дяк хитро зіщулив ліве око, подивився так навколо себе і, вже цілком сміливо, став говорити далі:

— Казали мені в Ангела, що в Терпили, чи то пак у Зеленого, не життя, а безкінечна м'ясниця.. Ну й надало-ж мені в тому проклятому Переяславі піти до вас! Думав, що й справді тут щось таке є. А тепер бачу, що Зеленому навіть і не снилося те, що Ангел має... Сплять усі, де прийдеться, їдять те, що добрі люди дадуть, а про те, щоб як слід погуляти, ніхто й гадки не має...

— Як то так, погуляти? — стримано спитався Зелений.

— Звичайно! — засміявся дяк. — Зайняли яке небудь містечко і зразу-ж контрибуцію на нього... Тоді всього буде досить, а то все Україна та Україна якась....

— Мовчи, гаде! — раптом кинувся до нього Проць.

Дяк враз сполотнів і злякано залепетав:

— Чого-ж ви того? Я тільки той.... порадити хотів.... мене в Переяславі сам катедральний протоєрей слухав і....

— Мовчи! — почулися звідусіль обурені голоси і чиясь дужа рука з костурбатими пальцями, сміливо смикнула його за бороду.

— Зоставте! Не треба! Я гадаю, що він і сам піде від нас! — промовив Зелений.

— Піти, я звичайно, хоч і зараз, можу, але хто мені за три тижні моїх митарств заплатить? — посмілювався дяк, почувши отаманів голос. — Самі знаєте, що я тепер вертатися до Переяслава не можу...

— Ну, що ви на це, пане отамане! — повернувся Проць до Зеленого.

— Я думаю, що ліпше всього буде зробити так, як товариство скаже... — промовив Зелений.

— На гиляку, гада такого! На гиляку! — загомоніло в лісі. Дяк покотився перед Зеленим на землю і заскиглив:

— Я не знав, що у вас такий звичай!... Я не буду більше!.... Я й так піду собі!....

— Дядьку Пилипе! — гукнув Проць. — Візьміть цю духовну

особу і відпровадьте її до гарматчиків.... Хай там побуде до завтра, бо тепер нам не до цього...

—А ну, дяче!—сказав дядько Пилип, виходячи з гурту.

Дяк був чоловік дужий і хотів було пручатися, але до дядька Пилипа підбіг ще парубок у синій чумарці і вони разом потягли нещасного проповідника погромів у темну гущавину ліса, де стояли заховані гармати.

Зелений спокійно загорнув цигарку і повільно став курити. Повстанці затихли і напружено стали стежити за кожним його рухом, хоч він був такий, як і завжди, дарма, що це був перший випадок такого скорого суда і розправи над одним з повстанчої громади.

—Паршива вівця череду заразить і сама згине...—сказав поважно дядько Пилип після того, як відпровадив дяка до гарматчиків.

—А так, так!....—згідно відповіли йому декілько чоловіка, а решта затаєно мовчала.

—От, чи зроблять тільки так, як товариство бажає?.... Чи не пустять його часом оті гарматчики?—озвався хтось невидимий із кущів.

Всі цікаво повернулися в той бік, звідки почувся голос, але в цей час увагу всіх звернули — Гонтаренко й Супоня, які швидко протискалися крізь повстанчі ряди до отамана. Зелений, побачивши їх, зрадів наче.

—Нарешті!—промовив він, цілуючися з Супонею.— Ну, що, як?...

—Робітники за нами і будуть допомагати нам!—коротко відповів Супоня.

—Набої дістали?

—Чотири вози...

—Де вони?

—Пішли до Уманя, як було сказано вами...

—А відозви?

—Їх можна буде друкувати стільки, скільки буде по-

трібно...

—Ну, от і чудово! А тепер про це все поговоримо всі разом...

—Для чого?—схопився Супоня.—То-ж ще маєм час!... Зелений всміхнувся:

—Якраз ми вже не маємо часу... Хіба ви не знаєте, що сьогодні вранці на нас був напад?...

—Так, я чув щось таке, але мені переказували, що начебто ви ходили на Канев...

—Ходили, відбиваючи їх!—сказав Зелений.—Вечером до них наспіла велика сила допомоги і тепер вони нишпорять навколо лісу та вздовж берега, щоб заскочити нас тут. Я дивуюся, як ви нічого цього не знаєте досі?...

—Я так поспішався...

—Ну, а Гонтаренко вам не казав нічого?

—Ми щойно стрінулися... Цікаво, що сталося тут у вас?...

—Нічого особливого, крім одного..—сказав Зелений. —Одного того, що ми тепер самі, зовсім самі!..

—Я не чую, щоб ми були вже такими самотніми, як ви кажете!—раптом спалахнув Супоня.—То-ж робітники з нами!...

—Так! Робітники з нами, але чи багато їх?! Ваші надії на червоних, товаришу, не виправдали себе і це ви самі бачите! Мало того, ми втратили звязки з усіма окремими повстанчими відділами і тим самим ослабили себе!...

—Що-ж робити?!—вражено промовив Супоня.—Одне тут можна сказати, що революційних випадків нічого боятися!

—А хто-ж їх боїться, товаришу?!—гостро сказав Зелений.—Революційні випадки, як ви кажете, залежать від нас самих! Коли ми помилилися раз, то вже другий раз не повинні помилятися. Сталося так, що знову zostалися самі, тож мусимо щось таке робити, щоб зміцнило нас!...

—Я вас, отамане, не зовсім добре розумію! — промовив Супоня.—Що-ж тепер може нас зміцнити, як не зброя?...

—Яка зброя?

—Та, що дали нам арсенальські робітники...

—Як бачу, то ви мене не розумієте!—сказав Зелений.—

Мати зброю, це не значить—мати силу. Зброя в руках Переяславських дяків може бути страшною тільки для безоружних. Мало також того, щоб тільки боротися й боротися, а мусимо одночасно й творити... Мені здається, що зібравши в одно всі повстаючі сили, зможемо заставити Національний Уряд Республіки піти на зустріч народним бажанням, а тоді поруч регулярної армії Республіки стануть повстанчі лави, яко сила самого ґрунту...

—Ну, а як же тоді з генералами?—спитався Супоня.

—Суть, товаришу, не в тому, хто командує під час бою, а в тому, ким і проти кого командує він!—сказав Зелений.—Зрозуміла річ, що повстанче військо не може бути сліпим знаряддям в руках головної команди, бо для цього воно є занадто революційним. Та про це все ми ще поговоримо, а тепер...

Повернувся лицем до повстанчої громади і голосно заговорив:

—Панове товариство! Самі знаєте, який непевний час переживаємо, а через те хочу вам слово сказати своє!..

—Просимо!... Просимо!...—загуло в лісі.

—Але раніш, ніж маю до вас промовити хоч одно слово, хотів би я знати, чи багато є між вами переяславських дяків?..

—сказав і знов озирнувся. Ліс шумів, а повстанці мовчали.

—Ті, що прийшли до мене з метою пожитися чужим добром, мені не потрібні!—заговорив Данило далі.—Кликав і кличу тільки тих, що відчують кривду над собою і домагаються волі і права на своїй землі! Чи так я сказав, панове товариство?...

—Так пане отамане!—загукали Трипільчани, виступаючи наперед. Очі Зеленого засяли. Стиснувши в руках шаблю, вирівнявшись, не говорив, а кидав словами, як камінням:

“Чи пригадуєте собі той час, коли ми одностайними силами зломали міць залізних німецьких багнетів?! Як що при-

гадуєте, то мусите знати, для чого то робилося! Далі, чи пригадуєте, як ми залишили Київ і пішли до Трипілля?! Як що пригадуєте, то й знаєте, що робили ми це не з лихої волі, а з чистоти серця, як того вимагала наша велика віра!”

—Правильно! Правильно, що й казати!—почулися голоси з півми.—Нам не треба панів та генералів, а тим більше,—заморських!...

“Так!—з притиском сказав Зелений.—Нам нічого було кланятися якимсь там Французам та Румунам, коли ми власними силами повалили Німців... На жаль, наші керманичі тоді не розуміли цього і, захоплені вигадками свого вченого мозку, не хотіли рахуватися з нами... Самі знаєте, чим кінчиться їх справа у Києві, а тому про це не треба довго говорити... Згадаю хіба ще про те, що отаман Григоріїв, який командував регулярною дивізією, також не зміг далі витримати і на власну руку викинув тих всесильних Французів у Чорне Море... Виходить, що не ми одні знайшлися в такому положенні до Національного Уряду Республіки... Досить буде сказати, що той уряд власними руками відірвав себе від ґрунту і тим самим поставив нас на роспутті, як того казкового багатиря між трьома ворогами... Чи чули ви і чи знаєте, що проти нас іде не одна тільки Московщина, а ще й Польща та Румунія наслідують!... Тут найбільшою нашою зброєю в боротьбі з цими ворогами є наша віра в свої власні сили!... І доки з нами буде ця віра, доти нам будуть не страшні ніякі вороги і доти будемо справлятися з ними!...

—Чому ні?!... Ще такого перцю задамо їм!—несподівано вигукнув на всі груди дядько Пилип, що стояв у перших рядах.

—Тихо!—потягнув його хтось із заду за полу.—Чого репетуєш?.... Зелений на хвилину зупинився. Обвів поглядом ряди знеможених лиць, на яких палали тільки одні очі, і заговорив далі:

“Дні наші в походах, а ночі в сторожі... Змагаємося за

всіх і вартуємо всіх, а навколо нас тисячі небезпек, які щогодини загрожують нам загибеллю... Навіть у цей час, коли я говорю до вас, ворог звідусіль оточує нас, наміряючись зробити несподіваний наступ... Ще не так давно ми думали, що цей ворог зі сходу, який так хвалиться своєю волею, не є нашим ворогом і що ми з ним можемо стати друзями... Однак, ви знаєте, що всі наші правні домагання, про які ми говорили ще перед своїм виступом у Трипіллі, ними рішуче відкинуті. Один наш відділ у Хвастові хотіли обеззброїти і добре сталося, що він їх обеззброїв... Нас затягли на фронт проти якогось там бунтаря Шуби, а коли ми справилися з ним, то в Переяславі самі напали на нас!... Тепер ми знову майже оточені ними і в цей саме час нам необхідно вирішити, як бути далі?... Ця ніч мусить бути останньою в тому безладному змаганню, яке ми вели досі і зі сходом сонця, кожний з нас мусить переродитися і зрозуміти, що з переяславськими дяками нам не по дорозі... Цим я хочу сказати те, що годі нам уявляти собою якусь збірну ватагу паливодів та горлорізів, а мусимо створити міцне і стале ядро, навколо якого моглаб скупчуватися вся мужицька повстанча сила, яка, некидаючи коси і плуга, одночасно булаб з нами... Передовсім, установлюється міцний зв'язок між усіма окремими повстанчими загонами на обох берегах Дніпра і з цього часу ніхто з них, без крайньої на те потреби, не сміє виступати на власну руку, не повідомивши мене, або Центрального Повстанчого Комітету, який має утворитися при штабі Армії Республіки..

—Як то так?!—раптом заговорив Супоня.—А як-же тоді з владою рад?!...

—Влада рад тоді лиш може бути, як вільна Україна стане!—твердо промовив Зелений.

Гонтаренко і Проць ніяково переглянулися поміж собою, а ряди повстанців захвилювалися й загомоніли:

—Як-то так?!... Як-то так?!... Знову з ними?!... Знову до заморських панів поведуть нас кланятися?!..

Очі Зеленого заїскрилися. Стиснувши зуби, стояв і слухав того гомону, нічого неговорячи. І коли, нарешті, той гомін трохи зтих, він заговорив знову. Наче гвалтовий дзвін відзвонював:

—Ех, ви!... Сила ви чорноземна, а деж ваша віра в себе?! Як вам не сором і не стид думати, що я, Зелений, ваш мужик, духом і тілом, кість від кости вашої, захочу кривити своїм сумлінням і поступатися чим небудь на користь панів? Ні, справа тут зовсім инша! Справа в тому, щоб скерувати всі сили до одної мети, а ця мета є Самостійна Україна. І коли я тут згадав про Національний Уряд, так тільки через те, що він крім одної голосної слави зверхника нашої боротьби, більш нічого немає. Можливо, що йому дасть щось для духа наша Селоспілька, яка вже вирішила дати в уряд своїх представників, але й справа не в цьому навіть, а в тому, що сила таки в нас буде. Та, краще, хай вам про це скаже Гонтаренко який тільки-що повернувся з Уманя....

Гонтаренко став поруч отамана і заговорив:

“Шановне Товариство! Я тільки-що повернувся з Уманя, куди мене посилав пан отаман для встановлення звязку з повстанцями ватажка Сатани. Як на щастя, саме в той час, там відбувалася нарада представників Селоспільки з посланцем штабу головнокомандуючого армією республіки, на яку запросили й мене. Отже, з урядом усе є так, як сказав наш пан отаман. Він почув своє безсилля і всіми силами намагається повернутися до нас. Я чув, що сьогодні тут викинули якогось переяславського дяка, який сіяв серед нас муту, от так само сказав при мені посланець штабу головнокомандуючого, що з уряду й війська буде викинуте все непевне, що досі каламутило там і що мета уряду є наближена до наших вимог. Ця мета—цілковите визволення всього українського народу і до цього закликають нас. Завдяки цьому, селяне стали допомагати урядови і фронт регулярної армії швидко посувається вперед. Помимо того, має ще прийти шістьдесять тисяч галицького вій-

ська, при допомозі якого буде розпочатий наступ на Київ. Але, йдучи на Київ, мають за собою ще й західний фронт, проти Поляків. Отже без нас ніяка перемога не є можливою і цілком зрозуміло, не є можливим наше загальне визволення. Посланець штабу, спільно з представниками Селоспільки, запропонували нам створити "Ц.У.П.Ком." і зразу-ж перейти до рішучої боротьби по всіх куточках Землі Української. Не маючи на такі умови ніяких уповноважень від нашого пана отамана, я сказав йому, що ми старатимемся йти разом з ними і допомагати їм, як проти Червоних, так і проти Білих. На це він мені зауважив, що з білими поки-що не слід зариватися, бо з ними є надія порозумітися в той спосіб, що вони визнають нас за ціну нашого визнання їхньої влади в Московщині. Я на це також не міг нічого сказати, але мені здається, що й справді це було б добре. Вертаючись сюди, стрінувся з ватажком Соколовським і сказав йому, щоб він зі своєї руки повідомив усіх інших ватажків. Так саме стоїть повстанча справа. Тепер-же від нас самих залежить, що і як маємо робити. Я все сказав! — скінчив Гонтаренко свою промову.

—Гм.. я такого несподівався!—здивувався щиро Супоня. —Отже можна розуміти так, що вивязується цілком нове положення. Виходить так, що можемо все начинати на ново, але щоби щось таке починати, мусимо знати, як саме його починати?... Передовсім, як до цього поставляться робітники?...

—Про це все потім уже!—сказав Зелений.—А тепер треба це питання поставити руба!

Взявшись обома руками за шаблю, як у початку своєї промови, голосно спитався:

—Так чи згодні ви на те, щоб іти всім під одним прапором доти, доки вся Україна не стане вільною і самостійною мужицькою державою?!...

—Згодні! Згодні! Тільки, щоб наш, мужицький, порядок був!—голосно залунало в лісі.

—Чи всі так кажете?—знову спитався Зелений.

—Всі! Всі! Тільки, щоб наше, мужицьке, право було! — залунало ще голосніше.

—Присягніть, що ніхто з вас нічого іншого не буде бажати!—зняв з голови шапку Зелений.

Тисячі шапок метнулися в гору і голосне—“присягаємо!”—затрясло деревами.

—І я присягаюся,—твердим голосом проказав Зелений—що до сирої могили своєї, буду для вас тим, яким був досі і ніколи на кепську раду з панами не сяду!...

—Слава нашому отаманові, слава!—розляглося навколо Зеленого, але він зробив знак рукою і враз усе затихло.

—Отже, пам'ятайте! Для того, щоб здобути раніш загальне добро, ми поступаємо добром власним! Для робітників даємо свій хліб, а для України свої голови. За те-ж зостанеться душа невмируща, а вона буде говорити дітям і унукам нашим, що ми боролися чесно! Тепер розійдіться та ладнуйтеся до походу. Як тільки заблисне світова зірниця, так і вирушимо. Підемо, хлопці, на Умань, тільки не всі разом. Трипільці й Лисянці підуть зі мною, Половчанці з Процем, Звенигорці з Гонтаренком, а всіх інших дядько Пилип поведе з собою!

Дядько Пилип, почувши своє імення, озирнувся навколо себе, чи не сміється хто з цього, але побачив одні важні й мовчазні лиця. Зрозумів, що на його долю випало не аби яке завдання і голосно зітхнув. З хвилину в його голові крутилася думка попроситися в отамана, щоб той “ослобонив”, але дивлячись на глибоко замислене лице отамана, не насмівся турбувати його цим.

Повстанці швидко стали розходитися й готуватися в дорогу, а коло Зеленого залишилися—Супоня, Проць, Гонтаренко та дядько Пилип.

—Значиться, як заблисне світова зірниця... вражено прошептав дядько Пилип, дивлячись на дотліваюче вогнище...

—Так!—сказав Зелений.— Як тільки заблисне світова

зірниця... А тепер, давайте, визначимо собі шляхи свого походу! Вийняв з холяви скручену в рурку мапу Київщини і записну книжку і, нагнувшись до вогнища, швидко став щось писати. Через декілько хвилин підвівся і сказав:

—Ну, товариші, запишіть собі в голові! Ви, Процю, за тиждень мусите бути коло Хвастівця і зєднатися з місцевими повстанцями. Ви, Гонтаренко, за три дні мусите бути коло нашого Трипілля, де повинні підняти на ноги всіх здатних до зброї. Ви Супоня, йдіть негайно до Володарки, де тепер сидять Соколовці. Ви, дядьку Пилипе, забирайте з собою збірну громаду і ведіть її в Мотовилівські ліси і сидіть там, заки я не пришлю до вас післанця і не скажу, що робити. Йдучи, не робіть нігде ніяких бешкетів, а старайтеся триматися так, як-би вас цілком не було. Що до мене, то я зі своїми Трипільцями та Лисянцями піду просто на Умань і отаборюся в Грековім лісі, де й чекатиму звязків, а також вишлю і свої.

—Бррр-ум!... Брр-ум!... Бррр-ум!...—раз за разом гримнули три гарматних вистріли.

—Б-бух!.... Б-бух!.... Б-бух!....—так-же тричі пролунали в лісі вибухи.

Слідом за цим в кущах зашелестіло і до вогнища прибіг малий повстанець. Заїкаючися, хотів щось сказати і не міг вимовити слова. Зелений і його товариші нетерпеливо чекали, заки він спроможеться сказати, що сталося, але хлопчина так і не міг спромогтися на це. Нарешті він заплакав і крізь сльози, промовив:

—Переяславський дяк утік до Червоних і веде їх на нас аж двома шляхами....

—Якими?—спитався Зелений швидко.

—Дорогою з Канева і від Дніпра... Баби казали...

—Ну, товариші, виконуйте наказ і до побачення! — промовив Зелений, хапаючись за шаблю. — Йдіть собі зі своїми хлопцями, як самі вже знаєте, а я поки-що зі своїми Трипільчанами подратую їх трохи, щоб дати вам змогу вибратися...

—Пане отамане! Пане отамане!—заlementували товариші.—Хіба-ж ми можемо покинути вас тут самого?!...

—Йдіть!—рішучо сказав Зелений.—Виконуйте своє завдання, та не вірте, як будуть говорити, що мене вбито! Когось напевне буде вбито, але не мене! Памятайте-же про Греків Ліс!...

Узяв малого повстанця за плеча і зник з ним у пільмі. З хвилину стояли нерухомо його товариші, а потім, не кажучи один одному ні одного слова, охопилися і кинулися слідом за ним.

А в той час уже весь ліс гомонів, стогнав і скаржився...

III. “ОЙ, ГАЮ МІЙ, ГАЮ!”...

Писали й запевняли словами: “Зеленого немає!” “Зелений згинув!” Про його загибель до найменших подробиць говорилося в спеціальних плякатах, що були розліплені на всіх стінах Золотоверхого, про це також повідомляв сам штаб ворожий. Говорили, що начеб-то в Каневському Лісі знищено весь повстанчий загін і вбито самого Зеленого. І в той-же час, як це повідомлення передавалося по всіх містах, до тих самих міст приходили з польових просторів інші вісти: — “вбито комісара”, “знищено полк”, “цілий повіт повстав”...

Глухо гомоніли про це села, злякано слухали його гомону міста стрівожені і, чим далі, тим частіше й голосніше згадували Зеленого, який, мовляв, “заводить мужицькі порядки”...

У ворожих штабах дні і ночі радилися що робити і після кожної наради, то в один бік, то в другий—виходив “скорим маршем”, озброєний до зубів, новий полк Москалів, щоб уже й не вертатись назад. За якийсь тиждень, приходили вісти, що їх повішено десь на придорожних вербах, або витоплено в якім небудь сільським ставу...

Стали йти на села цілі дивізії. З криком і шумом прохо-

дили вони чорноземними ґрунтами, але ніде нічого, крім одних косарів на полях, не стрічали. Але варто було якомусь полкові відокремитися і стати десь у селі на спочинок, як у п'яті весняної ночі несподівано виринала зграя темних привидів і з криком—“хай живе отаман Зелений!”—немилосердно нищила всіх і так-же нагло зникала...

Кидалися вороги на всі боки й вишукували засобів ріжних аби зломити ту дивну таємничу силу і хоч трохи приборкати тривогу незмірну, але не могли знайти ніякої ради. Змагалися між собою й один другому докоряли за те, що в свій час так необачно відкинули жадання Зеленого, аби були вибрані ради й обрані ними комісарі. Жалкували, що не визнали за народом права його мови і нашвидку складалися й оголошувалися про це звабливі відозви, надіючись хоч таким чином утриматися захитаного ґрунту. Розліплювали їх на парканнах і стінах, поруч з наказами про загальну мобілізацію, а зголоднілі мешканці міста читали ті відозви й злосливо перемовлювалися між собою уривочними фразами: “какая тепер может бить мова кагда на базаре хлеба нет”?!...

А на міських базарах справжня пустка стала. Ті господарі, що завжди щось мали на продаж, тепер перестали його везти, а для інших так просто дороги не стало... Натомісць, утопталися стежки між лісовими кущами, які провадили до числених загонів отамана Зеленого, який обсадив ними весь правий беріг Дніпра, починаючи від Черкас і мало-що не до самого Чорнобиля, і всю Київщину—від Звенигорода і аж до Радомишля. Зв'язав своїм зв'язком усіх ватажків, об'єднав своїм духом усі села, а сам тим часом сидів собі в Грековім лісі і про Умань думу думав.

Тепер уже він нічого не боявся і ні перед чи не зупинявся. Після тієї памятної ночі в Каневськім лісі, коли він, розпустивши на всі сторони своїх побратимів і залишившись зі своїми Трипільчанами, пробив собі дорогу через цілу ворожу дивізію і щасливо дістався аж до Грекового лісу, повірив своему при-

значенню. І коли через якийсь тиждень установився зв'язок між загонами, він дав наказ в один і той-же день напасти і відійти на цілу низку містечок і залізничних станцій, що було зроблено з надзвичайною точністю. В один і той-же день було знищено до тридцяти тисяч ворожого війська й забрано від нього стільки зброї, що майже половина київських господарів озброїлася нею.

І коли він упевнився в своїх силах, тоді скликав до себе всі свої загони і всі вони, не виключаючи навіть дядька Пилипа, в призначений вечір непомітно влилися в гущавину Грекового ліса. Не було чути ні зайвого шуму, ні нестриманого гомону, лише була одна чуйність гостра, та настороженість пильна. Вітаючись з цими, дивно мовчазними людьми, які ще вчора були на косовищі, а сьогодні стояли вже перед ним стрункими рядами, Зелений відчував у них частину самого себе, а тому-то й так лагідно прозвучав його голос:

—Доброго здоров'я, братіки!...

—Добра зичим, батьку наш!...—наче листя чуле, прошелестіла відповідь.

Коли стемніло, то запалали вогнища і закипіло товариське життя. Прийшов до Зеленого Супоня. Мовчки сів собі просто на траві і замислився.

—Що з вами?—спитався Зелений.—Про що думаєте так?

—Та все про вас думаю!....—зітхнув Супоня.—Згадую, яким-то ви були колись, а яким тепер стали...

—Ну й що-ж?...—всміхнувся Зелений.

—Нічого... Важко думати, а ще важче дивитися..

—Чого-ж то так?...

—Старієтеся ви, он що!...—суворо якось промовив Супоня.—Ще не знати, як довго тягтиметься це все, а ви живцем у могилу лізете....

Зелений голосно зареготався:

—От, так порадив!... Та йдіть ви собі до бісового батька, або вийтеся нарешті, ніж маєте парастас правити!....

—Я про робітників думаю....—тихо сказав Супоня і сціпив зуби.

Боротьба й журба не скрашають людського лица. Дуже змінилося лице Зеленого, як і лице Супоні й інших, що були з ними. На старих образах “Страшного суду”, що раз у раз знаходять в занедбалих сільських церковцях, можна було побачити багато всяких страшних і добрих лиць, але проте там не було таких, як ось тепер у Грековім лісі. Тільки одні старі дуби можуть пам’ятати такі самі загадково—страшні і дивно—лагідні лица, але то було давно, дуже давно... Тоді був тут Залізник і Гонта, а тепер—мріє в п’їтмі постать Зеленого. Сидить собі і на вогонь дивиться. Підборіддя загострилося й витяглося вперед, ніс вигнувся дугою залізною, а чоло піднялося вгору, високе таке, наче з каменю різблене. Зникла безслідно та ніжна задума в очах, якої так колись боялася мати, а натомість зявилося в них щось пронизливе й гостре, холодне таке, що хвилинами нагадувало блискавку і заставляло присутніх затримувати в грудях віддих. А коли він всміхався, тай усмішка та була якась дивна, як то буває часами в досвідченого хірурга, коли він, заспокоюючи на опереційному столі важко хорого, накладає на його лице хльороформну маску.

— Так, коли-ж ми на Умань? — спитався враз Супоня, визволяючись від своїх думок.

— Завтра! — сказав Зелений. — Завтра, товаришу, по-пробуємо своїх сил!..

— А чи то правда тому, що штаб головнокомандуючого вимагає від вас цілковитого послуху? — знову озвався Супоня.

— Про це, наразі, не треба багато говорити... — промовив Зелений. — Штаб головнокомандуючого має свій план, а в нас є свій... Виникнуть зайві розмови і тільки... Ми мусимо вірити, а не сумніватися....

Супоня швидко схопив його за руку і міцно стиснув її:

— Спасибі!.. Я вірю!..

— Мусимо! Чуєте, — мусимо вірити! — суворо сказав йому Зелений і при тих словах у його очах блиснула знайома блискавка.

Супоня дивився в його очі і думав про себе:

— І звідки в нього той вогонь береться?!

— А тепер ходімо ліпше до гурту! — почувся в той час звичайний голос Зеленого. — Побачимо, що братва наша поробляє!..

Повернувся і швидко пішов до одного великого вогнища, навколо якого стояли вози і сиділи люди.

— Що з ним таке?.. — думав Супоня, йдучи слідом за ним. — Бувало я з ним міг усяку всячину говорити, а тепер...

І пригадав собі зустріч у Києві, коли було вбито німецького генерала. Тоді він ще не здавався таким. Не був таким, коли йшли на Київ.

— Ах! — згадав нарешті. — То-ж у каневському лісі він змінився так!..

— Що таке? — озирнувся до нього Зелений.

— Це... це я так собі!... — ніяково відповів Супоня і тут-же в думці своїй вилаяв себе: — Ну й дурним-же я тепер став!.. Чи не від того, що я до згоди з червоними намовляв?..

Коло вогнища тихо співали. Тепла весняна ніч тулилася між зеленими вітами і, здавалося, затаєно прислухалася чогось. Полум'я весело палахтіло, розсипаючи навколо дрібні іскри, які цілими роями летіли високо в гору, бажаючи досягти до далекого й спокійного, визореного неба. Повстанці, як тільки побачили між собою свого отамана, враз затихли. Сивий, кремезний сліпий дід сидів серед них і тихо перебірав на струнах бандури.

— Ого! Так ви з кобзарем навіть, як справжні гайдамаки! — весело гукнув Зелений.

— Я аж із Києва сюди придибав, щоб порозважати вас! — сказав старий, підіймаючися з місця і простягаючи вперед себе руку.

Зелений здивовано розглядав високу й струнку постать

старого і вона видалася йому знайомою. Дивлячись на довгий синій сурдут в масних плямах, білу бороду, високе чоло, гладенько зачісане вгору сиве волосся, він згадав собі, що стрівав уже його десь на київських вулицях, як він грав на бандурі.

— Ви не знаєте його? — спитався Супоні.

Той тільки засміявся:

— Як-же не знати?.. Та-ж його весь Київ знає!.. Ви також мусите знати, бо раз навіть з якимсь гетьманчиком позмагалися, коли той хотів його арештувати...

— Ах, це той самий, якого Шкуратов... — згадав Зелений і враз затих, бо в той час заговорив старий.

— Я, пане отамане, прийшов до вас, щоб із вами волею дихати...

— Хиба!? — спитався Зелений.

— Та так, бо в Києві навіть співати не вільно... Заспівав якось на Хрещатику "Ми Гайдамаки", так тільки в голові замакітрилося...

— Що-ж це вам так не таланить? — всміхнувся Зелений. — Наскільки пригадаую собі, то я вас колись від одного гетьманця визволив...

— Так то ви були тоді?! — скрикнув старий здивовано. — О, дай-же вам, Боже, щастя, здоров'я і многі літа!.. Знаєте, я того вечора так добре заробив, що потім цілий місяць не виходив на вулицю!..

— Але тоді я не думав, що ви такий співець завзятий... — промовив Зелений.

— Тим краще, отамане! — озвався старий. — Тим краще, що ви не думали, що я співець, а зробили так, як належить чесному воякови — людині...

— Тільки, щоб стати людиною, то треба самого себе знати! — заговорив Зелений. — От ми тепер, пізнаємо себе, але для того, щоб людьми стати, мусимо кров лити... Чуєте, старий, кров лити, а не воду!.. Кров!.. Що ви скажете на це, старий?!....

— Прокляте життя! — пробурчав старий. — Пісню навіть забороняють, а від того і кров!.. Дайте волю пісні і не буде крові!..

— Так! Це дуже мудро, старий, але, однак, воно нічого нікому не каже! — сказав Зелений. — Хочете волі для своєї пісні, так беріть її!.. Я даю вам це велике право, але за нього завтра заплатимо кровю!... Сідайте та заграйте нам що небудь такого, що ліпше усяких розмов сказало-б нам, за що боре-мося, терпимо і молимося на самоті, як ніхто не бачить!..

Старий сів просто на землю, звів до неба незрячі очі і задзвенів струнами. І в цім затаєнім перебіранню струн, у їх однозвучному гомоні чулося щось невисловлюєме звичайною мовою, — ніжне і чисте, як дитяча сльоза, яка падала на гостре стернисько безмежно розгорнутих рідних ланів. І які не були-б сильні й запальні слова промовця — вожда, але сильніша за них буде пісня поета, — поета-страдника-лицаря й вигнанця, що оплакує на чужині безталання свого рідного краю і вболіває його болями.

Дивно якось бреніли струни кобзи під зручними й тонкими пальцями сліпого музики і зворушили в глибині душі Зеленого найніжніші почування.

Сидів на пеньочку, обпершись на шаблю руками, дивився кудись далеко-далеко, слухав і думав:

— Хіба-ж не є щастям душу й тіло положити за будучність того народу, що витворив таку чарівну мелодію!.. Хіба-ж можна не любити цей нарід до самопожертви, як він так глибоко відчуває красу і ніжність, терпіння й радість?..

Раптом вирвався від своїх дум і глянув навколо себе. Побачив море голов, що на все готові, а між ними стоїть Супоня з важким, як скеля, замисленим лицем, стоїть Проць з палаючими, як у Гонти, опаленими очима, стоїть Гонтаренко зі стиснутими зубами й тремтючою сльозою на довгих віях, стоїть і дядько Пилип, на все готовий і терпеливий, стоять сотні й тисячі незнайомих лиць і всі вони підуть за ним, куди тільки він захоче. І враз, гармонійно вливаючись у бренькіт

струн, зазвучав натхнений голос незрячого:

“Ой, гаю мій, гаю,
Та густий, непрогляну”...

Поважно, як слова молитви, поплили між столітніми дубами слова пісні. Віти дерев, здавалось, заніміли. А душа незрячого скорбним голосом тужить — питається:

“Чом тобою гаю,
Та вітрець не колише”...

І мовчить старий ліс, ледве стримуючись, щоб не зойкнути страшно і не скрикнути від того болю, що заховав у собі з минулих літ неволі, а пісня брентить уже ніжно-ніжно і про інше щось:

“Сестро моя, сестро,
Та сестро Україно”...

Здрігнулися всі. Наче тінь безталанного гетьмана стала перед ними. — Гетьмана, що співав так на вигнання. Стиснулися серця від болю гострого, невимовного. Озиралися — що це? Ах, та-ж це сам Зелений співає... Вирівнявся, як струна, шабля в руках тремтить гадючим жалом, а піднесене до неба лице, світлом сяє. —

“Чи привикла, сестро,
Та під Москалем жити?”..

І очі всіх стрінулися з огненними очима свого отамана. Міцніше стиснули руки холодні дула наладованих рушниць. Враз голос отамана обірвався і він повернувся до всіх з лагідним лицем рідного батька. Дивилися і не могли надивитися. Ще ні разу не бачили його таким. Зашепталися: “Як святий.... Як святий....”

В той час між вітами дерев з'явився срібний кружок місяця і всі побачили, що то місячне сяйво впало на його лице. Між деревами заходили чудні тіні. Дядько Пилип озвався

перший:

— Ну й пісня-ж!..

Незрячий поклав кобзу на коліна і сказав:

— Пісня, братіки, душа наша!..

Отаман Зелений повернувся до товариства:

— А, ну, хто там з голосом, починай так, щоб усі співали!..

— Я буду! — сказав Гонтаренко, стаючи поруч нього. — Памятаєте, як колись у Трипіллі?..

— Заспівуй, товаришу! — хитнув Зелений головою, але в той час до нього підійшов з гурту якийсь здоровенний чоловік і промовив:

— Та, той, як що дозволите, то я затягну!..

— А ви якої хочете? — спитався Зелений, придивляючись до нього.

— Цеї самої хотів-би я! — сказав чоловік. — Її в нашому монастирі любили співати...

— Якому монастирі?! — здивувався Зелений. — Хіба ви з монастиря, чи що?..

— З Видубецького, пане отамане! — відповів той.

Здоровенний чоловічина розправив для чогось свою пелехату чорну бороду, потім вирівнявся і з його грудей покотилося гомове:

“Ой, гаю мій, гаю,

Та густий, непрогляну”...

Ліс задвижав, задріжав і стоголосою луною озвалося по всьому таборі. —

“Та густий, непрогляну-у-у-у”...

Співали довго і врочисто, як на Великдень у сільській церкві. Коли-ж тільки дійшли до того —

“Чи привикла, сестро?”

Тоді після хвилини напруженої мовчанки, несподівано, але одноставно, з усіх грудей вирвалося могутнє:

— Слава нашому отаманові, слава!...

Зелений стояв і тільки всміхався, як завжди в таких випадках. Нарешті нетерпеливо махнув рукою і крикнув:

— Слухайте!..

Помалу, як вода на млинових колесах, все тихше і тихше спадали голоси, заки не затихли цілком на тоненькім голосі малого повстанця. Тоді стало тихо, як у домовині, і Зелений заговорив:

— Ну, братіки! Поспівали трохи і досить! Завтра, як тільки стане сходити сонце, підемо на Умань! Буде там досить чорної роботи, так треба трохи відпочити, щоб силов'яки набратися! А тепер, гайда спати!.. — закінчив він майже весело.

— На добраніч, пане отамане! На добраніч! — загули тисячі голосів між деревами.

Зелений вклонився на всі чотири сторони і подався до свого намету. Слідом за ним пішов Проць, Супоня й Гонтаренко. Дядько Пилип також хотів був піти, але раптом зупинився, почухався в потилиці і вернувся.

— Хай собі!.. — промовив сам до себе.

Став коло вогнища, взявся за боки і гукнув:

— А що, як би ми так погуляли трохи, га?..

Як-же ти погуляєш тут без нічого? — почувся декілько голосів.

— А чи ви знаєте, товариство, що в тому возі два барильця з горілкою марнуються!..

— Давай їх сюди, давай! — закричали звідусіль.

— Дати їх можна, але тільки тим, що будуть танцювати зі мною!..

— Згода, згода! Давай тільки!.. — луною відгукнувся ліс.

Заворушилися кущі, зашелестіла трава, посхоплювалися на ноги й стали товпитися коло вогнища. Через хвилину з'явилися чарівні барильця. Поставили їх поруч і в одному з них хтось нетерпеливий відразу вибив закаблуком дно. Дядько Пилип вийняв з кишені бляшаний кухлик і, наче господар у своїй хаті, поважно сказав:

— Призволяйтеся! За здоров'я нашого пана отамана!

— Хай живе! — гукнули радісно.

Потім підкинули на вогнище сухого хмизу, посадили коло вогню незрячого і сказали:

— Грай!..

— Хай спершу хоч чарку випю! — промовив незрячий.

Дядько Пилип налив йому повний кухлик і сказав:

— Пий, музико наш, пий!.. Тобі більше всього належить!..

Незрячий випив один за другим цілих три кухлики і нескривився навіть.

— Чоловік дві душі має... — сказав поважно. — Одна душа плаче, а друга горілку п'є!..

— Хай собі плаче, скільки сама хоче, а ти, діду, грай!..
— відповів йому дядько Пилип.

Метнувся на бік.

— Дайте місце! — крикнув.

Розвісив свою широку матню, виставив наперед ліву ногу і замер.

Бренькнули струни кобзи дзвінко, голосно, дрібно і весело.

— Ех! — майже простогнав дядько Пилип і вдарив ногою об землю — раз і другий. — Швидче, музико, щоб жижки тремтіли!..

Вдарив обома ногами разом і міцно, наче клина загнав у землю. Потім шарпнувся і полетів. Задріботів ногами дрібно-дрібно: поплив у повітрі легким лебедем. Всі аж роти пороз-завляли від здивовання, бо де-ж таки видано, щоб такий пенъ, а був такий легкий?.. І задріжали жижки в кожного чоловіка, затремтіло в кожних грудях серце. Похалпцем пили й низалися в рухливе коло шаленого танцю. І цей танець, не був таким, як бувають звичайні танці на весіллях, або коло коршми в неділю, чи свято, а це було щось таке могутнє й несподіване, як грядова туча, що нагло налітає на спокійно замріяні золоті ниви в липні...

Все дрібніше і дрібніше бренькочуть струнки, все часті-

ще і частіше перебірають ногами завзяті гречкосії, як ніде ні на яким весіллі.

Дядько Пилип перед веде. Лице його червоне, аж синє, а очі набрякли місячним сяйвом, як у звіря світяться.

Важким лантухом викотився на середину кола величезний чоловіча, що так чуло заспівував пісню. Шарпнув себе немилосердно за бороду і не своїм голосом закричав:

— Ви не люди, а вовкулаки!...

Вовкулаки... Вовкулаки... — загомонів кругом ліс.

— Таких не було від початку світа! — як у сурму сурмив хтось і ніхто не цікавився тим, хто це кричав так страшно.

Враз величезний чоловіча вискочив з кола і, задихаючись, прохрипів:

— В мене борода кацапська!... Рвіть мені бороду!... Бороду!... кинулися на нього, як були, цілим колом. Великим, страшним, жорстоким колом. Затріщали кущі, задвигала земля від шаленого тупоту, незлічених людських ніг і не можна було зрозуміти, що справді діялося в пільмі густого лісу...

— Де тут пан отаман?! — питався хтось у січовицьким строю на воронім коні.

Не чули й не помічали його.

— Бороду!... Бороду!... — лунало навіжено по лісі.

— Де отаман ваш?! — звучало вже другий, чи третій раз — докірливо і гостро.

Почув його незрячий. Опустив стомлені руки і перестав грати. Нерішучо якось озвався:

— Хто питає?!

— Хто питає?!.. Хто питає?!.. — озвалося з усіх кущів нетерпеливе й тривожне.

— Посланець штабу головнокомандуючого! — коротко сказав невідомий. — Де отаман?..

— Там!... — загуло по лісі і кільканацять сот костурбятих рук витягнулося в пільму ночі. — Там!..

Малий повстанець підійшов до вершника. Взяв коня за уздечку і сказав:

— Я веду вас!..

І коли цей дивний гість зник з виду розгорячених очей, зразу стала німа тиша, в якій було чутно шелест найменшого листочка.

В цей час, здавалося, всі ясно вчули нечутні кроки невидимої тривоги, як поза клунами будила вона селянську чуйність. —

— Ви спите, куме Степане?..

— Ні, не сплю, куме Іване!..

Ця дивна ніч у Грековім лісі стала незабутньою для кожного побратима, бо кожний з них побачив, що міститься в людині від ґрунту і які нерозгадані сили ховає в собі душа гречкосійська... Після цієї ночі вже ніхто з них не сумнівався в тому, що вони все можуть, аби лише було кому в свій час про отамана спитати... І недарма, вже засипаючи, дядько Пилип обіймав столітнього дуба і говорив до нього:

— Ти думаєш, кремезний, що я не звалив-би тебе?!.. Ти думаєш...

І саме тоді, як усе вичерпалося із сил і залягло на відпочинок, отаман Зелений засідав за дружню раду з товаришами своїми.

Посланець зі штабу головнокомандуючого повідомив, що фронт регулярної армії республіки вже рушив наперед і необхідно як найбільшого руху з боку повстанчих сил. Разом з тим, посланець передав, що головнокомандуючий рішучо наказує нічого не зачинати проти білих, хочби навіть і було щось таке з їх боку. Це, останнє, не тільки здивувало його, скільки обурило і він зразу-ж дав рішучу відповідь:

— Скажіть головнокомандуючому, що я поки-що поступаюся робити так, як він наказує! Але, разом з тим, скажіть йому, що нам, повстанцям, він немає права наказувати, що саме ми повинні робити! Коли ми повстали так для того, щоби боротися, а не тратити дарма дорогого часу на якісь там переговори! Самому-ж урядові легше буде говорити з ворогом тоді, як ми покажемо себе з боку своїх сил!..

— Ну, так! — сказав посланець. — Головнокомандуючий має на меті уникнути зайвої руйни...

— Тут, ліпше булоб, як би про це помовчав головнокомандуючий! — суворо промовив Зелений. — Коли ми маємо руйну, так з чієї-ж вини, як не з його?!.. Я спитався-б, де запропастилися Григоріїв, Шинькар та інші, які не в тенетах отих проклятих вагань та непевноти?!... І коли ми тепер ідемо разом, так для того, щоб не вагатися, а здобувати! Здобудемо Україну, а тоді будемо розмовляти про своє!..

Посланець незадоволено зморщився, однак зробив вигляд, що слухає з найбільшою пошаною і так поспішився скорше відіхати.

— Щось наша згода труденько з ними складається... — зауважив Супоня після від'їзду посланця.

— Ну, вже з червоними так ніяк не ліпше було! — кинув сердито йому Проць.

— Киньте ви сперечатися, а давайте про діло говорити! — перебив їх суперечку Гонтаренко. — Треба здобути Україну такою, як вона є! Здобудемо, так усе помиримо!..

Зелений вийняв записну книжку, розгорнув мапу Уманського повіту і сказав:

— Справді, не сперечайтесь! Ходіть-но ось сюди! Треба все до найменших дрібниць обговорити!..

Всі разом нахилилися над мапою і стали обговорювати своє положення.

— Скільки в нас тепер людей може бути? — спитався Зелений товаришів.

— У мене чотири тисячі — сказав Супоня.

— Три тисячі і вісім сот сорок маю — сказав Гонтаренко.

— А в мене дві тисячі й триста двадцять — промовив Проць.

— Гм... — почав Зелений, надумуючись. — Коло мене разом з Трипільцями, певних п'ять тисяч, але, от, цікаво знати, скільки-то ще прийшло з дядьком Пилипом?..

— Здається, що три тисячі... — сказав Гонтаренко. — Але ця цифра на час бою може значно збільшитися косарями..

— А села в околиці знають?..

— Ще вчора були оповіщені! — сказав Проць.

— Тоді, значиться, все добре! Маємо певних 18,000 чоловіка проти трьох ворожих дивізій... Підемо на них з трьох боків... Я з Трипільцями й Лисянцями йду головним шляхом і займаю залізницю, а ви підете так, щоб охопити ворога з боків... В запілля вороже вислати з дядьком Пилипом шість босих сотень, щоб вони підчас нашого наступу напали на ворожу артилерію.... Треба, також, щоб у тих сотнях було декілько старих артилеристів, щоб негайно використали взяті до рук гармати...

Довго ще говорили над подробицями, але загально постановили так, що Супоня й Гонтаренко почнуть наступати з боків, потім мають виступити на ворожій запіллю босі сотні, а тоді вже належить і "просто в чоло" вдарить сам Зелений. Проць, який колись уже виконував обов'язки начальника штабу, мав їх виконувати і на цей раз...

Була вже північ, як скінчили нараду і Супоня з Гонтаренком відразу пішли до своїх загонів. Проць лишився з отаманом. Як тільки вони вийшли, Зелений відсунув від себе мапу і важко зітхнув:

— Ну, тепер ми знову на своєму місці!.. — Тільки.... тільки чого мені так важко?!..

— Стомилися, от і все! — промовив Проць. — Було-б легше, якби здалися на волю головнокомандуючого...

— А сила ґрунту з ким тоді буде?! — блиснув Зелений очима. — Аджеж ця сила не є така, щоб можна було кидати нею на всі боки!..

— Але-ж вона йшла за вами навіть до червоних!.. — сказав Проць. — Могли-б і далі йти!..

— Могли-б, та я не можу!.. Не можу, бо не вірю в них!.. Не вірю, бо знаю їх!.. Знаю їх, що не підуть туди, куди народ хоче, а народові я присягався!..

— Я не розумію вас, пане отамане! — стрівожено заговорив Проць. — Ви йдете разом з ними і так низько ставите їх!..

— Я зовсім не ставлю їх низько! — твердим голосом промовив Зелений. — Навпаки! Я їх дуже ціню й поважаю, але знаю також, що їх Україна не така, як наша!..

— А, так! — хитнув Проць головою. — Я пригадую, як колись мені казали в школі, що доля України від цісарської волі залежить... Буде війна, розіб'ють Москву і Україна київським королівством стане!..

— Хто-ж це так учив мудро? — засміявся Зелений.

— Та наш шкільний учитель... Патріот сам.... Січі на селах закладав....

— Січі закладав, а в цісарську міць вірив!.. — зітхнув Зелений. — Ну, а я ніколи таким дурницям недовірявся!... З дитинства думав собі так, що коли ми хочемо самостійности, так наше все не для якогось володаря, чи володарів, а для самих себе... Україна, то є ми, греккосії!.. Хочемо самостійности для України, значить для себе, для греккосіїв!.. А раз ми стали-б самостійними, тоді наше право і наш закон... Україна иншою не може бути! Так знав її колись Остриця й Палій, такою хотіли її зробити Залізник і Гонта!.. І не тільки вони одні знали, що правда й справедливість у самому народі, але знали це навіть ті, кого розбишаками називали...

— Про кого це ви? — нерішучо спитався Проць.

— Кажу про Довбуша та Кармелюка! Все, що вони робили, робили для народньої справедливости... Робили й вірили, що роблять добре.... І коли я роблю також так, то через те, що вірю!... Вірю і мене зовсім не цікавить те, який там буде лад у тій самостійній Україні!.. Головне, щоб влада була наша!.. Буде греккосійська влада, буде і греккосійське право, а це значить, — Україна!..

Зупинився на хвилинку й якось дивно, не то зі співчуттям, не то з жалем, глянув на Проця.

— А ти як віриш, Процю? — тихо спитався його. — Ти

був незадовольнений, коли ми пішли з червоними, виставивши навіть свої умови, то чи можеш ти задовольнитися тепер, як ідемо без умов усяких?..

— Н-н-не знаю... — простягнув Проць болючим голо-
сом. — Я чую, що правда з нами, але не можу зрозуміти її....

— Її й не треба розуміти! — вже цілком тихо говорив Зелений. — Наша боротьба не є державна війна, а революція, яка кермується не умовами, а силою духа, що стремить до певної мети!.. Сила нашого духа, це ми самі і більш ніхто! Розумієш тепер мене?.. Розумієш, як треба вірити?!..

— Розумію.... — ледве чутно промовив Проць.

— Розумієш, що ми, діти чорної землі, віримо їй, що вона ніколи не зрадить нас так, як можуть зрадити всі можновладці, що на ній?..

— Розумію і вірю!.. — вирвалося з горла Проця спрагле й жагуче і, вмить, упав перед ним на коліна і зойкнув: — Душа моя й тіло тобі, отамане!..

— Хай Бог буде свідком твоїм! — зворушено промовив Зелений, підводячи його з долу і пригортаючи до своїх грудей.

....Сходила світова зірниця, як вони лягли відпочити трохи і то властиво, була остання спокійна ніч...

IV. УМАНЬ

В лісах бухкало, наче хто дерева валив. Над містом раз за разом повставали димові клубки від шрапнельних розривів, які, нерозходячись, повільно пливли в повітрі на зустріч ранішньому сонцю. На передмістях навіжено торохтіли десятки кулеметів і заклопотані лиця червоних командантів поспішно ховалися за тільки-що висипані невеличкі насипи мілких шанців.

Супоня й Гонтаренко так нагло напали з обох боків міста, що червоні вартові відділи ледве стримували їх наступ

у той час, як залога ще спала міцним сном. Начальники вартових відділів, захоплені несподіваним наступом Зеленовців, спочатку думали, що то звичайні селяне і, не повідомляючи командуючого залогою, стали відбиватися. Але коли над містом стали розриватися шрапнелі, червона залога злякано висипала на вулиці і навманя, стала обстрілювати будинки мешканців. Червона артилерія, також навманя, стала стріляти на передмістя і де кілька сотень навздогад було вислано на залізничну станцію з метою не допустити до неї повстанців. І в той час, як червоні сотні стовпилися між довгими низками вагонів, почулося гомове—“слава!”—і слідом за цим звідусіль навалилися на них темними валами незлічені ряди повстанців.

—Товаріщі, держісь!—надриваючи груди, кричали червоні командіри.

—Хай живе Зелений!—залунало у відповідь між повстаючими рядами і вони все збільшувалися і все зростали.

За якусь годину станція звідусіль була оточена, телеграф знищений і по головних вулицях міста в напрямку будинка Повітової Народньої Управи, де містився Повітревком, хвилями котилися повстанчі ряди Зеленого. Коло будинка міської управи Трипільці стрінулися з “босими сотнями” дядька Пилипа, які вже прибрали до своїх рук майже всю артилерію. Негайно вивісили на думу повстанчого прапора і стали напірати далі. Червоні в кількості двох полків, затримувалися ще в тій частині міста, де був Ревком і катедральна церква, причому стріляли по повстанцях з катедральної дзвіниці.

Через пів години, весь центр міста потонув у димовій пільмі, з якої хвилинами чулися розпучливі викрики, оточених там, червоних. Коли сонце стало на полудень, в місті вже не було ні одного озброєного ворога. На катедральній площі стояла величезна юрба полонених, які злякано і з під лоба позирали на вартових повстанців, що тісним ланцюхом стояли навколо них.

Перемога була певна, але чогось не радів нею Зелений. У величезній залі Народньої Управи, де розмістився повстанчий штаб, повним повно всякого народу. Першою прийшла жидівська делегація зі старим рабіном на чолі, який, тримаючи в руках бохонець хліба і грудку солі, заїкаючись, не то вітав, не то благав:

—Щастя вам!.... Добра вам!.... Хай не кара, а милосердя!....

Зелений слухав і хотів розуміти, але думи його бог зна де і думав він про щось цілком инше, одному йому відоме. Чудно йому було відчувати, що він тепер став не аби чим і дивно було йому приймати ці привіти, на які ніяк не міг знайти в собі відповіді. Але, коли вже перед самим вечером, прийшла до нього обіднена делегація міських установ і бувших народніх самоврядувань, він несподівано для самого себе сказав:

—Вивішаю, як не буде по волі народа!....

І коли делегація не зовсім зрозуміла його й ніяково запиталася, в чому саме полягає ця народня воля, то він додав:

—Самостійна Україна і нічого більше. Хто схоче иншого чогось,—загине! Це наше бажання і наш наказ!... Отже, керуйтеся цим у своїй праці, щоб ми могли колись подякувати вам!...

Делегація пішла і він кинувся до товаришів:

—Товаришу Супоня, а як там наші вартівні відділи?

—Стоять на всіх шляхах у трьох верствах від рогачок!
—відповів Супоня.

—Товаришу Процю, а чи вже розвішено наші відозви та накази?

—На всіх мурах, пане отамане!—сказав Проць.

—Ну, а як у вас справи?—звернувся він до Гонтаренка.

—Місто охороняється, як слід...—сказав той.

—Хто охороняє?—спитався зацікавлено.

—Покищо дядько Пилип... я навмисне призначив його,

бо в нього більше всього непевних, а таким чином вони стануть більш певними як будуть тут.

—Гм...—замислився Зелений.—На мій погляд їх варто було-б замінити Трипільцями, або Лисянківцями...

—Але-ж тоді не буде кому виконувати бойових завдань!... Їм спочити треба трохи...

—Так, так!... Їм треба трохи спочити!.. Це правда!... Хай буде й так, тільки вважайте!... Вважайте, щоб був спокій!

—Що-ж далі?—спитався Гонтаренко

—Вранці все буде відомо!—коротко сказав Зелений. — Отже, пильнуйте!...

Вже смеркалося. В розчинені вікна дивилося зоряне весняне небо, пахло розквітлою акацією і смалятиною. — Десь щось ще не цілком догоріло...

Засвітилися великі електричні ліхтарі і світили вони так спокійно й лагідно, наче нічого такого не сталося. Зелений підійшов до вікна і глянув на вулицю. Вікно було на другому поверсі. Дивився на вулицю і дивувався,—чому ніхто не ходить. Напроти в скверику горіли маленькі огнища і ходили якісь чорні костурбаті тіні.—“Хлопці вечерю варять!”—догадався.

І самому захотілося бути з ними. З хвилину думав про те, що кожної хвилини може бути потрібний тут, але не втримався.

—Мушу сам оглянути все!—сказав до Проця і Супоні, які в той час старанно складали нову відозву.

Проць підвів голову і, півзапитуючо, промовив:

—І я також можу з вами?...

—Так!—хитнув Зелений головою.—А ви, товаришу Супоня, вишліть тим часом посланців з повідомленням до Соколовського, Дяченка, Ангела та Сатани. Повідоміть їх, що ми наступатимемо в напрямку Сквири, Білої Церкви і Хвостова, а вони...

Зупинився на мить і замислився. Потім вдарив себе до-

лонею по чолі і голосно сказав:

—А я забув, що сьогодні середа!... Так, от, щоб вони в суботу й неділю потривожили їх трохи зі свого боку... Скажіть, щоб Соколовський ішов на Радомишль, Дяченко на Канів, Ангел на Бровари, а Сатана на Літин... Це мусить зробити вражіння навіть на тих, що сидять в Золотоверхому і вони візьмуть де-що з фронту проти армії Республіки.

В той час увійшов сторож управи. Зупинився коло порогу і несміливо сказав:

—Може пан отаман чаю хочуть?

—Чаю?!—здивувався Зелений.—Було-б добре шкляночку горячого вихилити...

—Може-б там і горілки трохи?—вже сміливіще спитався сторожа.

—О, ні!—скрутнув Зелений головою.—То вже ти для себе зістав!...

Сторож зник і через хвилину повернувся з горячим самоваром, вареними яйцями і свіжою булкою на таці. Ставляючи на стіл тацу, майже по товариському промовив:

—Бачу, що все працюєте тут, а про обід ані гадки ніхто, так ото сам приніс... Колись усе голові управи догоджав, а оце тільки-що председателя ревкомського збувся.... Дяка вам за це.

—Спасибі й тобі, братіку, що не забув за нас!—сказав Зелений, беручи в руки шклянку.

Повернувся до Супоні:

—Дайте там дещо!

Той тільки плечами здвигнув:

—То-ж у нас усі гроші вийшли вже!...

—Вийшли, кажете?—повів бровами Зелений.—А в скарбниці як?...

—Вчора останніх десять тисяч заплатили червоним за набої....

—Гм... треба буде десь позичити, чи що?—задумався Зелений.—Може управа дасть де-що?...

—В штабі Головнокомандуючого напевне дадуть! — вмішався в розмову Проць.

—Ні, голубчику!—гостро промовив Зелений.—Гроші ми повинні дістати не в штабі Головнокомандуючого, а в червоних скарбницях!...

—Як то так?!—здивувалися обидва.

—Піти і взяти! При першому-ж бою треба мати це на увазі, а то й справді кепсько приходитьсь нам без тих проклятих грошей!—сказав Зелений.

—Та мені нічого не треба!—почервонів сторож.—Сьогодні у ваших козаків за тютюн вторгував більше пяти тисяч...

Отаман і товариші переглянулися тільки між собою і не промовили ні слова. Кожний із них без усяких слів зрозумів, що не все воно так є, як вони його бачать, і що там, поза їх плечима є щось інше, чого вони не в силі були бачити...

—Значить, наші хлпці не дримають...—всміхнувся Супоня.

—А чого-ж їм дримати, ги-ги-ги!..—зареготався сторож. Голови, а не гарбузи, наставляють під кулю!... Голови...

Зелений раптом схопився, кивнув до Проця і обоє вийшли на вулицю. Два вартових коло дверей, вирівнялися і стояли струнко, але він не зупинився і не промовив до них ні одного слова, як то робив завжди, а швидко пішов вздовж вулиці.

Пройшовшись по головній вулиці і обійшовши площу, скрізь бачив розставлену варту й наладовані до бою кулемети, що цілком запевнило його про спокій міста. Вертаючи вже до штабу, почув якийсь крик і галас, що лунав з темного провулка. Послухавши з хвилину, він завернув у провулок на той гомін і опинився коло обгородженого від вулиці високимизалізними штахетками подвір'я, серед якого стояв ясно освітлений трьохповерховий будинок, в якому лунали співи, чулася музика і якийсь дивовижний галас.

Зелений увійшов у подвір'я і, стараючись бути непомі-

ченим, пішов аж до самого будинку, але не ввійшов у нього з перших дверей, а пішов на затильні. Тут він, пройшовши через якийсь темний коритар, став коло якихось дверей, з поза яких було чути, як брязчала посуда, як розбивалися пляшки, як несамовито ревіли й хрипіли за одним разом декілько грамофонів як добрий десяток паних голосів безладно виспівував:

“Од понеділка до понеділка,
Випиймо, куме, добра горілка”...

Завважав, що двері трохи відхилені і став придивлятися, кому так весело? Бачив багато прибрану залю, в якій усе було перевернуте, а серед залі стояло поставлених в один ряд три столи, на яких стояло безліч пляшок, мисок і два, чи три грамофони.

За столом сиділо багато незнайомих повстанців, як видно тих, що недавно прилучилися, а серед них парубок у синій чумарці. Декілько розчервонілих лиць цікаво зазирали в грамофонні трубки й весело, по дитячому, на весь рот заходилися сміхом.

— Ну, що? — шепотом спитався Проць.

— Нічого. Пють, значить самостійність здобувають! — так-же шепотом промовив Зелений. — Подивися сам...

Проць підступив і став дивитися:

— Ого, так між ними якась жінщина!.. — сказав сам до себе наче.

— Де? Яка жінщина?! — схопився Зелений.

— Привели.... Пані начеб-то....

— Ану, я сам подивлюся...

Нахилився до дверей і заскреготав зубами. Однак, стояв нерухомо і слухав, що говорили пані.

— Давайте сюди отих молоденьких! — кричав до когось невидимого парубок у синій чумарці. — А цю стару заберіть... Вона тільки плаче....

— Не до сподоби їй наша кумпанія, еге! — реготався хтось.

— До сподоби, чи не до сподоби, а раз вона стара, так

викиньте до сто чоргів!.. — розходився в синій чумарці.

— Для тебе, може й стара, а для мене якраз під самісеньку міру! — озивався той самий невидимий. — Ось, як я візьму її до козачка та розворушу, так тоді побачите!..

— Горілки дай їй трохи, горілки! — загаласували. — Як випе, то зразу не та стане!... Вони спочатку всі плачуть, а потім...

Остані слова заставили його відступити на хвилину, але потім знова нахилився і став дивитися. Звідкись, очевидно з кутка, виштовхнули до столу високу, струнку, зі шляхотними рисами лиця, досить ще молоду жінчину, а слідом за нею декілько молодих дівчат. Усі вони були залякані, з блідими лицами, наче хорі. Одежа на них, легенькі весняні суконки, були в плямах, зім'яті й пошматовані так, що було видно тіло. І коли так на них тепер дивився, йому згадалася враз Маруся і страшна думка пронизала його мозок: — “А що, як у цей саме час так само знущається який небудь тамбовець, або орловець?!”

В той час до столу підійшов якийсь здоровий дядько у широких вибійчатих штанах. Налив у шклянку горілки і схопив жінчину за руку.

— Пий! — крикнув.

— На Бога! — простогнала та.

— Пий, раз даю, а як не хоч, то я з тобою не так поба-лакаю... Ти ще не знаєш, що таке зеленівці!....

Жінчина тремтіла, як осиковий лист, але горілки не пила.

— А ти її силоміць, як кобилу в спасівку! — зареготався за столом і, слідом за цим, декілько чоловіка, з чарками в руках, кинулися до дівчат.

Ті стали кричати й боронитися але дарма. Парубок у синій чумарці ломав руки якійсь міцній блондинці, стараючись вилити її у рот чарку горілки, але нічого не міг зробити. На допомогу парубків прискочив високий і жиловатий гречкосій, по грубих руках якого було видно, що з нього був добрий ко-

сар, або молотник. Дядько схопив блондинку за груди і кавалок сукні відразу опинився в його руках. Блондинка несамоовито крикнула, хапаючись руками за рештки сукні стараючись закрити груди, а всі, що ще сиділи за столом, так і покотилися від реготу.

Десяток костурбатиx рук сплелися в страшний клубок навколо молодої блондинки і вмить, вона вже перестала пручатися, впала на підлогу просто під їх ноги і зайшлася плачем. Парубок у синій чумарці, з посоловілими очима й роздутими ніздрями, шарпнув її до себе і схопив на оберемок. Зелений накінець не видержав. Скорим рухом добув шаблю з піхви і влетів в залю. Слідом за ним вскочив Проць з револьвером в руці. П'яні не зразу помітили їх, а все ще хапалися по двох-трох за одну дівчину і силоміць заливали їх горілкою.

— Собаки скажені! — крикнув Зелений і його шабля лютою гадюкою впиалась у шию парубка в чумарці.

— Собаки!..

І знову блиснула шабля — раз і другий, як то блискала вона не раз у відчайдушній січі з лютим ворогом.

— Отаман!.. Отаман!.. — загаласували п'яні і кинулися в кутки. На підлозі судорожно тріпотався в крові парубок у синій чумарці, а поруч нього лежала непритомна блондинка.

Зелений озирнувся навколо себе і побачив у кутку на софі дядька в широких вибійчатих штанях, який так і занімів, тримаючи в обіймах струнку жінчину.

— Що за жінка в тебе? — звернувся до нього Зелений

— Я... я... я... — перелякано почав той.

— Стріляй! — повернувся Зелений до Проця.

— Пане отамане! А може?.. — почав був той, але стрінувся з очима Зеленого і слухняно підніс руку.

Дядько, побачивши наведеного на себе револьвера, враз прийшов до себе і бухнувся на коліна:

— Змилуйтеся!.. Жінка й діти!..

— Стріляй! — сказав ще раз Зелений.

Проць намірився і вистрілив. Дядько вимахнув руками, стукнувся лобом об підлогу і затряс плечами.

— Геть звідси — кричав Зелений. — Пси!.. Пси скажені, а не повстанці!... Власними руками знищу!... Завтра-ж, не далі, щоб і духу вашого не було!..

В той час схопилася жінщина. Кинулася до нього.

— Бога ради! — закричала. — У мене син в армії республіки!.. Я-ж не ворог!.. Я бідна вдова!..

— Вона Жидівка і бреше все!...—буркнув хтось з кутка.

— Геть!.. — повернувся Зелений. — Геть!..

— Правда! Я Жидівка! — плакала жінщина. — Ці панночки також жидівки.. Їх забрали сюди силою.. Розбій.. Грабунок.. Буду скаржитися..

—Прошу тихо!—крикнув Зелений.—Не розбій прийшов я чинити і нема кому скаржитися на мене...

Показав рукою на трупи:

—Бачите?...

Пані глянула й забилася в гістеріці:

—В моїй хаті кров.... Гі-гі-гі.... В моїй хаті кров....

Хі-хі-хі....

Зелений повернувся до Проця:

—Поставте коло воріт варту, а цих усіх спишіть і завтра під товариський суд!

—Слухаю, пане отамане!...

Пані, намагаючись рівно триматися на ногах, стали тихцем викрадатися в двері. Високий жилуватий дядько, що помагав парубкови тримати бльондинку, також висунувся із кутка, але раніш ніж вийти, підійшов до Зеленого.

—Не варто так, пане отамане, за якіхсь там бабів так поступати...—почав він понуре, але голос Проця перебив його.

—Дивіться, горить! — скрикнув Проць, підбігаючи до вікна.

Через вікно було видно червоне від полум'я небо, яке грало над містом дивною загравою. На дахах будинків тріпоталися велитенські тіні, які сходилися й розходилися, наче

танцювали якийсь дивовижний танок.

Зелений тільки рукою махнув:

—Ну й справа! Ходім!...

В дверях ще раз сказав:

—А тут варту!...

Вийшли на двір. Ніч палала огнем. Червоні язика полум'я високо здіймалися в гору і, здавалося, лизали примерклі зорі. Дим густими клубками котився наввипередки просто над сквериком і обгортав собою будинок управи, де був штаб. Якись розхрістані жіночі постаті метушилися по вулиці і несамовито кричали:

—Червоні йдуть, червоні!...

—Тихо! чортячі виродки!—голосно закричав хтось, ідучи на коні.

Зелений пізнав дядька Пилипа. Зупинив його і спитався:

—Що таке сталося?

—Базар горить!—відповів той жваво.

—Чого-ж він горить?

—Або-ж я знаю?—запитуючи промовив дядько Пилип.—Певне Жиди підпалили...

—Дядьку Пилипе!—суворо сказав Зелений.—Ви не повинні такого говорити! Самі знаєте, що ми не для розбою прийшли сюди... Зараз-же розбудить своїх хлопців і накажіть їм гасити пожежу!...

—Це я й сам добре знаю!—задикувато відповів дядько Пилип.—Чого-ж я ось коня жену так?!...

Вдарив коня закаблуками по під боки і погнався що є духу.

Щось воно безладдя пахне!...—промовив сам до себе Зелений.—Гей, не пристосовані ми до ладу, не пристосовані! Над базарною площею знялися до неба нові язика полум'я. На вулицях стало ясно, як серед білого дня. Дивлячись на дивно освітлені вулиці, Зелений думав, що почати, бо знав, що при таких становищу через два-три дні дійде до того, що

досить буде оної ворожої дивізії, щоби викликати серед повстанців переляк і розпудити їх на всі сторони...

І в цей час побачив довгу валку селянських возів, які виринули деь із-за катедрального собору на головну вулицю і потяглися в напрямку пожежі.

—А ну спитайся, що то за вози?—сказав до Проця.

Проць вибіг на середину вулиці і крикнув:

—Хто їде?!

—А то що за спрос?—зареготалися з возів.

—Я від отамана Зеленого і питаю вас хто ви і куди їдете?!—крикнув Проць у друге.

Передній віз зупинився і, слідом за ним, стали зупинятися інші. На возах сиділи жінки й дівчата.

Зелений підійшов до возів і спокійним, хазяйновитим голосом, сказав:

—Завертайте назад! Нічого худобу морити!...

—Так це нас одурили!...—залементувала якась баба.—А казали, що як наші чоловіки візьмуть Гумань, то ми всі жидівські бебехи собі заберем!....

—Завертайте!—уже крикнув Зелений і вийняв шаблю.

Баби злякано стали завертати, а він стояв і дивився, як вони ще довго озиралися назад себе.

І коли зник останній віз, він узяв Проця за руку і сказав:

—Ну, а тепер ходім! Вже все бачили!... Завтра-же стягти сюди Трипільців і Лисянківців, а варту постарайтеся ще сьогодні замінити Половчанцями...

Проць тільки глибоко зітхнув..

V. КОЛО БІЛОЇ ЦЕРКВИ

Не міг сидіти без руху, та й не можливе було це. Ще декілько днів і “хлопці” дядька Пилипа стали-б нездатними до діла. Правда, за цілий тиждень, який просиділи в Умані, бу-

ло вбито лише одного Жида, та й то, здається, такого, що варто було вбити, але загальний настрій між повстанцями заставив Зеленого залишити Умань на охорону місцевої міліції і йти далі, ближче до Золотоверхого. Посланці Соколовського і Ангела, які прибули на передодні відходу з Уманя, привезли з собою втішні вісти про вдалі напади на Радомишль та Бровари, куди тепер посунула сила червоних... Вислані до Білої Церкви і Хвастова власні розвідки говорили це саме.

Отже пішли на Білу Церкву з метою нападу на Хвастів, щоб переїхати залізницею між фронтом проти армії республіки й Золотоверхим. Як це саме мало бути, про це ще не думалося, але як тільки розійшлася про цей похід перша вістка, настрої відразу поліпшився.

Через Білу Церкву йшли стрункими рядами, як справжнє військо, весело й радісно виспівуючи:

“Гей, гукнемо з гаківниць,
Вдаримо з гармати!”...

На вулицях стояли скрізь стрівожені й цікаві мешканці міста і навіть хтось із них, побачивши Зеленого, кинув на нього великим букетом свіжого бузку. Букет незручно вдарився йому в груди і впав на дорогу повстанцям під ноги.

—Хто з чим, а вони з квітками...—подумав про себе, і в той-же час якось незручно почув себе і жаль йому стало квіток покинутих.

Перейшли так через усе місто і вийшли на дорогу, що провадила на залізничу станцію. Тут Зелений вирішив стати, щоб дати трохи відпочити людям, а також вирішити, як саме йти на Хвастів,—битим шляхом, чи вздовж залізниці.

Але не встигли ще як слід отаборитися, як враз, наче сніг на голову, посипалися звідкись важкі знаряди, а з боку залізничної станції часто й густо зататакали кулемети.

Счинився гармидер, але Зелений відразу зрозумів, що попали в засідку і негайно розпорядився, щоб Супоня зі своїм загonom ішов “на пробій” просто битим шляхом у напрямі се-

ла Великого Половецького, стараючись як найскорше дійти до лісу, який був не далі, як у двох верствах від них; Гонтаренкові наказав іти туди-ж через залізничу станцію навпрошки полями, тримаючи весь час із Супонею тісний зв'язок, а дядька Пилипа з його “босими сотнями” вислав у бік Хвастова вздовж залізниці, яко бічну охорону для тих, що пішли “на пробій”. Сам, як і завжди, зі своїми Трипільцями, зістався на місці, заховуючи секрет свого бойового маневру.

Наказуючи Супоні йти “на пробій”, сказав:

—Головно—до лісу!... Робіть вигляд, що страшно тікаєте... кричіть, що я згинув.. Добіжіть до лісу і станьте на узліссі... Вони побіжать за вами, а я часу не страчу дарма.

Супоня й Гонтаренко кинулися вперед і скоро тільки їх голови виринали з жита. Пилип з “босими сотнями” зник десь, наче у воду впав. Зелений, виладувавши розстрільну величезною дугою, почав завзято відбиватися. З годину все навколо кипіло, як у велитеньському казані і околиці Білої Церкви відразу вкрилися густим димом. Місто враз наче вимерло, хоч ніде не було видно ні одного Зеленовця, ні червоного, але всі злякано поховалися і тільки де не де визирали з поза воріт до смерти цікаві баби і, хрестячись, чекали свого кінця.

Нарешті червоні помітили відходячі шляхом ряди загону Супоні. Трипільці навмисне притишили стрілянину. Замір удався. Червоні, як попало, стали бігти за Супонею. Тоді Зелений непомітно пробрався зі своїми хлопцями аж до залізничної колії, що тяглась на Хвастів і тут зупинився. В півтора верстви від них совгався по рейках панцирний потяг, який без перестанку стріляв по приникшому місту. Це свідчило про те, що ця сутичка не була навмисною, а випадковою, бо інакше ворожий панцирник не стріляв-би по місту, де не було вже ні одного повстанця. Очевидно вони стрінулися з якоюсь червоною частиною, яка, може, прямувала навіть проти нього, але при несподіваній зустрічі він безумовно мусить перемогти. Так, приблизно, думав він про себе, коли дивлячись на воро-

жого панцерника, заздрісно прошептав:

—Ах, шкода, що при нас так мало набоїв, а то зашкварили-б!...

—А хіба з нас невистане тих чотири знаряди, які ми маємо?—запитуючо промовив Проць, який від самого Уманя ні на один крок не відходив від нього.

—А гармат багато вивезли?—спитався Зелений...

—Цілих шість вивезли...

—Молодці, хлопці!....

—Тільки... тільки їх Супоня й Гонтаренко забрали з собою, а вози з харчами нам залишили...

—Ах, чорт-би...—почав було кричати Зелений, але в той час, заглушаючи його слова, заторохтіли десь впереді кулемети і коло ворожого панцерника закурився насип. Не встигли ще й оком моргнути, як почувся з-заду характерний шум великого знаряди.

— Заходіть із заду....До лісу, хлопці!—промовив отаман.
— Тільки цікаво знати, хто це з кулеметів так пряжить ворожому панцернику?..

Озирались назад і побачили другого ворожого панцерника, що йшов з боку залізничної станції.

— Значить Гонтаренко не зіпсував колії, коли переходив через станцію?! — здивовано промовив Проць до Зеленого, але той тільки рукою махнув:

— До лісу!.. Не кидаєть возів!..

Ворожі панцерники помітили їх і зразу-ж стали обстрілювати всю місцевість, що між ними.

Раптом почувся страшний вибух і той панцерник, що підходив з боку Хвостова, якось кумедно затанцював і перевернувся на бік.

— Слава! — почулося в житах і на залізничу насип висипало до двох тисяч босих, з підкачаними до колін штанамми, дядьків.

— Слава! — загукали й Зеленівці, кидаючись їм на допомогу.

Тим часом другий панцерник став безупинно засипати прапнелними знарядями всю колю і, як мітлою змітав усе, що тільки вистрибувало із жита.

— Ах Супоня, Супоня!—схопився за голову Зелений, кидаючись до Проця. — І як ти йому міг дати всі гармати?!.

З боку лісу, як відчайдушні птахи, в ревом і свистом, один за другим вирвалися два важких знарядя.

— Супоня озивається.... — прошептав Прощь.

— До лісу!.... До лісу!.... Не кидайте ранених і возів!.... — командував Зелений.

В той час один знаряд упав і розірвався коло лівого колеса ворожого панцерника, а другий влетів просто в бійницю. Третій знаряд був уже зайвим, бо панцерник нагло затих і повільно став сунутися назад.

Забравши з собою всі вози й ранених, погнали коней просто житами, що тільки сил і духу, стараючись скорше добігти до лісу. Разом з Трипільцями бігли босі дядьки із заго-ну дядька Пилипа.

— Ой, та-ж і ловко ми їх садонули з рейок!.. — захоплювався дядько Пилип, біжучи підтюпцем слідом за Зеленим, тримаючи на оберемку важкого механічного кугмета системи “Колта”.

— Скоріще, скоріще! — замість відповіді на його слова, говорив Зелений. — Добіжимо до лісу і зробимо пастку!..

Раптом з обох боків показалися сірі ряди червоних, які старалися замкнути їх в коло. Почулися поодинокі карабінові вистріли і коло вух задзирчали кулі. Декілько з них з тріском вдарилися об полудрабки возів.

— Розривними стріляють, зволючі! — лаявся хтось, зупинившись передихнути трохи.

— Скоріще! Скоріще! — підганяв Зелений. — Там наші товариші в лісі десь уже знудилися досі!..

Охкаючи, бігли через якийсь яр, звідки було небільше одної верстви до лісу. Але тільки-що вибралися на рівне, як побачили, що на них з обох боків біжать червоні.

Зелений став і скомандував:

— Бігом до лісу! Як що вистрілять раз, — бігти! Вистрілять другий, — бігти! Коли вистрілять третій раз, — Трипільці зі мною на багнети, — ліворуч, а босі сотні з дядьком Пилипом, — праворуч!.. Хто з ранених може, хай у той час гонить вперед вози!..

Пробігли кроків сорок, як з обох боків засвистали кулі — раз через хвилину, — другий і, вже не чекаючи третього, вмить створилося два ряди грізно найжених багнетів.

— Слава! — крикнули Трипільці, кидаючися на ліво.

— Слава! — підхопили босі сотні й навалилися на право.

Червоні, які бігли до них з надзвичайною сміливістю, раптом залягли в розстрільну і стали стріляти. Але Трипільці зі своїм отаманом, налетіли на них, як шуліки на курчат, і стали немилосердно нищити. Перелякані червоні ставали на коліна і просили помилювання, але дарма. Час був надто горячий і коротка була мова. Зломивши ворожу лінію, Зелений зараз-же був повернув до лісу, але озирнувся на право і занімів... Босі сотні дядька Пилипа в страшнім безладді бігли назад у яр, а слідом за ними гналася сотня мадярської кінноти.

— В лаву! Перший ряд на груди, другий на коліно, третій стоячи! — скомандував Зелений.

Кіннота наближалася.

— Бий! — гукнув Зелений.

Вистрілили один раз, вистрілили другий і третій. Кільканайцять вершників повалилося з кіньми, роблючи безладдя в своїх рядах.

— Тр.... та.... та.... та.... та.... та.... — заторохтіли кулемети з лісу і декілько вершників повалилося до долу. Вершник, що їхав попереду всіх і, як видно, був старший, повернув коня назад, але в той-же час теж повалився на землю. Босі сотні, побачивши такий поворот справи, висунулися з яру і кинулися в обхід ворога... Вершники стали злізати з коней і,

відстрілюючися, кидалися на всі боки, як декілько хвилин перед тим, кидалися босі сотні,

Зелений заборонив переслідувати вже тільки через те, що з боку міста, по звенигородському шляху, здіймалися величезні хмари рудої порохнечі і він догадався, що то йшли червоні.

— До лісу! — крикнув. — До лісу!

Вже під самим лісом, Зелений побачив дядька Пилипа, як той, що є сили, гнався по полю за одним червоним, який відбився від своїх і намагався втікти. Хотів покликати його, але розкритий рот не дав ні звука. Червоний повернувся і, не дивлячись навіть, двічі вистрілив. Дядько Пилип кумедно вимахнув обома руками і повільно став присідати до долу.

— Процю! — сказав Зелений. — Поможіть дядькові Пилипові, бо його, здається, поранено!..

Проць ще з двома Трипільчанами побіг до дядька Пилипа із цікавістю зазирнув у його лице. Той стояв на колінах, обпершись обома руками на межу, непорушним поглядом дивився на калюжку свіжої крові, що стікла з його грудей.

— Дядьку Пилипе, що з вами? — кинувся до нього Проць.

— Нічого... — ледве чутно промовив Пилип, хилиючись до ніг Проця.

— Беріть! — сказав Проць до Трипільчан. — Понесем!

— Не тр-е-ба... — простогнав дядько Пилип. — Ось, тут... Отаманові дайте... Мати благословила...

Опустив руку на скрівавлені груди, витягнувся і став важкий, як камінь.

Нахилилися над ним. Розгорнули скрівавлену сорочку і побачили на грудях маленького мідного хрестика. Зняли його й пішли до отамана. Назад до трупа не вернулися, бо на полях аж чорно та темно стало від ворожої сили, яка підсувалася до лісу.

— Сьогоднішнє змагання, не дивлячись на те, що вдалося знищити одного панцирника і вивезти з Уманя декіль-

ко гармат, закінчилося поразкою, бо ми стратили одного з кращих своїх товаришів — дядька Пилипа! — коротко, зі стиснутими зубами сказав Зелений до своїх товаришів, коли зійшлися в глибині, для них одних добре знайомого, велико-половчанського лісу. — До півночі сидимо тут, а після перших тівнів, як кажуть косарі, підем на свіжі роси...

— Куди саме? — спиталися його Супоня й Гонтаренко.

— Ранком побачимо! — відповів на те Зелений. — Тепер-же виставте збільшену варту...

VI. МАРУСЯ

Це було вже тоді, коли отаман Зелений зміцнився настільки, що сили його мужицького війська сягали далеко за тридцять тисяч, а вся гречкосійська Україна тільки й мови мала й знала, що про нього гула—гомоніла...

Одної темної ночі в Таращанським лісі, до повстаючого вогнища прибився якийсь молодий парубок, який сказав, що хоче бачити отамана в дуже важній справі.

Проць, уважно приглядаючись до нього, сумнівно хитав чогось головою і цікаво допитувався:

— По якій-же такій важній справі хочеш його бачити?...

— Це я можу тільки йому самому сказати...—неохоче якось відповідав парубок, ховаючи від світла своє лице.

Прикликав Проць Супоню і обидва стали розглядати його.

— Знаєш що,—тихо промовив Проць,—цей парубок, здається мені, не дуже-то певний...

— Еге-ж,—хитнув Супоня головою,—не зовсім певний... Голос наче в дівчини і груди того.. високі надто... клуби також не парубочькі.... круглі.... гм....

Поговорили ще трохи і вирішили заздалегідь отаманові все розповісти.

Парубчак був одягнений в коротеньку шкіряну куртку, сині штани, черевики з обмотками і в кашкеті, як то ходять

гімназисти. Одежа його зовсім не була сумнівною, а тим більше,—підозрілою, бо за останні часи в повстанчому таборі перебувало стільки всякого люду, що годі було на одержу звертати якусь увагу, але той жіночий голос і жіночі рухи, яких парубчак ніяк не міг заховати, заставили Проця бути обережним.

—Хто знає, може він від яких ворогів підсланий, та ще й з бомбою за пазухою?...—думав він сам про себе, поспішаючи до отамана.

Супоня тим часом попросив парубчача сісти. Той ліг коло вогнища і, не дивлячись ні на кого, ще раз спитався:

—А де-ж отаман?

—Він скоро буде!—відповів Супоня, позираючи з під лоба на дівочий профілі лица парубка.

Парубок повільно підвів голову й оглянув гурток повстанчих лиць, що схилившись над якоюсь газетою, з неймовірними труднощами вчитували про “повний погром банди Зеленого”, і спитався:

—І вам не сотужно отак бути?...

Хтось із гурту здивовано подивився на нього і засміявся:

—А ти, парубче, занудився вже, чи що?...

—Нам, голубчику, ніколи тут тужити!—сказав хтось поважно із п'їтьми.

—Я зовсім не про те, що ви собі думаєте!...

—Певне щось дуже розумне, еге!—засміявся той самий голос.

—Щось воно непевне...—дивився і думав Супоня. — Варто булоб раніш обшукати його добре, а потім уже на розмову з отаманом...

В той час до вогнища підійшов Зелений.

—А, ну-но покажіть мені того парубка!—промовив він, розглядаючись.

Парубчак миттю схопився на ноги.

—Шукаю тебе, отамане, по всіх закутках і ніяк знайти

не можу!—заговорив парубок легко тремтучим голосом.

Зелений змірив його гострим поглядом і спитався:

—Хто ти такий?

—Я з далека і з близка!—відповів парубок схвильовано.

—Пішов я із села, яке терпить важке лихо..

—З якого села?—коротко спитався отаман.

—З того, де завжди бідували і марили...—сказав парубок, уже спокійніше.—Марили волею і ждали її, як сонця ясного.. Був один такий, що навчав навіть вірити в ту волю і коли настав час боротися, то багатьох він повів за собою... Сам він син бідної вдови... Зібрав до себе господарських синів і так багато людей всякого і пішов з ними у світ широкий за мужицьке щастя боротися, а свою рідну матір самотньою лишив... Лишив він матір і свою наречену, а сам із села в село ходив, та все чогось шукав, все з чимсь змагався і все збільшував смуту в народі... І, от, одного разу, коли вороги були надто лихі на нього прийшли в його село і важко стали карати всіх батьків, чиї сини пішли разом з ним...

Не минула кара і його рідної матері. В страшних муках скінчила вона своє життя. А тоді коли вже майже з кожної хати була взята кривава жертва, вороги заспокоїлися і стали бенкетувати на radoщах... І не було кому змагатися з ними і не було кому перечити їм, тільки одна його наречена відважилася на помсту. Зібрала останніх юнаків, дітей майже, і разом із ними напала на бенкетуючих і до останнього знищила... Та сила червоних велика, бо не минуло ще й тижня після того, як все село вогнем запалало, а юнакам селянським тільки й зосталося, що ліс темний...

— Кажі!.. Кажі нарешті, хто ти і звідки?.. — схвильовано скрикнув Зелений.

Навколо стовпилися темні повстанчі постаті і, з палючими очима, жадібно ловили кожне слово цього дивного парубка.

— Чуєте, що витворяють, прокляті!? — глухо питалася когось якась зігнута стареча постать у зашмарованім кожусі.

— Та.... та.... вже-ж чуємо.... — шепотом відповідав хтось. — Отаман який твердий, тай то розмяк...

— Ще-б пак не розмякнути!..

Парубчак підступив до отамана ближче і зняв шапку.

— Бачиш?! — спитався.

— Хто ти?! — здивовано відступив від нього Зелений.

— Наречена твоя благає тебе прийти до свого рідного села!..

— Марусю! — вражено скрикнув Зелений, хватаючи парубка в свої обійми. —

— Як?!.. Маруся?!.. Товаришка Маруся?!.. — здивувався Проць, а разом з ним здивувалися і всі інші.

Трипільчани, зачувши знайоме імення, звідсіль стали сходитися до вогнища і через якусь годину не було де голці впасти, так тісно стало.

Затаївши духа слухали уважно, як розповідала, що сталося в їх рідному Трипіллі. Вона не була вже тим загадково-понури́м парубчаком, який, наче випадково прибився на вогонь, а — давня дякова Маруся, якою її знали всі Трипільчани.

Зелений, схиливши на груди голову і сціпивши зуби мовчки слухав сумне оповідання Марусі про те, як після сутички коло Білої Церкви розійшлися чутки що він утік до Трипілья і як туди приходили шукати його, як випитуючи мучили й кували неповинних, а в тім на смерть замучили його рідну матір... Говорила і про себе, як серед ночі напала з юнаками на ворогів і винищи́ла їх і як потім стала шукати собі захисту в лісах.

Слухали й мовчали, а Зелений наче розрісся, став як хмара темна. Чоло важкою стріхою нависло над палючими очима і в глибині зоріючих чоловічків вже спалахували, тремтіли зловіщі блискавиці. Дивилися на нього побратими і бачили, що вже не підуть вони ні на Черкаси, ні на Тарашу, як мали йти, а кудись в инше місце наваляться, — туди, де більше всього є кривди і де найбільше потрібно помсти.

Нарешті Зелений якось дивно скрунув головою, наче відганяючись від надокучливих спасівчаних мух, і повернувся до всього товариства:

— От, що, товариші! Треба нам негайно йти туди, де менше всього сподіваються нас і де більше всього можемо зробити! Підемо, панове браття, на Київ святий!..

— Як на Київ, тай на Київ! — загуло товариство. — Куди скажеш, туди й підем!..

— А як-же тоді з Трипіллям?! — підвелася Маруся. — То-ж там усі ждуть... Помсти прагнуть.

Зелений не то гірко всміхнувся чогось, не то скрививсь від внутрішнього болю.

— Помста, не боротьба... — сказав.

На мить одну запанувала страшна тиша. Було чутно, як глухо і протяжно гомоніли дерева, наче перед наступаючою бурею, яка ось ось налетить на верховіття й заметушиться серед цих скам'янілих лиць дітей ріллі, захопить їх і полетить разом з ними на широкі простори страдаючої української землі і знищить навіть найменші сліди народньої кривди. І почувала цей подих бурі ніжша Маруся і затремтіла вся, дивуючись, як у її грудях раптово стало рости серце і як щось боляче — болячо стиснуло її за горло. Схопилася, сама не своя.

— Куди ти? — затримав її Зелений за руку.

— Туди... До своїх юнаків...

— Зажди до ранку, а вранці все вирішимо...

— Не можу... Їм дуже страшно без мене...

Товариство, як листя на деревах, зашелестіло:

— Страшно?.... змагаються, вмірають і страшно?....

— Так, їм страшно.... — ще раз сказала для чогось Маруся.

— Веди їх сюди! — сказав Зелений.

— Так, так!... — гомоном загомоніло навколо. — Коли їм страшно, веди їх сюди!..

Маруся хвилину замислилася, наче хотіла щось сказати, але враз махнула рукою і промовила тільки одно слово:

VII. НА ПЕРЕДОДНІ

“Загомоніли в Таращі...”

Дощі, дощі....

З Трипілля йде Зелений”....

П. Тичина.

Як у величезному казані, або в жлукті, кипіло все навколо і переверталоя. Життя щоденно мінялося, приносячи для червоних ще нові й нові чутки та несподіванки. З темним розпачем кидалися на всі боки і скрізь бачили перед собою рухливу стіну найжених багнетів, або свавільну хвилю блискучих лез гостро виточених кіс.

З того часу, як Зелений захопив Трипілля і вниз по Дніпру поплило декілько страшних плотів, з міцно позв'язуваних одного до другого жовніврів карної дивізії,—в головнім штабу червоних запанувала справжня паніка. Шукали всіх можливих засобів, як би знищити його, але тут, як на лихо їм, зміцнена галицькими військами регулярна армія республіки швидко посувалася вперед і вже перейшла через Буг та Случь і в деяких місцях досягла до Тетерева. На лівім боці, користаючи з народнього заворушення, котилася армія білих, з якою годі було боротись без допомоги народу. Червоні знали це і всяково намагалися прихилити до себе селянство, те саме селянство, яке вже не хотіло навіть і чути їх і вірило одному тільки Зеленому. І добре знав це також і Зелений, тому щоб виявити повноту своєї сили, зробив з трипільських гір недоступну твердиню, швидко почав захоплювати під свою руку все більші й ширші простори.

Як колись ідучи на Умань, мав тільки одну надію на тихі села, так і тепер, захоплюючи Таращу, Сквиру та Білу Церкву, —надіявся на них-же. І тому села не зрадили його надій, бо знали його і вірили йому настільки, що досить було його одного слова, щоб усі покинули недоорану скибу, або недожату смужку і пішли за ним скрізь і всюди, задалегідь на все готові

Стомився й виснажився Зелений. Довга низка днів безнастанних змагань і боротьби цілком змінила його. Став мовчазним і понурим,—не всміхнеться ні до кого і не зажартує ні з ким, як то було раніш, а все сидить самотою і щось своє думає. Одне тільки залилося непорушним, а ще міцнішим навіть,—це та постійна сміливість, яка завжди ставила його попереду своїх бойових рядів підчас наступу і залишала останнім під час відступу, що в кожній сутичці мало рішуче значіння...

Ніяково почували себе в його присутності й товариші—Прощь, Супоня та Гонтаренко і тільки одна Маруся насміялася говорити з ним. Мовчки вислуховував він те все, що вона йому говорила і, іноді тільки, на знак згоди, хитне головою.

Якось підійшов до нього Супоня.

—Маю до вас невеличке діло...—сказав.

—Яке там діло?—зацікавився Зелений.

—Маленьке...—заговорив Супоня.—Хотівби знати, що ви думаєте про білих?....

—Гм....—всміхнувся Зелений.—А як вам здається?....

—Мені здається, що білі для нас те саме, що й червоні, але кажуть, уряд Республіки, з яким ви в згоді, якісь там переговори веде з ними...

—Ніяких переговорів не може бути, крім одних...

—Яких?....

—На Москву хай собі мандрують!...

—А як не схочуть?...

—Тоді битимем!—сказав просто.

Супоня помовчав трохи і знов заговорив:

—Кажуть, що білі вже в Полтаві... Посланця від Ангела ще й досі не має...

—Напевне завтра прибуде...

—Ну, це ми між собою говорили, а що-ж нам на селах казати?...

—Те, що я кажу... Найліпше видрукуйте відозву...

—А це урядові не пошкодить?

—Не думаю... Та й інакше не може бути...

Супоня ніяково закашлявся, розправив правою долонею вуси, які за останні часи стали справжніми осаледцями, і тремтучим, не своїм наче голосом, тихо спитався:

—Що з вами, товаришу отамане? Ви все якийсь такий сумний та замислений....

—Через що-ж ви так думаєте?—повернувся до нього Зелений, пильно дивлячись в його лице.

—Бачите,—заговорив той далі,—якийсь чудний ви стали! Не раз дивлюся отак на вас і серце чогось замірає... Мимоволі й думки всякі до голови приходять...

—Які думки?—жваво спитався Зелений.

—Всякі...—неохоче якось промовив Супоня.

—Все-ж таки?...

—Все-ж таки, такі собі, не певні... А що, думається, як він стомився і....

—Що?!—перебив його Зелений.—Стомився, кажете?!...

Супоня понуро затих. Зелений довго дивився в його нахмурене лице і, раптом, голосно й весело засміявся:

—Ха-ха-ха!... Стомився!... і це в голові революціонера так складається!...

—Ну, вибачте мені як що це образило вас!—промовив Супоня.—Ці думки складаються не в моїй голові, а в головах тих, що прийшли до вас від ріллі свіжої...

Зелений взяв його за обидві руки вище ліктів і лагідно промовив:

—Велика година наближається, товаришу!... Велика година, яка заставляє й подумати трохи!... Буде литися кров, а не вода, розумієте?...

—Розумію...—прошептав Супоня, не рухаючись.— Але не треба забувати того, що маса дуже легко вірить усяким чуткам, а тут є такі чутки, що уряд Республіки хоче згоди з білими... Як що ви самі не заявите, що це ворожі брехні, то

може бути дуже зле... так я думаю...

—Ви думаете?....

—Так я відчуваю своїм серцем...

—Ні, цього не буде!—коротко й твердо вже сказав Зелений.—А як-би й могло бути, то ми не допустимо до цього!... Через те саме й на Київ прямуємо, щоб у свій час на своєму місці бути!...

—Ах, так?!—засяв Супоня.—Тепер я все розумію і дякую вам за це!...

Стиснув його руку і зразу ж хотів іти, але Зелений затримав його:

—Йдете?

—Йду, бо з години на годину мають прийти з Хвастова люди і Гонтаренко просив допомоги йому розмістити їх по сотнях.

—Добре! Як прийдуть, то мені скажете. І, взагалі, кажіть мені про всіх, що приходять до нас...

—Але-ж їх тепер стільки йде до нас, що годі з усіма говорити!

—Нічого! Скільки-б їх не було, а бачите треба... То-ж самі говорили про напружені настрої...

—Слухаю! Завтра покажу вам усіх своїх нових людей!

—Як побачите Гонтаренка й Марусю, то кажіть їм це саме.

—От, до речі! Товаришка Маруся порядкує з босими сотнями не гірше покійного дядька Пилипа...

—Справді?—якось радісно спитав Зелений.

—Мало того...—всіхнувся Супоня.—Вона створила для розвідування спеціальну сотню зі старих жінок...

—Як?!—скрикнув Зелений.—І без мого відома?!...

—А як-же було вас повідомляти, коли ви все зі своїми думами?...

Зелений на хвилинку замислився. Повільно провів долонею по лобу і тихо промовив:

—Скажіть їй спасибі від мене...

—Слухаю!

І коли тільки Супоня пішов, то Зелений знову потону в своїх думках. Думав про сучасне й минуле і ніяк не міг розібратися,—добре, чи зле робить він, беручи на себе таку вагу життя. “То-ж самозванцем можуть назвати!”—в стосотий раз наверталася в голові думка і він тікав з нею в найтемніші закутки рідного трипільського лісу і старався там знищити її противними думками. Образ замученої рідної матері, що раз у раз виринав перед ним в годині задуми, заставляв його схоплюватися на ноги і тоді його душа чула, як тисячними голосами співало навколо нього визволення. Вирівнювався і напружено слухав тих співів і вже ясно чув, що то співає так його рідний трипільський ліс. Тоді зникали всі настирливі думи і він, охоплений якимсь дивним чуттям не то рішучості, не то відчаю, швидко йшов туди, де коло ясно палаючих вогнищ сиділи засмалені літнім сонцем діти ріллі і чулими голосами співали своїх улюблених пісень.

Зарослий чоловіча з Видубецького був не аби який співака і за це його любило майже все товариство. І так де тільки він з'являвся, зразу-ж затихали пустотливі реготи і веселі, безжурні, часто збиточні лиця, робилися поважними й задумливими при перших-же словах:

“Та вже років з двісті,
Як козак в неволі,
По над Дніпром ходить,
Виглядає долі”...

І сотні дужих голосів котилися голосною луною через весь ліс і викочували її аж на Дніпр широкий.—

“Гей, гей у неволі, у ярмі,
Під московським караулом у тюрмі”...

Слухаючи цього співу, міські робітники, які не так давно прилучилися до “мужицького Зеленого” і ще не встигли ви-

вчитися мови того народу, доля якого була їх долею, забувалися за свої “дрібшечки” і, здавалося, кам'яніли так.

—Ех, харашо пають ребята!—захоплено говорив білявий робітник до рудого свого товариша.

—Да, ето не то, что наші фабрічния!—відзивався рудий.

І пробували самі співати, хоч не призвичайний язык важко вимовляв м'яккі слова української пісні..

Не раз чув Зелений їх спроби співати разом із усіми і радісним чуттям сповнювалася вщерть душа його. Сам собі не йняв віри, щоб могло статися таке чудо. Пригадував завод Гретеера, коли працював там, як байдужі були до села оці самі руді та біляві робітники, які давно вже забули за те, де їх батьківщина. Правда, вони були перші в революції, але тепер часи змінилися і в перших рядах борців ідуть селяне,—ті самі селяне, які можуть не тільки руйнувати, але й будувати. І згадував він Голосіївський ліс підчас свого першого наступу на Золотоверхий і марив ним знову і вірив, що вже недалеко той час, коли на вулицях Золотоверхого непереможно і раз на завжди гордо замахують прапори визволеної України.

—Тільки-б єдність була!... Тільки-б єдність!...—говорив сам до себе і, думаючи про цю єдність, він знову вже не чув нічого і не бачив.

—Христос, коли мав явитися десь перед народом, ходив молитися на самоті...—виринала одна думка.

—Але-ж то був Христос, Надчоловік, сам Бог, а ти що таке?...—виринала друга думка. — Ти мужик, бунтовщик і тільки всього...

А тим часом повстанці своє говорили:

—Щось наш батько надумує собі... колиб хоч скорше вже надумався!...

Після відомої розмови з Супонею, щось на другий, чи третій день, прийшли з двох боків нові вісти: післанець Ангела привіз повідомлення, що білі йдуть на Золотоверхий великим півколом, одне крило якого обперлося об Ніжин, а друге підхо-

дять до Черкас; посланець штабу армії Республіки привіз наказ підняти всі села і, як найскорше, посуватися в напрямі Хвастова, де скупчилися ворожі сили і тим відтягти їх від фронту армії Республіки, який досягнув уже Козятина! Фронт армії Республіки витягнувся клином у напрямку Києва, не маючи за собою ніякої бази, крім Жмеринки, а тому всі надії покладали на моральний “бік справи, себ-то: як найскорше взяття” Києва. І Зелений це зрозумів відразу і то краще, ніж розумів сам командуючий фронтом генерал Кравчик, який по всіх ознаках оперативних дій, тримався одної засади—швидкість натиску, без усякої уваги на власне запілля. Білі в цім випадку були далеко мудріші. Маючи за собою глибоке запілля з цілою низкою залізничних пунктів і два морських порти, налагодили все так, що могли своєчасно жити і зміцнювати кожну ділянку свого фронту і, при випадку невдачі, могли мати широкі шляхи відступу. Зелений знав це і відчував, що Золотоверхий ні в якому разі не буде місцем для якого-б то не було порозуміння, а лише яблуком нового роздору і початком нові війни.

Вислухавши посланців, він негайно прикликав своїх товаришів—Супоню, Проця, Гонтаренка та Марусю і сказав їм:

—Нарешті настав наш час! Мусимо до Золотоверхого ввійти першими! Але йдучи до нього, необхідно негайно захопити і всі його околиці, щоб можна було зразу перейти через Дніпро й зупинитися в Дарниці, щоб затримати білих. Тих тридцять тисяч, які ми маємо тепер, буде замало для цього. Треба зрушити села. І вже навіть тоді, як тільки ввійдемо в Золотоверхий, пошлемо за Дніпро декілько тисяч певних людей, щоб заступити шлях для вступу в нашу столицю білих. Те, що хтось там веде з ними якісь переговори, нас не повинно обходити. Ми боремся і ллемо кров за те, щоб перемогати, а не переговорювати...

—Не думаю я, щоб білі були настільки дурні, щоб хотіли зариватися з нами, маючи перед собою того самого во-

рога, що й ми!—заговорив Супоня.

—Так!—сказав Зелений.—Червоні для них не менші вороги, як і для нас, але не треба забувати того, що вони рідні собі, а ми чужі для одних і для других... вони, чепляючись нашого ґрунту, себе ніколи не скривдять, хоч-би й як ворогували...

—Як-же буде?—заговорив Проць.—Мені здається, що ми все-ж таки мусимо на чомусь зупинитися...

Зелений нетерпеливо перебив його:

—Наказую! Негайно розіслати кінних посланців по всій Хвастівщині, Уманьщині, Сквирщині, Тарашанщині та Біло-Церківщині із закликом братися за зброю і чекати гасла... І як тільки ми рушимо на Київ, то задзвонимо в трипільські дзвони, що й буде тим гаслом, яке мусять підхопити всі сусідні села й так передавати його далі й далі, щоб усі могли чути. Для того-ж, щоб не прогавили його, скріз і всюди, день і ніч повинні стояти вартові. Всі повстанці із сел, під командою своїх вибраних ватажків ідуть сотнями в напрямку Проневщини, Жулян і Голосіївського лісу. Що до нас, то ми поділимо свою працю так: товариш Супоня з частиною із вісім тисяч мусить зайти з боку Святошина і при допомозі робітників ґретерівського заводу зайняти Шулявку і посуватися через Лукіянівку в напрямі Подола, товариш Гонтаренко з частиною в десять тисяч, через Демієвку на Печерськ і до Ланцюгового мосту, а я з Трипільцями через Голосіївський Ліс іду просто на головну залізничну станцію і йду до Дніпра через Васильківську-Хрещатик і через Володимирську-Андріївський спуск. В той час Проць зі всім штабом має знаходитися в мому ближчому резерві, щоб у кожную годину можна було мати певний зв'язок із нашими частинами і давати свої розпорядження.

По вступі в місто, товариш Супоня має взяти на себе обов'язки начальника залоги й заопікуватися охороною ладу та спокою, заки не ввійде регулярна армія. Ми тим часом переходимо через Дніпро й заступаємо дорогу перед білими...

—Чи не занадто багато ми беремо на себе?—тихо, але вперто якось, озвався Проць.—Нас за це можуть зненавидіти в регулярній... Скажуть, що нову війну починаємо...

—Ми нічого не починаємо, а робимо те, що вже почали робити!—гостро сказав Зелений.—Однак, про це ми повідомимо генерала Кравчика і запитаємо про його згоду... Ми повинні заздалегідь усе обрахувати і для цього тільки я й прикликав вас!

—А як-же я?—спиталася Маруся.

—Почекайте, товаришко!—зупинив її Зелений.—Мусимо раніш одне вже скінчити... Значиться, товариші, ви розумієте і згаджуєтеся?

—Безумовно! Цілком!—в один голос відповіли всі.

Тоді він повернувся до Марусі і сказав:

—А ви, товаришко Мраусю, сьогодні-же йдіть зі своїми юнаками та Пилиповими “босими сотнями” під Хвастів. Мусите там зіпсувати залізницю і зробити де кілька наглих нападів на прифронтів ворожі частини. Цим ви його спантеличите і позбавите боездатности. Головне-ж ваше завдання: як мога більше поставити на ноги людей і пильно стежити, щоб на нас не напали із заду. Для того-ж, щоб ви могли ліпше й легше виконати це завдання, досить вам буде розділити своїх людей на дві рівних частини, щоб одна непокоїла ворога, а друга стежила за ним. Зв'язок між обома своїми частинами і нами найкраще доручість своїй босій жіночій сотні.

Маруся слухала його й почувала себе ніяково в тім новім положенню, як ніяково чуввав себе колись у каневському лісі дядько Пилип, але вона, як і він, в глибині душі своїї знали й вірили, що все зроблять так, як сказано їм...

Вже смеркалося, коли скінчилася нарада і тиха літня ніч повільно схиляла над лісами та полями таємниче лице і легким диханням своїх незмірних грудей пестила розгорячені лиця самотніх вершників, що з усіх сил гналися по всіх шляхах та

дорогах з табору мужицького вождя Зеленого, щоб завчасно сповістити всі села про те, що вони на передодні великого здвигу могутніх сил землі...

VIII. ВЕЛИКИЙ ЗДВИГ

— Ну, як?—спитався Зелений малого повстанця, який тільки-що повернувся з розвідування під Голосіївським Лісом.

— Дві батареї на узліссі, а одна гармата серед поля в просі,—сказав малий повстанець.—Вартові гарматчики сидять собі і грають в карти.

Зелений покликав Проця.

— Де Гонтаренко й Супоня?

— Вони вже на своїх місцях!—відповів Проць.

— Ну, а з дзвонами як?...

О, вже давним давно, як по всіх селах дзвонять...

— А люди?...

— Плавом пливуть...

— Сповістіть Гонтаренка й Супоню, що починаємо... Гасло—наш перший стріл...

— Гаразд!...

Не зрадив ґрунт чорноземний. На голос гвалтових дзвонів у тихих селах, повстали старі й малі, які майже до останнього часу були байдужими до того, що навколо них діялося. Мовчанка скінчилася, терпіння ввірвалося і на широкі польові простори вийшла стотисячна жадоба пімсти, яку годі було стримати звичайними відозвами про визнання не визнаного, або навіть громом гарматних вибухів. Цій жадобі досить було одного слова, що сказав Зелений:

Що години приходили із села нові ватаги. З криком і галасом ішли вони до нього і просили:

— Ми тобі хліба, ми тобі сала, ми тобі жінок і дітей, а тільки ти веди нас!...

—Я й веду!—казав їм і зразу-ж ставив їх у перші ряди, посилаючи на ворога, що величезними силами заліг на передмістях, намагаючись затримати перші хвили селяньського наступу і дати змогу виїхати з міста своїм відповідальнім керівникам.

Та годі було їм змагатися. Як величезне море, яке настримко рветься з берегів під час бурі, покотилася могутніми валами сила землі. І коли раніш перемагала вона тільки несподіваними наскоками, так тепер ломила все своєю одностійністю, чисто мужицькою, запеклою впертістю. Тепер вона вже не здригнулася навіть перед висланим на задержку полком мадярської кінноти, не звернула найменшої уваги на шрапнельний град, який сипався на свіжу стерню,—а стреміла все вперед і була силою землі Української. І коли Зелений, думаючи про великий здвиг народніх сил, раніш ще сумнівався й сам у де чому, то тепер він тільки вірив і був незломний у своїй вірі. Як захоплений буйною течією човен, летів він на своєму коні в саму гущу ворогів і ця гуща враз розпливалася й зникала...

Спочатку все завдання здавалося надзвичайно важким: ворог був не полохливий і ще досить дужий. Але, коли десятки тисяч голов стали одною, велитенською, пяною від жадоби грізного святого гніву масою,—все стало нічим. Били, торопили, гнали, аж опинилися на брукованих вулицях своєї столиці і тоді тільки, кожний з них здивувався з того, що сталося за такий короткий час.

Ворог намагався затриматися на берегах Дніпра і відчайдушно оборонявся. Знаряди цілими горами лежали просто на Набережній вулиці і півсотні гармат розгорчено плювали знищуючим вогнем у центр міста, де вже бурилася селянська сила. Тут виявилася справжня міць ворога, який уже був досить при звичаєний до боротьби на міських вулицях, де діти ріллі почували себе розгубленими й звідусіль стиснутими. Частина всього встигла була знову захопити весь Поділ і повіль-

но посувалася до кирилівського цвинтаря, в якому засів Супоня.

Але коли тільки ворог став натискати більше, як враз щось неймовірне знялося там. Три десятки скорострілів скажено загарчали просто в лице і важкими снопами покотилися по кирилівських косогорах, заки досягли цвинтаря. Стрілянина затихла сама собою і на зміну їй залунало піднесене “слава”! і напружене “ура”!... З осатанілими лицами полізли один на другого і, як стеклі пси, хапалися один за другого руками й зубами, намагаючись захопити цей куточок, де досі спокійно спали мертві.

На той час надійшло чотири сотні Половчанців, яких вислав Зелений на допомогу, і при їх появі ворог кинувся в розтіч. Не даючи змоги опам'ятатися, Супоня зачав переслідувати. Вже в кінці кирилівської, недалеко від “товчка”, перед ним упав знаряд і куча диму та каміння закрила його з виду товаришів. Двоє, трох із них кинулися на місце розриву і побачили страшно знівечений труп свого ватажка. Стали над ним і так замерли, не знаючи—чи бігти вперед, чи вертатися взад.

Але вже не треба було йти ні вперед, ні назад, бо саме в той час вступали в місто перші ряди Запорожців і Галицьких Січових Стрільців. І стало так, що по слідах Зеленого, регулярне військо зразу-ж зайняло Золотоверхий. Увійшло майже без усяких страт, легко прорвавши здеморалізований Марусею ворожий фронт, і не звертаючи ніякої уваги навіть на те, що знищений на час, він міг повстати знову. Однак, про це ніхто не думав і всі були не в міру сміливі, і не в міру певні себе, з чим властиво й стрінувся Зелений.

Літня ніч, яка поспішно стелилася над землею, верила собою примерклий Золотоверхий, в пільмі якого звучно перекликалися вартіві і, часами, дрібним горохом розсипалися між каменицями наглі вистріли з рушниць.

І в тій тривожній пільмі, стягав Зелений до гурту своє товариство, аби порадитися з ним, що робити далі. Намір пе-

рейти на лівий беріг прийшлося залишити, бо проти цього рішучо повстав командуючий фронтом генерал Кравчик. Мало того, він дав гострий наказ, аби Зелений зі своїм товариством залишив місто ще до сходу сонця. Одержавши цього наказу, Зелений зразу-ж поїхав до командуючого, щоб особисто порозумітися з ним. Командуючий прийняв його зі скритою під вусами, незрозумілою усмішкою, але зробив вигляд, що дуже, “вдячний” за допомогу і обіцяв дати для всього товариства “державним коштом справжній козацький обід”.

— Ваше головне завдання—говорив генерал Кравчик,—виконане чудово! На той бік Дніпра вам нічого пертися, раз там уже є Ангел! Ви, краще, йдіть собі до Боярки і чекайте там моїх розпоряджень!...

— Я вийти можу, але що тоді скажуть мої люди?—пробував Зелений поставити всю справу так, щоб вона не викликала ні в кого ніякого роздратовання.

Але генерал тільки нервово зморщився і сухо промовив:

— Наказую вам зробити так, як того вимагає дисципліна! Маємо почати з білими переговори, а присутність у місті обірваних повстанців компромітувати-ме армію...

— Не знаю,—гостро сказав на те Зелений,—що саме гадаєте ви досягти тими переговорами, але поступати так із повстанцями після того, що вони зробили, все-ж таки не безпечно.

Генерал почервонів, схопився з крісла і, ледви стримуючись від злості, заговорив:

— Ви, здається, повинні зрозуміти, що я не за свою, а за загальну справу турбуюся... Я виконую наказ штабу головної команди і це так ясно...

— Ясно, може, для тих, що роблять усе тільки з примусу, а не з чуття...—почав було Зелений твердим голосом, але так і нескінчив, бо в той час на порозі став блідий і схвильований Проць.

— Пане отамане! — крикнув він, не звертаючи ніякої уваги на генерала.—Супоню вбито!...

Як припечений розпаленим залізом, кинувся до нього Зелений.

— Не може бути!...

— Правда! Сам бачив, як його труп понесли до себе робітники ґретеровського заводу...

— Найкращого товариша віддали за свою перемогу, а ви... — повернувся Зелений до генерала, але не скінчив. Змірив його поглядом з ніг до голови і тільки рукою махнув:

— Ех, що там!... Ходім, Процю!...

...Йшли великими безладними ватагами. Та сила, що провадила їх на Золотоверхий, раптом кудись зникла, наче ніколи й не було її. Стомлені й знесилені, пленталися як могли, тільки одні Трипільці намагалися бути бадьорими.

Зелений, як ніч темна, понуро їхав на коні між Процем та Гонтаренком і не відзивався до них ні одним словом.

— Цього вже я ніяк не сподівався, щоб робітники так розгнівалися, що й навіть трупа Супоні не схотіли віддати нам! — говорив Проць.

— Бо ніхто з робітників не думав, що ми будемо слухати якогось там генерала, який прийшов уже на готовеньке! — відповів Гонтаренко.

Зелений, чуючи цю розмову, не промовив ні слова, тільки подумав про себе:

— Ось воно, яблуко роздору!... Ось воно!... З нас-же й починається...

Поминувши Жуляни, стали на відпочивок. Дивилися, як розвиднялося і чули, як у вранішній, блідо-рожевій млі, голосно гуркотіли за Дніпром гармати білих.

Зелений довго прислухався до того гуркоту, а потім звів до неба очі і голосно промовив:

— Будьте прокляті ви всі, що жадаєте крові! Знайте, що ваш рідний нарід скарає вас за цю руїну і тинятиметеся ви по широкому світу доти, доки не згинете десь під чужими плотами.

Товариство слухало й таємничо мовчало. Дивилися в бік Золотоверхого і не могли згадати того, що було минулої доби, і ніхто не міг відгадати того, що мало статися завтра...

—Більше вже такого ніколи не буде...—говорив хтось, лягаючи під кущем спати.

ІХ. СУМНІ ДНІ

Майже завжди так буває, що після великого піднесення настає доба упадку, або звичайна байдужність. Так, при-ближно сталося з повстанчим рухом, який подібно морю після бурхливого виливу, швидко став спадати і, навіть, пробував відзеркалювати в своїх очах погожу блакить неба. Все частіше приходилося чути, що “час уже й на зяб орати”, а після того “справжнього козацького обіду”, який видав на “державний кошт” генерал Кравчик, усе якось пішло не так, як бажав Зелений. Його душа була стрясена до глибини і він уже сам не знав, хто він такий,—борець чесний за волю святу, чи розбійник страшний темної ночі.

Обставини склалися так, як передчував. Дивився і ломав собі голову, як зарадити проти дальшої руїни, але не було ніякої ради. Відступ із Золотоверхого, смерть Супоні і нарешті нова війна з білими, все це разом справило на нього таке пригноблююче вражіння, що годинами він цілком уже був готовий на те, щоб кинутися на своїх-же і без усякого жалю й милосердя знищити те все, що тільки нагадує собою пана, що тільки не є чорноземне і не дихає мужицьким духом. Його старі побратими напевне не зрадили-б його, але він сам ясно почував непевність таких думок і добре знав, що сам себе заперечує і що подібним виступом раз на завжди поставив-би над собою могильного хреста. Знав, що це було майже божевілля, але заспокоїтися ніяк не міг. І коли через три дні після виступу з Золотоверхого, стало ясно, що назад

туди годі вже вернутися і що білі, викинувши звідти генерала Кравчика як брудну ганчірку, справді таки засіли там,—його божевілля стало вогнем племінним. Не маючи змоги вгасити його, він рішучо заявив командуючому фронтом, що не може підлягати його командуванню, а тим більше—виконувати які-б то не було його накази. Командуючий це зрозумів, як звичайний бунтарний вибрик і, відкладаючи до иншого разу порухи особистої образи, став умовляти його “заспокоїтися”, при чому все покликався на якісь переговори. Тимчасом білі встигли вже засісти в Черкасах і просунутися на Умань з певним наміром вдарити на Козятин, що Зелений ясно бачив з їх стратегічного ходу, але чого ніяк не хотів бачити командуючий фронтом і, навіть, сам штаб головної команди. І Зелений не витримав. Одної ночі зібрав усіх своїх побратимів і, як ураган налетів на білих коло Білої Церкви саме в той час, як вони збиралися йти на Хвастів. Добре, дуже добре були озброєні білі, але вони не мали навіть десятої частини того завзяття, що мали червоні. Розбив їх Зелений і погнав аж до самого Уманя, наче отару овець стрижених. Дарма командуючий фронтом наказував йому через своїх посланців припинити свою діяльність і повернутися назад до Боярки. Не слухав, бо добре знав, що не довго ще зостається сидіти йому самому там де сидить і, що скоро вже не тільки Боярки, але й самого Хвостова не бачити йому... Дикою й свавільною бурею заметушився він по всій Київщині, не чуючи нічого і ні на що не звертаючи ніякої уваги. І коли одного разу до нього прибув посланець від штабу головної команди з писаним повідомленням про зірвання переговорів і початок війни, то він наказав написати йому смолою на плечах свою відповідь і негайно вигнати його навіть із села, де стояли табором. Та відповідь дуже обурила всіх у штабі, хоч знали добре, що вона правдива до найглибшої широти. Довго повертали пани генерали і пани полковники свого післанця, вичитуючи на його плечах пару слів Зеленівської відповіді, але як його не по-

вертали, а там все-ж таки було одне і те саме: “Оглядівся лях по шкоді”...

Стискали кулаки в безсилій злости, але мусіли признати “рацію”, тим більше, що білі це доказували фактами. Повільно посувалися вони майже скрізь, де лише стояло регулярне військо і повстанці були єдиною силою, що затримувала їх. Васильків і Хвастів перейшов до їх рук майже без усякого бою, а напевне так саме було-б і з Козятином, якби Зелений раз у раз не нападав на них і не нищив їх...

Тепер уже перед своїм товариством Зелений не був тим, що колись,—кремезним, грізним і замисленим, а став чимсь широким, страшним і розхристаним, як широкі й страшні самі змагання його. Тільки інколи на його лице насуне хмарка легкої задуми, та й то лиш на саму коротку мить, що рідко хто й міг побачити її. Щось дивне діялося з ним. Не визнавали його навіть ні Проць, ні Гонтаренко, які все були коло нього. — Нудьга, чи тривога так боролись в йому...

Маруся ще в перші дні непевности залишила все і вернула до Трипілля. Ніхто й не затримував її. Сказала: “стомилася дуже”... Зелений зблід, а Проць і Гонтаренко тільки головами хитнули:

—Ну, що-ж...

Босі сотні самі не свої стали, але як тільки вона пішла, то вони зараз оточили Зеленого і сказали: — Хочемо собі мо-наха мати...

Зарослий чоловіча з Видубецького стояв осторонь і тільки посміхався.

—Як хочете, так беріть!—байдуже відповів їм і, повернувшись, пішов кудись.

Ішов і ніс у своїй голові лише одну думку:

—Невже вона піде?!...

Вийшов аж за село, в якому стояв табором, глянув на шлях битий, а там тільки тиша одна. Ніхто й носа не покаже в такі часи непевні. Зрозумів, що сталося і несподівано за-

стогнав важко. Але в той саме час, як із його грудей вирвався стогін, він раптом заскреготав зубами й швидко-швидко пішов назад. Вернувся з чорною шапкою на потилиці і з веселим лицем.

Глянув навколо, чи все в порядку, і сказав:

—Давайте, хлопці, погуляєм! За труди належиться заплата!...

І хлопці стали гуляти, як ще ніколи не гуляли. Гуляли ніч цілу, а потім цілісенький день, ген аж до самого вечера, коли хтось такий пустив чутку, що “білі на Хвастів ідуть”... І тоді, властиво, стався отой смілий виступ проти нового ворога, що так занепокоїло колись командуючого фронтом і штаб головної команди. З того часу сталася з ним така зміна і з того часу його хлопці вже “не маніжилися”, коли захоплювали яке місто, де сиділи білі. Без усякого жалю,—як і слідувало,—гнули в “баранячий ріг” кожного панського прислужника і стягали з міщан “контрибуції”, при чому врозумляючо приказували:

—Це вам за веру, царя і отечество, чортачі виродки!...

—Справжні червоні...—скаржилися на нього міщанські депутації командуючому фронтом.

А на довгі і складні запити з приводу цього, Зелений відповідав ясним і коротким:

—Міста мусять згинуті, бо вони чужі й ворожі для нас!...

Генерал здивовано знизував тільки плечами і посилав до штабу головної команди довгі звіти про діяльність Зеленого, які межували зі звичайними доносами на “самозванчого отамана”. Представляючи його, яко бунтовщика і анархиста, порівнював його з відомим у той час “бунтарним “батьком Махно” і радив негайно “прибрати до рук”. Штаб головної команди дав йому в цій справі “вільну руку”, але кожна спроба “прибирання” скінчалася повною невдачою. Одного разу генерал Кравчик дав наказ якомусь своєму полковникові роззброїти невеличкий загін Зеленовців, але вислана для цього сотня

стрільців, як один чоловік, перейшла до повстанців і не вернулася навіть тоді, коли генерал загрожував їм “надзвичайним військовим судом”. Бачучи й чуючи своє повне безсилля, генерал знову скаржився на Зеленого і називав його деморалізатором і руїнником армії.

Зелений слухав те все, що говорилося про нього в штабі фронту і в штабі головної команди і, навіть, не оправдувався. На все він давав одну запитуючу відповідь.

—З яким-же ви тоді народом ідете, коли самі проти його стаєте?!...

Тим часом руїна все глибшала й ширшала. Низка останніх подій важко відбилася на внутрішнім становищу повстанчої організації Зеленого і, як хробак підточувалося сумнівами давнє довір'я серед селянських мас. Правда, непорушні в своїй силі zostалися Трипільці, міцні були Половчанці, кремезні Лисянківці, та ще якось трималося дві-три тисячі тих, що пристали ще в Грековому Лісі перед наступом на Умань, але всі інші розлізлися на всі боки. Одні верталися до дому, бо “озимина не засіяна”, другі йшли до Ангела, або до Соколовського, бо “там кожен гроші має”, а треті тяглися в регулярний Запоріжський корпус, бо там “всі добру одержувають” і командує ним бувший повстанчий ватажок—полковник Волохатий, який “між генералами, сам—генерал”...

Сумно дивився на це все Зелений і нічого не міг зробити з цим руїнницьким явищем, хоч знав добре причини його повстання. Знав також, як можна було позбутися його, але бачив навколо себе одну жадабу наживи і розгнузданість брудних хотінь, з чим годі було боротися в той час, як навколо все тісніше і тісніше робилося вороже коло.

Дивився очима своїх братів-гречкосіїв:

—Всі вожді і герої, а нам то що з того всього? Дайте нам одного та такого, щоб міг усіх повести за собою!...

В знайомих селах, в які він приходив за харчами, понуро казали йому:

—Нам земля і воля потрібна, а не пани генерали!... От, скажи нам, з ким ти тепер ідеш і куди нас ведеш?!...

Гіркий був йому той кусок хліба і вже на другий місяць —запеклої боротьби з ворогами і безупинних суперечок зі своїми, вирішив скоритися перед штабом головної команди, гадаючи, що може так і справді зміцниться загальна сила. Це було тоді, коли в запілля регулярної армії Республіки впали червоні, які під час наступу на Золотоверхий, були відкинуті до Одеси і тепер, набравшись сили та відваги, прямували пробоем на північ, надіючись зеднатися зі своєю північною групою. Поява червоних в запілля була настільки несподіваною, що в першу хвилину командуючий фронтом готовий був скласти зброю коли тут з'явився звідкільсь Зелений і становище було врятоване. Фронт було відтягнуто до Казятина і червоні спокійно собі перейшли через Хвастів на Ірпень, де й зупинилися. Зелений забрав своїх хлопців і прилучився до регулярної армії, передчуваючи, що вже недалеко останній і рішучий час і що треба заздалегідь бути на все готовим. Отаборившись у Козятині поруч регулярних військ сказав своєму товариству відпочивати, маючи певний намір перейти в запілля білих і дістатися до Трипілля, де легше можна було б пережити зиму і весни дочекатися... Але наперекір його замірам і бажанням, наказом головної команди його повстанчу громаду зачислили в ряди регулярних військ, яко окрему частину, що цілком нищило його плани дальшої боротьби. — Від одної тільки думки про те, що тепер він є звичайним собі полковником і мусить робити все після наказів з гори, йому робилося смішно, тільки смішно...

Знаючи, що це був початок кінця і бажаючи, як мога довше зберегти цілість товариства, доручив командування Гонтаренкови, а сам поїхав до штабу головної команди за відповідними поясненнями. Їхав окремим купе, “наче пан який” і, дивлячись на осінні поля з пустельними стернями, думав про те становище, в якому опинилася справа боротьби. На-

діявся ще на головнокомандуючого, бо знав, що він не є ніяким генералом, а таким самим сином землі і вірив, що той мусить його зрозуміти скорше, ніж його штаб, який оточив його звідусіль своєю кволістю і так відірвав від самого ґрунту.

Головнокомандуючий стрінув його привітливо, наче рідного брата. Одною лагідною усмішкою свого червоного і, разом з тим, такого енергічного, гладенького виголеного лиця, він розвіяв його чорні думи і враз прихилив до себе. Стрінувся він з головнокомандуючим вечером, як той саме вибірався до театру на святошну виставу.—В той день була загальна присяга на вірність Республіці.—Головнокомандуючий запросив його до себе. Разом з ним він з'явився в театрі, де й сталося те, чого він не міг забути до самої смерті.—Його вітали... Йому, трипільському мужикови Данилови зробили гучну овацію, як лицареві і героєви... Його, повстанчого ватажка Зеленого, знав і витав весь нарід, як не знав і не витав нікого з цілого уряду...

—Невже я вартий цього?!—думав він сам про себе, стоячи в льожі поруч головнокомандуючого і кланяючись на всі боки.

І коли нарешті шум трохи затих і піднялася заслона, він почав тихо говорити про ціль свого приїзду. Почав від Золотоверхого і скінчив Козятином. Головнокомандуючий слухав його, але мовчав і щось напружено думав.

—Чому ви не покинете це все і не підете з народом?—спитався в кінці свого оповідання Зелений у головнокомандуючого.

Той здивовано підняв брови:

—А з ким-же я йду, як не з народом?...

—З генералами, пане Отамане! — промовив Зелений твердо.

—Але-ж ці генерали народні...

—Настільки, наскільки живуть народним коштом...

Головнокомандуючий замовк, подумав щось трохи і трем-

тучим від зворушення голосом, лагідно сказав йому:

—Ви, товаришу, щира й отверта душа, але не завжди можна таким бути...

Нахилився до нього і сказав декілько таких слів, від яких в його очах усе заходило ходором. Дивився на головнокомандуючого і не бачив його.

—Як?!.... З білими?!.... Галичани?!....

—З білими, товаришу, з білими!...—рівним і спокійним голосом проказав головнокомандуючий.—Маємо докази...

—Що-ж тоді?... Тоді ви до нас і ми самі якось... Почав було говорити Зелений, але головнокомандуючий стиснув його за руку і сказав:

—Потім уже!... Потім!...

...Як сон страшний згадував Зелений свою таємну розмову з головнокомандуючим, яка відбулася того-ж таки вечера на самоті, після чого він негайно виїхав до Козятина. І з того всього, що тільки говорив йому головнокомандуючий, одне тільки слово залягло в його душі і давило, гнітило наче важна могильна плита.

—Страшна невідомість!—сказав головнокомандуючий і цим було сказане все. .

Х. НЕВІДОМІСТЬ

Марево невідомости, як ранній туман осінній, хвилюючись, повзало по зчорнілих стернях та заболочених дорогах і так викликало тривогу за недалеке будуче в кожному чулому серці. Відчував її й Зелений і не знаходив иншого ратунку, як допомога земних сил, що приникли в тихих селах. Думав над тим, як би збудити їх, але не находив змоги. Те, що Проць і Гонтаренко, а разом з ними і все товариство, довідавшись про його розмову з головнокомандуючим, присягнули скорше загинути, ніж зректися раз уже поставленої мети, —

зовсім не задовольняло його.

Знав, що його місце у ворожому запллі, де швидко можна булоб збільшити свої сили і зломити міць ворога, але для того потрібні були якісь сили на самому фронті. Сил цих було замало і він не міг здійснити цього заміру, хоч він зостався майже єдиним засобом рятунку всієї справи боротьби.

Бажаючи як мога більше допомогти регулярній армії, поділив свою товариство на дві частини і зайняв перші лінії обох фронтів: Гонтаренко з одною частиною став на червоному, який у той час повстав з боку Коростеня і перекотившись через Житомир, посувався на Бердичів, а Зелений став на білому, коло Оратова. Проць зостався в Козятині при штабі командуючого фронтом для пильнування звязку.

Дні боротьби тяглися сумно й одноманітно, без усякого захоплення й піднесення. Люди ходили наче сонні, боролися з обовязку, нудьгуючи за мирним життям, а між ними всіми, як вогняний стовп, не жив, а горів—палав, цілком самотній тепер, отаман Зелений. Стративши все особисте і принявши все загальне весь віддався його почуванням, тривогам і надіям, не знаючи вже нічого, крім одної боротьби. І навіть тоді, коли важка втома заставляла його закрити на годину очі, він не переставав бачити дійсність, яка тримала його в своїх обіймах, як мати малу дитину і яка без усякого сорому відкривала перед ним свою нужденну істотність, чого не бачили інші. — Коли тільки закривав очі, як починав бристи через кроваві ріки і проходив між безкінечними рядами людських трупів, які з ним розпачем простягали до нього свої знівечені руки і широко розкритими ротами, щось беззвучно кричали йому. Правда, тих трупів досить було в щоденній дійсности, але вони валялися де попало і як попало, а тому й не справляли на нього такого вражіння, як ці, що стояли рядами в труженім сні. Але він тримав ці сні в своїй таємниці, бо знав, яке згубне вражіння може зробити на все товариство. І, щоб збутися вражіння сонних примар, він цілими ночами блукав

взовж ліній фронту, стараючись забути за сон, а дні просиджував де не будь, у таємній криївці, стежачи за кожним рухом ворога. І ворог наче відчував його присутність і завжди засипав місце його схованки тріскучими ґранатами...

Змагався Зелений і вірив, дарма, що чим далі, тим ставало гірше і кожна дрібничка викликала занепокоєння серед його-ж побратимів. Почувалася якась незрозуміла тривога перед чимсь невідомим, що годі було відгадати, або зрозуміти. Як руйнуючий ураган, шумів навколо нього страшний розбрат, а він ще був певний свого призначення і, як жертва вечірня, самотно згоряв серед перших осінніх туманів. Сам не свій, весь самоофіра всенароднього здвигу, згоряв на вівтарі змагання і віддавав свою щирю душу для тих, що потребували цього і хто лише належав до того роду, в імення якого він повстав.

І тут настали події, коли він забувся за все на світі і перестав знати, який сьогодні день, а який завтра... Слухав ріжних чуток про згоду генерала Кравчика із білими і вухам своїм не вірив.. Однак, то була страшна й гірка правда, як правдою було й те, що командуючий Запоріжським корпусом, Волохатий, став хилитися до червоних... Вся надія Зеленого була на те, що до нього прибуде головнокомандуючий і тоді спільними силами можна буде знайти якийсь вихід. Вислав навіть своїх післанців, але чомусь ні один із них не вертався...

Прикликав тоді до себе Проця і Гонтаренка.

—Сумні справи, товариші!—сказав.—Треба нам якось до свого Трипілля... Ми, здається, знову самотні...

—Як до Трипілля, так до Трипілля...—згодився Гонтаренко—Зима йде, а ми босі і голі...

Проць сидів і мовчав.

—Чому-ж ти нічого не скажеш, Процю? — спитався Зелений.

—Скажу тоді, як ваші післанці вернуться від головнокомандуючого,—відповів ніяково.

Порадилися ще трохи, поговорили і вирішили ще трохи зачекати. Але вже на другий день прийшли вісти, що головна команда, а з нею і головнокомандуючий відїхали в напрямі польського фронту з метою виїхати до Польщі. Миттю післав туди свого післанця з кривавою засторогою:

“Не робіть цього! Як найскорше йдїть до нас. Нас хоч усього лише вісім тисяч, але через місяць, як треба буде, вісімсот стане”...

Та це вже було марним заходом. Не встиг післанець виїхати з табору, як до Зеленого з'явився якийсь “Запоріжець” і розповів сумну правду. Він тільки-що з Любаря. Головна команда і головнокомандуючий уже два дні тому виїхали через Чорторію до Польщі. Військо частиною подалося в невідомі сторони, а частиною перейшло на польський бік і тепер обеззброюється і інтернується...

—Скоріще до Трипілля, скоріще!—говорив Зелений до Гонтаренка.—Сьогодні-ж вечером, як стемніє, заберете з собою всіх товаришів і постараетеся непомітно перепровадити їх на тили ворога... Завтра, або після завтраго я з Трипільцями також там буду....

Гонтаренко слухав і виконував усе до найменших дрібниць, як ще ніколи. Розсилав скрізь повстанчі стежі, їздив сам і, вже до вечера, був майже готовий до свого важкого і небезпечного походу. Перед самим вечером заворушилися й білі. Спочатку якийсь час обстрілювали з гармат, а потім пішли в наступ.

Як відбивали повстанці цей наступ, про це ще й досі знають усі села коло Оратова, але як вони відступили аж до Калинівки, — між Винницею та Козятином, — цього ніхто не знає. Не знав навіть і сам Зелений, як це так сталося, бо вперше прийшлося йому піднести руку на свого і пролити братню кров... Вперше побачив перед собою зрадника у спілці з давнім ворогом і збентежився, не знаючи, як поставитися до нього...

З обуренням говорили між собою повстанці про негідний вчинок генерала Кравчика, який перейшов до білих і разом із ними йшов тепер проти них, тих, що ціною своєї крові здобували для нього Київ, який він так легко передав тоді білим...

Ще з більшим обуренням говорили між собою Трипільці про несподівану появу на білому фронті якоїсь “дикої” дивізії під командою відомого всьому Трипільцю полковника Шкура-това. То-ж ніхто інший, як тільки він змусив їх залишити ор-атівські позиції й опинитися на калинівських полях і ніхто ін-ший, як тільки він так нагло розбив усі пляни повороту до Трипілля. Однак, як це не вразило Трипільців, але й разом із тим запалило їх і заохотило до дальшої, ще більше жорстокої і ще більш нещадної, запеклої боротьби.

Встановлюючися на новій позиції під Калинівкою, Зелений звернувся до Проця й Гонтаренка з такими словами:

—Будемо битися, чи коритися?...

—Все одно вже,—сказав Гонтаренко,—як що не перемо-гти, так умерти!...

—Я, власне кажучи, вже не знаю...—якось чудно промо-вив Проць.

Зелений тільки рота розкрив від здивовання:

—Як так?!...

—Проти Кравчика не піду, бо він наш...—ухилився від отвертої відповіді Проць.

—Але-ж не ми того виною, що він став зрадником! — скрикнув Зелений.

—Все одно своя кров...

—Як так, все одно?! Ти-ж, Процю, присягався вмерти за мужицьку Україну...

Проць мовчав.

—А тепер?...

—Тепер я піду від вас...

—Куди?... До них?...

—Хиба для вас не все одно?...

—Та-ж це зрада, Процю!...

—А то не є зрадою, що вчинила ваша головна команда?
—спитався Проць, червоніючи весь.

—Так ми-ж і не слухаємо її тепер!... Ми-ж тепер цілком самотні...

— А прецінь-же ви самі запрошували її до себе...—почав було говорити Проць, але в цей час Гонтаренко кинувся до нього і, з незрозумілою зненавистю, крикнув:

—Прецінь, прецінь!.. Геть мені звідси, зі своїм “прецінь” разом!... Геть!... Негайно, а то..

—Діти мої, що діється з вами?!—схопився Зелений.

—Нічого...—стримано промовив Гонтаренко і відійшов на бік, де стояв гурток Трипільців.

Повстанці стояли з опущеними до долу очима і мовчки розглядали заїржавлені від осінньої негоди дула своїх рушниць. Ніхто з них не говорив ні слова, але всі були напружені й чулі, як міцно натягнута струна на кобзі. І дійсно, в цей час десь бренькнула струна і почувся старечий голос сліпого артиста:

—Хто стратив віру, той уже не молиться... Хай іде собі...

Проць зрозумів, що це про нього, але не дав ні найменшого знаку, що розуміє і сказав:

—Ви, отамане, за богато берете на себе... Богато загинуло через вас, але я не хочу гинути... Не хочу і йду.. Досить безладдя!.. Йду до своїх, бо вони все-ж хочуть такої України, щоби вона для всіх була однакова...

—І вам таку Україну дадуть Москалі?!—прозвучав чийсь грізний голос.

Постать Гонтаренка також напружилася, але Зелений сумно глянув у його бік і сказав:

—Хай собі йде... Скінчено...

ХІ. НЕМІЧ

...Ніч була темна, як величезний льох. Над ворожою лінією раз у раз спалахували різнокольоровані ракети. Серед повстанців стояла настрожена тиша. Гонтаренко сам оглядав позиції, бо отаман приліг трохи спочити у крайній хаті якогось убогого села. Лежав і дріжав, як у пропасниці, а голова так і горіла.

—Як що це тиф, то я проте не згину від нього, а як що.... —ворушилися в його голові якісь чудні думки і хвилинами перед його очима виринали знайомі місцевости Трипілья й Київа, то знов довгою низкою, як на кінематографічному екрані, сунулися одна за одною якісь постаті, серед яких узнавав знайомі й дорогі лиця—матері, брата, Онуфрієнка, Супоні, дядька Пилипа і Гонтаренка... Як скрізь сон, дивився й чудувався:—То-ж Гонтаренко ще живий, так чого-ж він разом із ними?... Разів зо два виринали й зразу-ж зникало лице Проця.... Воно чогось сміялося, показуючи два ряди почорнілих зубів, серед яких настирливо вишкірявся один золотий зуб... І тут-же пригадав собі, як одного разу Проць скаржився на свої зуби і просив його дати йому 30 золотих рублів на пару вставних зубів і як він ніяк не міг задовольнити цього прохання... І робилося чогось страшно, наче яке страшне злочинство вчинив він, за яке мусить негайно дати відповідь перед самим народом, і вслід за цим, перед ним вставала инша вже картина: безліч народу в свитах та кожухах біжать до нього, як у час першого наступу на Київ, і всі в один голос гукають:

—Не спи! Ти не маєш права спати!...

—Боже!—тремтючим голосом озивається він.—Чого ви хочете від мене?! Адже-ж ви, навіть, у жнива маєте відпочинок, а я...

Хтось великий і темний схиляється над ним:

—Спіть, товаришу Данило, спіть!.... Це я коло вас...

—Гонтаренку! Братіку мій! Спасибі!...

—Спіть, отамане! Тихо спіть! Ваші Трипільці з вами...

—А Прощ із ними...—вирвалося з грудей Зеленого.

—Із ними...

—Неминуче останнє чекає нас, братіку...

—Хай діється воля божа!...

—Умремо, братіку, як прийдеться... за нашу мужицьку Україну, правда?...

—Правда, отамане, правда!...

І враз голосне ридання розбудило німу тишу убогої хатини:

—Братіку! Йде неминуче останнє...

XII. НЕМИНУЧЕ ОСТАННЄ

Безліч днів і ночей пройдуть ще у Вічність... Богато раз заходитиме ясне сонце і сходитиме блідий місяць... Але тепер глибока осінь і жорстокий північний вітер немилосердно змитає з лиця землі рештки краси літа... Скоро прийде лютий мороз і застудить зелені стебла зелених врун, скамянить мягку ріллю і знищить останні осінні квіти... Зчорніє на межах колюче бодячка, пригнуться до долу кущі полину і безтямно котитиметься у безвість відірване від коріння перекотиполе... Довго і журно шумітимуть у гаях знищені дерева й шелестітиме під ногами обереженого зайця злотне листя і буде воно потім безмовно лежати під сніговим покривалом, тліючи, маритиме новою весною...

Але ранок був ще чудовий. Сонце зійшло у білій млі, бо перший мороз був надто уважним до роси і зробив її схожою на розсипані перли, або бриліанти. В день соняшне проміння перепліталось з білими нитками бабиного літа і так засновувало собою всі тривоги серця і в знесиленій душі прокидалось болюче жадання молитви.

В широких полях панувала незвичко дзвінка, чудна тиша, та коли хтось десь проїздив порожняком, або поправляв ле-

меша, то голосна луна раптово гналася на десятки гін і заставляла здригатися крилатих мандрівників, які похалпиво здіймалися вгору й продовжували свою важку подорож до світлого верію...

—Кру.... кру.... кру....—дзвеніло високо під небом, а на землі боляче стискалося серце й спинялося дихання.

Затримували дихання й ті, що глибокими ярами скрадались до останньої боевої лінії отамана Зеленого. Обережно ступають, щоб не було чути тупоту ніг, стримуються від зайвих розмов, щоб невикликати гомону, маючи намір, як мога ближче підсунутися й засісти проти ненавистного їм Зеленого.

Мовчить навколо широке поле, шепчуться тихо яри глибокі, але не чути їх шепоту серед повстанців, бо не видно їм того, що діється в ярах...

Неминуче останнє близько... Неминуче останнє славного мужицького отамана Зеленого...

...В полудень гримнула гармата і вся земля задріжала й застонала від кулеметного клекоту. Повстанці відбивали наступ за наступом і, завзятим натиском, перейшли в контр наступ. Спереду всіх, як і завжди,—Зелений.

Зелений—тінь давнього Данила. Блідий, стомлений і знеможений, тільки очі одні палають, горять...

—О півночі відступимо непомітно і переберемося в тил... —говорив він до Гонтаренка.—Тут залишимо декілька місцевих, які будуть протягом цілої ночі торохтіти кулеметами і лякатимуть їх... А вранці ми вже будемо далеко... Головне, щоб до Трипілля...

Вже вечеріло, як враз, наче ненажерливий звір, заревло в ярах страшне “ура” і на стомлені повстанчі ряди цілими юрбами наступили білі. Впереді всіх Шкуратов... Нікчемний трипільський Стьопа.... Йде й дрижить, але надіється на своїх “диких”...

Зі свого минулого Зелений знав один найпевніший засіб

оборони: не ждати на ворога, заки він нападе, а самому напасти на нього. В таких випадках тричі сильніший ворог, не тільки відступає ні з чим, але й сам гине. За цей засіб рішив взятися і тепер.

—Хлопці, вперед!—крикнув він і кинувся з оголеною шаблею в саму гущу білих, але не тричі, не пятеро, а десятеро раз були вони сильніші тепер.

Залунали дикі вигуки, забрязчали на мить шаблі, а там усе змішалось в божевільнім гомоні оскаженілої лайки, благань та проклонів, а потім стало тихо, порожньо і ніяково...

Вороги зникли, як і появилися, тільки кучі трупів на сірому стерниську свідчили про те, що сталося. Трипільці з повстанцями стали на свої місця стурбовані і злякані, не бачучи між собою того, на кому трималася вся справа.

—Де отаман?...—затурбувався Гонтаренко, йдучи вздовж повстанчих шанців.—Не бачили отамана!...

—Не бачили... Не знаємо..—відповідали тихо, а самі злякано починали чогось тремтіти і щось страшне, не знайоме досі, владно запанувало над ними.

—Ах, яка важка ця рушниця!—сказав один ні з цього, ні з того.

—Я ледве на ногах тримаюся...—промовив хтось другий.

—Я знаю... Бачив його здалека, як він стявся із Шкуратовим... Там на полі....—озвався якийсь Трипільець.

—Як, отаман стявся зі Шкуратовим?...—схвильовано заговорили в шанцях—Скоріще на поле!... Скоріще!...

...Знайшли його всього скрівавленого. Лежав непритомний на межі і дивився на осінні зорі. Кілька кроків від нього лежав труп Шкуратова з розторощеною шаблею головою і з револьвером в костеніючих пальцях. Оставили трупа на полі а свого отамана взяли на руки і несли обережно, як малі діти дарунок своїй матері. Несли:

—Прийми, Україно!...

В крайній хаті села Калинівки, в якій він спочивав минулої ночі, поклали його на дерев'яне мужицьке ліжко і стали оглядати рани. В згустках крові знайшли дві рани на грудях: обидві від револьверових куль і обидві коло самого серця..

—Стріляв, проклятий!...—процідив хтось крізь зуби.— Злякався шаблі... Та не допомгло....

Дістали звідкись теплої води, кусник льняного полотна, обмили і перевязали.

—Що-ж нам тепер, братці?—повернувся Гонтаренко до тих, що стояли коло порога.

—Води!—простогнав у той час ранений отаман.

Дістали холодної води, влили трохи якогось вина в неї і напоїли його...

За вікном скиглив північний вітер...

Зелений розкрив очі.

—Ми...—прошептали ті, що коло порога.

Мовчазна тиша запанувала на мить в убогій хаті, тільки каганець потріскував тихо. Зелений глянув по хаті і з величезним зусиллям вимовив:

—Зараз-же йдіть до Трипілля... Йдіть, а я тут сам.. затримаю...

—Гр.... рум.... рум.... рум....—озвалася десь одна гармата.

—Гр.... ре.... ре.... ех....—відгукнулася друга.

—Бр.... ре....е....е....ом—роскотилося по селу.

В хату ввійшов задиханий малий повстанець із Переяслава. Не знаючи до кого звертатися, сказав до всіх:

—Білі знову наступають...

— До села всі, на вчорашні позиції... — прошептав Зелений.

Повернув трошки голову в бік Гонтаренка:

—Роспорядіться...

....Ніч і пітьма. Стомилися й затихли вороги. Тільки одні ракети не переставали горіти вздовж ворожого фронту. Пиль-

но вдивляються в п'їтьму повстанчі стежі, готові всі до одного полягти при першій нагоді за для тих, що за ними... А за ними було вже неминуче останнє...

В хаті було повно повстанців, які стоячи на колінах, слухали останнє слово свого отамана, його сповідь останню...

Завтра, можливо, вони підіймуть нечуваний бунт по всій Україні, або самі розійдуться по всій Україні і ця сповідь Зеленого стане тією легендою, яка буде жити сотні тисяч, навіть цілі мільйони своїм ніжним теплом віри в своє велике Трипілля...

А мужицький отаман, напружуючи решту своїх сил, тихо й повільно вимовляв:

“Так мало—знати.... Так багато—вірити...”

“Від колиски знаю. Сам, як і ви. Повстав і виріс із ґрунту чорноземного. Колиска моя під копою. Перші слова від свіжої, пахучої, родючої ріллі. Гречкосій батько мій. Я-ж син його і син землі...”

“Нїде нема скарбів тих, щоби були рівні скарбам душі селянського народу, який ще спить і не може встати. Але знаю, що він устане, бо вірю силам його...”

“Від Чорного Моря до Припяти, від пристрастної Кубані до зелених Карпат—каганці запалають у хатах гречкосійських і своїм світлом переможуть блеск вогню ворожого...”

“Від хатини до хатини, як перелетний птах, битиметься бунтарними крильми моє, скорботно—щире, прощальне слово, бо знаю і вірю в силу світла каганців мужицьких...”

“Як засяє... знаю... вірю.... не треба вам шукати так довго, як шукали досі.... Я вже знайшов для вас.... Можете вірити, бо я—ваш... А світло це Самостійна Селянська Україна...”

“Згадайте.... Було.... Лиха доля гнала—на Сибір, Сахалін, Камчатку, Урал, Кавказ, Бразилію, Америку й Канаду...”

Скрізь тепер розкидано маленькі хатинки з красолькою на тичинах під вікнами...

“Ще не так давно гинути мусіли—на горбах Манджурії, долинах Мезопотамії, хребтах кавказських, полонинах карпатських, полях Румунських, болотах Литвинських, Мазурських, Латвійських та Естонських...

“Одинокі наші хрести та могили свідчать перед усім світом... свідчать про велич вашого Великого Терпіння, як я свідчу про силу своєї віри і непоборність селянського духа....

“Знаю також гріхи і причини їх повстання.— Така вже видно доля.— Коли повні горя серця вивітрювалися по безкінечних арештантських етапах і в понурих стінах царських касарень зраджував язик матірний мові, тоді витворився тип Шкуратова, підлість якого мусить навчити вас боротися з ним.

“Змагайтеся з ворогом волі і визволяйтеся... Затямте це і робіть так, а тоді не буде в нас ніякого Кравчика й Проця...

“Знаю і вірю, що скоро світовий годинник вибє дванадцятую годину вашої ночі і ви встанете ще до третіх півнів, щоби на ранок прийти до своєї влади...

“Буде день і свято. Не буде ні хлопа, ні пана. Встане народ, розгромить червоні і білі тюрми і буде його Україна. Згадайте тоді й мене.

“А тепер боріться, щербіть коси, ломайте ратища, здвигайте ґрунти чорноземні, стрясайте повітрям і не лякайтеся смерті, бо в боротьбі за визволення поневолених смерть — безсмертня...

“З такою вірою, від Чорного Моря до Припяти, від пристрасної Кубані до зелених Карпат,—один Дух і одне Тіло. Лиш соборним духом.... переможете....

“Заки так станеться, вчіться та вчіть дітей своїх, аби більше не кланялися чужим чотиром вітрам а щоб ні одному не вірили. Сила ваша—це ви самі—коли громадою йдете і знаєте куди йти. Тому вчіться...

“Передайте це всім селянам, що тужать, знають і вірять, як тужу, знаю і вірю я...

“Досить вам сказаного... Простіть і побажайте тихо спочити на лоні нашої землі.”

Слухали, як зачаровані, як скаменілі... Ніхто з них не чув свого тіла, а всі стали одним духом тієї віри, на вівтар якої склав себе один із найвірнійших, один із багатьох, що повстають від Чорнозему. І ніхто з них не помічав того, як лице отамана смертельно зблідло і стало мармурово недвижним, ніхто не чув навіть його останнього зітхання, а тільки тоді, як ворожий знаряд grimнув коло самої хатини і як раптово згас каганець, з кремезних мужицьких грудей вирвався один спільний стогін, від якого, здавалося, здригнулася сама земля...

—Засвітіть світло...—почувся в пітьмі голос Гонтаренка.

Десь у кутку блимнув сірничок—один, другий, третій. Хтось важко вдарився головою об стіну... Хтось божевільно ридав, схилившись над мужицьким ліжком. Хтось із страшним проклоном побіг у пітьму ночі і завив разом із осіннім вітром...

—Тихо, братіки!—озвався Гонтаренко. — Скличте Трипільців...

—Тра-та-та-та-та-та-та.... — заторохтіло з одного боку села.

—Тра-та-та-та-та-та-та....—озвалося з другого.

Двері розчинилися і в хату бомбою влетів зарослий чоловік з Видубецького.

—З двох боків заходять!...—крикнув.

Глянув на ліжку і зацікавився.

—Тра-та-та-та-та-та...—чулося майже-що навколо.
Гонтаренко схопився:

—До зброї, хлопці! На Трипілля!...

Підійшов до мертвого отамана, швидко поцілував його в обидві руки і промовив:

—Прости і благослови, батьку!...

Через хвилину встав і, повернувшись до зарослого чоловіка із Видубецького, сказав:

—Зостанься тут і поховай нашого батька так, як належить!... А ви,—повернувся до всіх інших,—йдіть за мною!...

О півночі відступали, як було сказано отаманом. Виходили через городи на якусь вузьку польову доріжку і там стрінули темну постать зарослого чоловіка. Чули коротке:

—Ось його могила...

Темна постать людини стояла доти, доки не перейшли всі. Останнім ішли незрячий із кобзою і малий повстанець.

—Ось його могила...

Ті звернули з дороги і припали чолом до купки свіжої землі. Темна постать схилилася разом із ними. Довго стояли так, ридаючи і цілючи вогку землю.

—Хоч-би калину посадити!...—зітхнув незрячий.

—Як-же її знайти в такій темряві?...—озвалася постать.
—Хтось уже інший посадить...

—А й правда!...

Над селом розривалися ворожі знаряди і крякали сполохані гайворони, а над полями залягали важкі північні хмари...

Незрячий підвівся:

—Підемо...

—Ходім... Наші вже далеко...

Встали всі трое на ноги і побачили, що навколо все вже біле.—

Як неминуче останнє, йшов перший, ніжний, чистий сніг..

КІНЕЦЬ ТРЕТЬОЇ ЧАСТИНИ.

Бережани—Львів.

1921—1923 року.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

ВІД ҐРУНТУ

Прольот	3
I. Світ білий	5
II. З природою	14
III. Життя вчить	19
IV. Початок змагань	23
V. "Отець духовний"	27
VI. Перший промінь	33
VII. В люде	43
VIII. Онуфрієнко	56
IX. Завод Гретера	60
X. Голосіївський ліс	66
XI. На митарствах	72
XII. Проба сили	78
XIII. Біль землі	85
XIV. Сумна дорога	89

ЧАСТИНА ДРУГА:

ГАРТ ЖИТТЯ

I. “Сам із собою”	93
II. “Остогидне, бо безнадійне”	105
III. Рани серця—біль душі	112
IV. Матірне серце	122
V. Шляхами терпіння	127
VI. Гарт життя	137
VII. Клубок злочинства	140
VIII. “Як брати рідні”	148
IX. “Перший, що від них”	148
X. Власні сили	162
XI. До нового	170
XII. За честь і право	182
XIII. Сумніви дійсности	187
XIV. Брат проти брата	200

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

НЕПОБОРИМА СИЛА

I. Весна бrenить	203
II. На варті	206
III. "Ой, гаю мій, гаю"	224
IV. Умань	240
V. Коло Білої Церкви	251
VI. Маруся	258
VII. На передодні	264
VIII. Великий здвиг	273
IX. Сумні дні	278
X. Невідомість	285
XI. Неміч	291
XII. Неминуче останнє	292

9,00
1986
4685 РЛ

43054
ТАМАН ЗЕЛЕНИЙ

Накладом Українського Робітничого Союзу,
Запomoгова Організація,
Published by the Ukrainian Workingmen's Ass'n
524 Olive Street, Scranton, Pa.

Написав КЛИМ ПОЛІЩУК
Друге Поправлене Видання Ціна Один Доляр